Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Türk Dili Bilim Dalı

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE İSTEME ANLAM BİRİMİ: DİLBİLGİSEL VE TOPLUM DİLBİLİMSEL BİR İNCELEME

Sema Aslan Demir

Doktora Tezi

Ankara, 2007

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE İSTEME ANLAM BİRİMİ: DİLBİLGİSEL VE TOPLUM DİLBİLİMSEL BİR İNCELEME

Sema Aslan Demir

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Türk Dili Bilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2007

KABUL VE ONAY

Sema Aslan Demir tarafından hazırlanan "Türkiye Türkçesinde İsteme Anlam Birimi: Dilbilgisel ve Toplum Dilbilimsel Bir İnceleme" başlıklı bu çalışma 27. 11. 2007 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN (Başkan)

Prof. Dr. Emine YILMAZ (Danışman)

Prof. Dr. Nurettin DEMİR (İkinci Danışman)

Prof. Dr. Leyla KARAHAN

Prof. Dr. Ülkü ÇELİK-ŞAVK

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. İrfan ÇAKIN
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

■ Tezimin/Raporumun üç yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

10.12.2007

Sema Aslan Demir

ÖZET

Aslan Demir, Sema. *Türkiye Türkçesinde İsteme Anlam Birimi: Dilbilgisel ve Toplum Dilbilimsel Bir İnceleme*, Doktora Tezi, Ankara, 2007.

Bu çalışma, isteme anlam birimini alt alanlarıyla birlikte betimlemeyi ve farklı gramatikal statülere sahip isteme işaretleyicilerini işlevleriyle birlikte ortaya koymayı amaçlamaktadır. 'İsteme' tezde, istemenin derecesi, yönü, yönlendiriciliği dikkate alınarak *emir*, *istek*, *rica* ve *yalvarma* olmak üzere dört alt anlam alanına ayrılmış; belirlenen alanların, yatay kesişim kümeleri oluşturmadan 'isteme' anlam alanı ekseninde birleşen, sınırları şeffaf anlamsal birimler olarak kurgulanmasına dikkat edilmiştir. Bu kurgu sırasında, konuşur ve dinleyicinin toplumsal statüsü, toplumsal mesafe ve dayanışma, toplumsal güç, nezaket, iletişim bağlamı vb. toplum dilbilimsel ve pragmatik olgular anlamlandırma sürecine dâhil edilmiştir. Tezde tanımlanmış şekliyle 'isteme anlam birimi' *emir, istek, rica* ve *yalvarma* gibi farklı türlerdeki istemelerin ortak anlam alanıdır; yönlendirici, harekete geçirici, potansiyel isteklerin ifadesini sağlar.

Tezde ayrıca, istemenin ifadesini sağlayan işaretleyiciler incelenmiştir. Bunlar; morfolojik, sözlüksel, sözdizimsel ya da söyleme dayalı işaretleyiciler olabilir. Bu işaretleyicilerin emir, istek, rica veya yalvarmayı hangi koşullarda ve ne tür semantik bağıntılarla karşıladığı, morfolojik işaretleyicilerin zaman ve görünüş açısından ne tür özellikleri nedeniyle isteme yorumlamasına izin verdiği tartışılmıştır. Tezin amacı; dar bir çalışma konusunu, isteme anlam birimini seçip, bütünlüklü bir inceleme yapmak ve Türkiye Türkçesi için bir isteme kipliği modeli oluşturmaktır.

Anahtar Sözcükler: Toplum dilbilim, pragmatik, isteme anlam birimi, isteme işaretleyicisi, isteme kipliği

ABSTRACT

Aslan Demir, Sema. *Requestive Modality in Turkish: A Linguistic and Sociolinguistic Investigation*. Doctoral Dissertation, Ankara, 2007.

In the framework of this dissertation, the aim is to describe the Turkish requestive modality with its sub semantic domains, and to determine the types of requestive markers which have different grammatical statuses. The semantic domain of requestive modality is categorized under four sub domains as *order, volition, request,* and *entreaty* upon the degree, direction, and directivity of the request. Attention was given to determine these sub domains as having transparent borders on the semantic axis of request, rather than having interfaces which link these sub domains to one another. During this setting, the sociolinguistic and pragmatic factors such as social status of participants, social distance and solidarity, social power, politeness, communication contexts, etc., were counted in the processes of this analysis. The semantic domain of requestive modality is described as a common semantic axis of different requisition types like order, request, volition, and entreaty, and it enables the expression of potential and performative requests.

Furthermore, the linguistic devices coding the requestive modality are investigated. These devices include morphological, lexical, syntactic, and discourse based markers. The question of how and under which circumstances these markers can express the order, request, volition, or entreaty is answered. In addition to this, the dissertation has discussed which features of the morphological categories related with aspect and tense allowed the interpretation of requests. Through a study of such a narrow topic, this dissertation aims to establish a complete and functional work of requisition, to investigate its markers from morphological to discourse based levels, and to theorize a model for requestive modality.

Key Words: Sociolinguistic, pragmatic, semantic domain of requests, requestive markers, requestive modality

İÇİNDEKİLER

ÖZET iii

ABSTRACT iv

KISALTMALAR VE SİMGELER ix

ÖNSÖZ x

I. BÖLÜM
GİRİŞ: İSTEME ANLAM BİRİMİ 1

1. Türkçede İsteme Üzerine Yapılmış Ön Çalışmalar 2
2. Temel Kavramlar 6
   2.1 İsteme Anlam Birimi 5
   2.2 İsteme İşaretleyicileri 7
3. Teorik Çerçeve 10
   3.1 Kiplik 11
   3.2 Pragmatik 16
   3.3 Toplum Dilbilim 17
4. Plan 18
5. Varsayımlar 19
6. Veri Toplama 19
7. Sınırlamalar 20

II. BÖLÜM: EMİR 22

1. Emir Semantiği 22
2. Emir Semantiğinin Dil Kategorileri ile İlişkisi 26
   2.1 Emir-Kiplik İlişkisi 26
   2.2 Emir Kipliği-Emir Kipi 28
   2.3 Emir-Zaman İlişkisi 28
   2.4 Emir-Görünüş İlişkisi 31
   2.5 Emir-Kişi İlişkisi 34
3. Emir İşaretleyicileri 38
   3.1 Morfolojik Emir İşaretleyicileri 38
      3.1.1 -AcAk 38
      3.1.2 Sözde Emir Paradigması 49
      3.1.3 –(X/A)r, -mAz 66
      3.1.4 -mAlI 71
      3.1.5 -(X)yor 75
   3.2 Sözlüksel Emir İşaretleyicileri 77
      3.2.1 Kiplik Yüklemler 78

3.2.2 Kiplik Zarflar ve Kiplik Sözler 81

3.3 Sözdizimsel Emir İşaretleyicileri 84

III. BÖLÜM: İSTEK 88

1. İstek Semantiği 88

2. İstek Semantiğinin Dil Kategorileri ile İlişkisi 90

2.1 İstek-Kip İlişkisi 90
2.2 İstek-Kişi İlişkisi 90
2.3 İstek-Zaman İlişkisi 92
2.4 İstek-Görünüş İlişkisi 93

3. İstek İşaretleyicileri 94

3.1 Morfolojik İstek İşaretleyicileri 94

3.1.1 Gönüllülük Kipi 94
3.1.2 İstek Kipi 104
3.1.3 –sA 108
3.1.4 –(X/A)r, -mAz 115
3.1.5 –mAlI 118

3.2 Sözlüksel İstek İşaretleyicileri 120

3.2.1 Kiplik Yüklemler 121
3.2.2 Kiplik Zarflar ve Kiplik Sözler 123

3.3 Sözdizimsel İstek İşaretleyicileri 127

3.3.1 Sözdizimi-Leksikoloji-Morfoloji Bağıntılı Olanlar 127

3.3.1.1 Ki'li Bağlı Cümleler 127
3.3.1.2 -AsI + iyelik var/yok/gel-/tut- 129

3.3.2 Sözdizimi-Leksikoloji Bağıntılı Olanlar 131

3.3.2.1 Bilgi Yapısı Farklı Olan İsim Cümleleri 131

3.3.3 Diğer Sözdizimsel İşaretleyiciler 132

3.3.3.1 Eksiltili İstek Cümleleri 132

3.4 Söyleme Dayalı İstek İşaretleyicileri 133

3.4.1 Sezdirmeye Dayalı İstek İşaretleyicileri 134

3.4.1.1 Sezdirmelerin Pragmatik Özellikleri 135

3.4.1.2 Sezdirme Stratejileri 137

3.4.1.2.1 Betimleme/Ortaya Koyma 137
3.4.1.2.2 Yakınma 137
3.4.1.2.3 Soru Sorma 138
3.4.1.2.4 Örnek Gösterme 138
3.4.1.2.5 Alternatif Oluşturma 139
3.4.1.2.6 Koşul Bildirme 139
3.4.1.2.7 Zorunluluk Bildirme 140

IV. BÖLÜM: RİCA 141

1. Rica Semantiği 141
2. Rica Semantiğinin Kip, Kişi, Zaman ve Görünüş Kategorileri ile İlişkisi 143
3. Rica İşaretleyicileri 144
   3.1 Morfoloji-Leksikoloji Bağıntılı Rica İşaretleyicileri 144
      3.1.1 Kiplik Sözler + Gönüllülük Kipi 144
      3.1.2 –(A/X)r/-mAz + Soru Edatı 146
      Yeterlilik fiili+ –(A/X)r/-mAz + Soru Edatı 146
   3.2 Sözlüksel Rica İşaretleyicileri 149
      3.2.1 Kiplik Yüklemler 149
      3.2.2 Kiplik Sözler 150
   3.3 Sözdizimi-Leksikoloji Bağıntılı Rica İşaretleyicileri 151
      3.3.1 Bilgi Yapısı Farklı Olan İsim Cümleleri 151
      3.3.2 Kiplik Sözler + Eksiltili Cümleler 152

V. BÖLÜM: YALVARMA 153

1. Yalvarma Semantiği 153
2. Yalvarma Semantiğinin Kişi, Zaman ve Görünüş Kategorileri ile İlişkisi 154
3. Yalvarma İşaretleyicileri 155
   3.1 Morfoloji-Leksikoloji Bağıntılı Yalvarma İşaretleyicileri 155
      3.1.1 Kiplik Sözler + Gönüllülük Kipi 155
   3.2 Sözlüksel Yalvarma İşaretleyicileri 156
      3.2.1 Kiplik Yüklemler 156
   3.3 Sözdizimi-Leksikoloji Bağıntılı Rica İşaretleyicileri 157
      3.3.1 Kiplik Sözler + Eksiltili Cümleler 157
   3.4 Diğer Sözdizimsel İşaretleyiciler 158
      3.4.1 Art Arda Gelen İstek Cümleleri 158

VI. BÖLÜM: TOPLUM DİLBİLİMSEL DEĞERLENDİRME 159

1. Toplumsal Statü ve Güç 160
2. Toplumsal Mesafe ve Dayanışma 163
3. Nezaket 165
4. Bağdaştırma Teorisi 167
5. Toplumsal Ağ 168

VII. BÖLÜM: SONUÇ 170

1. EMİR 170
2. İSTEK 175

3. RİCA 180
4. YALVARMA 182

KAYNAKÇA 184

1. ASIL KAYNAKÇA 184
2. ÖRNEKLERİN ALINDIĞI ESERLERİN KAYNAKÇASI 193

SÖZLÜKLÜ TERİMLER DİZİNİ 195

ÖZGEÇMİŞ 206

KISALTMALAR VE SİMGELER

Kısaltmalar

ayr.	: ayrıca
bk.	: bakınız
çk.	: çokluk
D	: doğu
DK	: Dede Korkut Hikâyeleri
Dr.	: Dresden
ET	: Eski Türkçe
G	: güney
gnl.	: gönüllülük kipi
IB	: Irk Bitig
İng.	: İngilizce
ist.	: istek kipi
iyl.	: iyelik
krş.	: karşılaştırınız
KT	: Kül Tigin
olm.	: olumsuzluk
örn.	: örnek
tk.	: teklik
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri

Simgeler

A	: a, e
G	: g, ġ
I	: ı, i
U	: u, ü
X	: ı, i, u, ü

ÖNSÖZ

Elinizdeki tez, Türkiye Türkçesi 'isteme' kategorisinin anlamsal bir birim olarak kurgulandığı, 'isteme anlam birimi' ekseninde yer alan alt anlam alanlarının içerik, kapsam ve tamamlayıcıları bakımından betimlendiği ve 'isteme'nin ifadesini sağlayan işaretleyicilerin incelendiği bir çalışmadır.

'İsteme'yi konu alacak bir çalışmanın istemenin semantik içeriğini çözümleyebileceği; bu tür bir çözümlemenin, doğal anlamların ifadesiyle ve gramatikalleşmesiyle ilgilenen kiplik [modality] çalışmalarıyla örtüşebileceği; toplum dilbilim ve pragmatiğin, anlamlandırma sürecine katkı sağlayabileceği öngörüsü, böyle bir konu seçilmesinin temel dayanaklarını oluşturmuştur.

Tez sürecinin başında, çalışmanın nasıl kurgulanacağı, sisteminin ne olacağı, nelerin inceleneceği vb. konularla ilgili bir dizi soru işareti bulunuyordu. İsteme anlam birimi kendi sınırları içinde hangi alt anlam alanlarına ayrılıyordu, bu ayrımda ölçü neydi, ne olmalıydı? Alt anlam alanlarının sınırları belirli noktalarda iç içe geçip kesişiyor muydu? İstemeyi oluşturan alt anlam alanları arasındaki sınırı şeffaflaştırmak, kesişmeyi engellemek için ne tür ölçütler kullanılmalıydı? Toplum dilbilim ve pragmatik, bir Türkoloji çalışmasına ne ölçüde nüfuz edebilirdi ve etmeliydi? Tüm bu sorunlar tezin seyri içinde kendiliğinden çözüldü.

Tez, benim için uzun soluklu bir öğrenme ve düşünme süreci oldu. Öğrendiklerim; çalışma konumla sınırlı olmayıp eleştirel düşünme, kurgulayabilme, bütün ve parçalar arasındaki ilişkiyi çok yönlü yorumlayabilme alışkanlığı gibi daha da geliştirmeyi umduğum bir dizi konuyla ilgilidir.

Bu öğrenme sürecinde yanımda çok değerli insanlar vardı. Titiz bir eleştirmen, okuma ve değerlendirme sürecini asla geciktirmeyen, tezin gelişmesini büyük bir dikkatle

adım adım izleyen danışmanım Prof. Dr. Emine Yılmaz'a desteği için gönülden teşekkür ediyorum.

Akademik özgürlüğü, akademik çalışma için gerekli gücün içimizde olduğunu keşfetmeyi, sorgulamayı kendisinden öğrendiğim, bölüm başkanım ve diğer tez danışmanım Prof. Dr. Nurettin Demir'e de teşekkür ediyorum. Kolay beğenmeyerek daha iyisini düşünmeye ve yazmaya motive etti. Tercihlerime hep değer verdi.

Lisans eğitimimden beri örnek aldığım, tecrübelerinden ve özgün fikirlerinden faydalandığım, tezin başından beri gelişmeleri izleyen Prof. Dr. Leylâ Karahan'a da teşekkürlerimi sunuyorum.

Akademik eğitimim süresince yetişmeme katkı sağlayan çok değerli hocalarım oldu. Başkent Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü akademik saygınlığın daima korunduğu bir çalışma ortamı sundu. Ailemin ve arkadaşlarımın desteği bana güç verdi. Eşim hep yanımda oldu ve hiç dinmeyen gülümsemesiyle bana hayattaki önceliklerimi hatırlattı. Hepsine gönülden teşekkür ediyorum.

Sema Aslan Demir

Ankara 2007

I. BÖLÜM

GİRİŞ: İSTEME ANLAM BİRİMİ

Bu çalışma, isteme anlam birimini alt alanlarıyla birlikte betimlemeyi ve farklı gramatikal statülere sahip isteme işaretleyicilerini işlevleriyle birlikte ortaya koymayı amaçlamaktadır. Yapı odaklı çalışmalardan farklı olarak, anlam ve işlev odaklı; yapısal birimleri isteme anlam birimini karşılayabilirliğine göre sınıflayan; anlamlandırma sürecini konuşur ve dinleyiciden, toplumsal ve durumsal bağlamdan yalıtılmış düşünmeyen bir çalışma amaçlanmıştır. Tezde kullanılan sınıflandırmalar, ilk seviyede anlamsal, ikinci seviyede işlevsel ölçütlerle gerçekleştirilmiş; ele alınan yapıların semantik ya da morfosemantik özellikleriyle ve işlevleriyle ilgilenilmiştir.

'İsteme' tezde, istemenin derecesi, yönü, yönlendiriciliği dikkate alınarak *emir*, *istek*, *rica* ve *yalvarma* olmak üzere dört alt anlam alanına ayrılmış; belirlenen alanların, yatay kesişim kümeleri oluşturmadan 'isteme anlam birimi' ekseninde birleşen, sınırları şeffaf anlamsal birimler olarak kurgulanmasına dikkat edilmiştir. Alt anlam alanlarına ait sınırların belirlenmesi sırasında toplumsal ve durumsal bağlama duyarlı bir süreç işletilmiştir.

İsteme anlam birimi ekseninde yer alan alt anlam alanlarının içerik, kapsam ve tamamlayıcıları bakımından belirlenmesi sürecini, bu alam alanlarının ifadesini sağlayan, gramatikal statüleri birbirinden farklı işaretleyicilerin işlevsel betimlemesi takip etmiştir. Bunlar; *morfolojik, sözlüksel, sözdizimsel* ya da *söyleme dayalı* işaretleyiciler olabilir. Bu işaretleyicilerin emir, istek, rica ve yalvarma anlamlarını hangi koşullarda ve ne tür semantik bağıntılarla karşıladığı, ayrıca morfolojik işaretleyicilerin zaman ve görünüş açısından ne tür özellikleri nedeniyle isteme yorumlamasına izin verdiği tartışılmış; tartışmalar emir-istek kipi, tasarlama kiplerinde zaman, *-sA*'da koşul-istek sınırı gibi Türkiye Türkçesi gramerciliğinin ilgi çekici konularını da içine alacak şekilde genişletilmiştir.

Bu çalışmada isteme anlam alanını oluşturan emir, istek, rica ve yalvarma alt anlam alanları ve bu anlamların ifadesini sağlayan morfolojik, sözlüksel, sözdizimsel ya da

söyleme dayalı işaretleyiciler incelenecektir. Tezin amacı; sınırları belli bir çalışma konusunu, isteme anlam birimini seçip, morfolojiden söyleme bütün dil düzeylerindeki işaretleyicileriyle birlikte betimleyen bütünlüklü ve işlevsel bir inceleme yapmak; anlam merkezli ya da anlamdan biçime yönelen bir çalışma örneği oluşturmak ve işlevsel dilbilgisi çalışmalarına mütevazı bir katkı sağlamaktır.

Çalışmanın yöntemi, kapsamı, teorik çerçevesi, sınırlamalar ve varsayımlar tartışılmadan önce, 'isteme'yi işaretleyen bazı biçimbirimlerin Türkçe dil çalışmalarındaki durumu genel bir çerçeveyle sunulmaya çalışılacaktır.

1. TÜRKÇEDE 'İSTEME' ÜZERİNE YAPILMIŞ ÖN ÇALIŞMALAR

Bu bölümde, Türkiye Türkçesinde istemeyle ilgili ön çalışmaların kısa bir değerlendirmesi yapılacak, mevcut çalışmaların eleştirel değerlendirmesi ayrıntılı olarak ilgili bölümlerde verilecektir. Türkçede istemeyle ilgili ön çalışmalar, genellikle morfolojik işaretleyicilerle ilgilidir. Tezin ilerleyen sayfalarında görüleceği üzere, anlamdan biçime genişleyen bir perspektifle oluşturulan teze konu edilecek morfolojik işaretleyicilerin yelpazesi, mevcut yayınlardakinden daha geniş ve sayıları daha fazla olacaktır.

Türkiye Türkçesi çalışmalarında, terminolojik farklılıklar bir yana bırakılırsa, tasarlama kipleri başlığı altında isteme anlam alanının değişik derecelerini işaretleyen üç paradigmadan söz edilir: 'emir kipi', 'istek kipi', 'dilek-şart kipi' (bk. Deny 1941, Kononov 1956, Ergin 1993, Banguoğlu 2004, Korkmaz 2003, Eker 2005). Bu paradigmalara Tekin 2003a, Adamoviç 1985 ve Johanson 2007a'da 'gönüllülük kipi' [voluntative] adıyla dördüncü bir paradigma daha dâhil edilir. Gönüllülük kipi, Tekin 2003a ve Adamoviç 1985'te *-(y)AyIm (<–(A)yIn)* ve *-(y)AlIm (<(A)lIm)* biçimbirimlerinden oluşan bir kişi-iki sayılı, Johanson 2007a'da *-(y)AyIm, -(y)AlIm, -sXn* ve *–sXnlAr*'dan oluşan iki kişi-iki sayılı bir paradigma olarak verilir. *–(y)AyIm, -ø, -sXn; -(y)AlIm, -(y)Xn, -(y)XnXz, -sXn, -sXnlAr* paradigmasının birinci ve üçüncü kişilerinden oluşan, gönüllülük kipi adında dördüncü paradigma kurgusu yerine; bazı çalışmalarda emir-istek ya da istek kipi adıyla, istek kipi *–A*'nın 2. ve 3. kişi çekimlerinin ve 1. kişilerde *–(y)AyIm, -(y)AlIm* biçimbirimlerinin; kimisinde 3. kişilerde

–sXn'ın da yer aldığı karma paradigmalar verilir (bk. Korkmaz 2003, Eker 2005, Banguoğlu 2004).

–(y)AyIm, -ø, -sXn; -(y)AlIm, -(y)Xn, -(y)XnXz, -sXn, -sXnlAr paradigmasının yapı bütünlüğünü ve birinci kişilerin emir işlevini önemseyen çalışmalarda *–(y)AyIm, -(y)AlIm* biçimbirimleri hem emir hem de istek kipi adı altında ayrı ayrı anlatılır (bk. Korkmaz 2003). Ercilasun 1995'te, *–(y)AyIm* ve *–(y)AlIm* biçimbirimlerinin emri karşılayabildiği, hatta baskın işlevinin emir bildirmek olduğu da ifade edilir. Paradigmadaki yapısal bütünlüğün işlevsel bir bütünlüğü de düşündürmesi ilk bakışta kabul edilebilir görünmektedir. Nitekim bu paradigma, Erdal'ın iddiasına göre "Proto-Türkçe döneminde dahi belirgin biçimde bitimli olan tek morfolojik dizge"dir [This was the only paradigm clearly finite already in Proto-Turkic] (2004: 234). Ancak bazı çalışmalarda, paradigmanın yapı bütünlüğüne ilişkin tereddütler de dile getirilir. Kornfilt teklik-çokluk 1. kişilerde, biçimsel teklik-çokluk ilişkisinin açık olmadığına dikkat çeker (2001: 371). Schönig, Türk dillerindeki emir paradigmalarının kendi içinde bağıntısız biçimbirimlerden oluşmasından başka, eski ve yeni Türk dilleri ve hatta yakından ilişkili diyalektler arasında bile emir eklerinde dikkate değer farklılıkların gözlenebildiğini belirtir (2003: 1). Johanson 2007a'da ise *–(y)AyIm, -ø, -sXn; -(y)AlIm, -(y)Xn, -(y)XnXz, -sXn, -sXnlAr* paradigmasına, farklı parçalardan oluşmasına (heterojen olmasına) karşılık yanıltıcı bir süreklilik gösterdiği için *sözde paradigma* [pseudoparadigma] adı verilmiştir (Emir kipine yönelik etimoloji denemeleri için bk. Räsänen 1957: 204, Menges 1968:138, Doerfer 1976: 46, Schönig 2003).

İlerleyen bölümlerde detaylarıyla değerlendirilecek olmakla beraber, sözde emir paradigmasının emir ve/veya istek bildiriciliğiyle ilgili olarak tartışıldığına da değinmek gerekir. Tartışmalar, *–(y)AyIm -ø, -sXn; -(y)AlIm, -(y)Xn, -(y)XnXz, -sXn, -sXnlAr* paradigmasının özellikle birinci, zaman zaman da üçüncü kişileri üzerinde odaklanmıştır. Tartışmaların nedenini, *-A* istek kipinin birinci kişilerde standart dilden çekilmesi ve bu çekilmeye paralel olarak, boşalan işlevsel alanın *–(y)AyIm*, *-(y)AlIm* biçimbirimlerine devri oluşturur. *-A* biçimbiriminde görülen işlevsel gerileme Adamoviç'e göre 1600'lü yıllarda başlamış, en erken 1. ve en geç 2. kişilerde gerçekleşmiştir (1985; Johanson 2007a). *–(y)AyIm*, *-(y)AlIm* biçimbirimleriyle ilgili

olarak Ergin'in "Gerçi bu ekler son zamanlarda, düşen istek birinci şahıs eklerinin yerini de tutmuş, bu yüzden istek ve emir şekilleri karışmıştır. Fakat bugün istek birinci şahıslar için kullanılan ekin istek fonksiyonunda emir eki olduğunu unutmamak, bu eklerin doğrudan doğruya birinci şahıs istek ekleri olduğunu zannetmemek lazımdır" (1993: 291); Korkmaz'ın "(emir kipi) birinci şahıs çekimi istek kipi ile birleşir" (1995a: 556) yorumları da bu çerçeveye yerleşir. Kalıplaşmış kullanımlar bir yana, -*A* istek eki standart dilde yalnız 1. kişilerde değil, Gülsevin 1999'da işaret edildiği gibi 2. ve 3. kişilerde de gerilemiştir. Ekin standart Türkçeden çekilmesine karşılık doğu grubu Anadolu ağızlarında üç kişi-iki sayılı tam paradigmalarla yoğun olarak kullanılabildiği gözlenir. Bu işleklik iç ve batı bölgeleri ağızlarında çokluk 1. kişiye kadar (*gelek, gidek* vb.) gerilemektedir (bk. Karahan 1996: 51-52). İstek kipinin sözde emir paradigması tarafından devre dışı bırakılması ile ilgili olarak Johanson, yeni bir biçimbirimin daha eski bir biçimbirim tarafından sürülmesini hayli ilginç bulur ve bunun dil ilişkileriyle ilgili olabileceğini düşünür. İstek kipi, ilişki desteği bulduğu Doğu Anadolu ağızlarında, Azeri sahasının etkisiyle kullanılmaya devam ederken, Batı Anadolu ağızlarında kullanımdan çekilmiştir (2007a). Çokluk birinci kişi istek ekinin Anadolu ağızlarındaki biçimsel varyantlaşmasına bağlı anlam farklarıyla ilgili olarak Demir 2000'e bakılabilir.

Dilek-şart kipiyle ilgili olarak ise -*sA*'nın istek ve koşul işlevlerine dikkat çeken, bu iki işlev arasında ilkinin bağımsız cümle kurup, ikincisinin kuramadığı yönündeki tipolojik farkları ya da ekin gelişim evrelerini önemseyen çalışmalar bulunur (Adamoviç 1985, Gülsevin 1990, Karahan 1994, Korkmaz 1995b, 2003, Yaylagül 2002). Korkmaz, –*sA*'nın koşul işlevinin daha eski olup istek işleviyle yaygın olarak Orta Türkçe döneminde kullanıldığına ve bu iki işlevin aynı fiilden (istek bildiren *sa-* fiili) iki farklı yolla geliştiğine (-*sa-r* ve –*sa-k*) işaret eder (1995b: 160-167). Johanson konuya, koşul işlevinin ikincil olduğunu düşündüren yorumlar getirmiştir: "This marker, later known as a conditional marker, was previously used as a voluntative mood. According to Brockelmann, this is the oldest Turkic modal form to express a wish (1954: 378). Though it is unknown origin, there have been attempts to trace it back to some form of the verb –*sa* 'to count, to think'" (2007b). Ekin kökeniyle ilgili diğer görüşler için bk. Adamoviç 1985. Adamoviç, -*sA*'nın fiile doğrudan eklendiği durumlara *potansiyel, -DX* ve -*mXş* dışındaki birleşik çekimli kullanımlarına *realis, –DX* ve -*mXş* ile birleşik

çekimli kullanımlarına ise *irrealis* adını verir ve bu üçünü, karşılık geldiği semantik değer, gerçeklik ve zamansallık açısından ayırarak değerlendirir. Örneğin *potansiyel* (fiile doğrudan eklenen) -*sA* prensip olarak zamandan bağımsız olup birincil olanı koşul, ikincil olanı istek olmak üzere işlevsel bir bölünme geçirmiştir (1985: 283). Birleşik çekimlerde ortaya çıkan *realis* zaman referansından bağımsız değildir ve yalnız *koşul* bildirir (289). –*sA*'nın *irrealis* olan kullanımları ise –*DX* ve –*mXş'*la eşdizimli olduğu birleşik çekimleridir: *gelseydi*, *gelseymiş* vb. Ancak burada *geldiyse* ve *gelseydi* arasındaki anlam farkına dikkat edilmesi gerekir (291). Johanson –*sA*'ya *varsayım işaretleyicisi* [hypothetic marker] der ve işlevini "express an imaginative mood in sense of supported events" biçiminde tanımlar (2007b). Türkyılmaz 1999'da –*sA*'nın işlevleri istek, dilek, şart, endişe, tereddüt, tehdit vb. olarak sıralanmıştır.

İsteği, yaygın morfolojik yaklaşımın tersine, semantik odaklı ele alan bir çalışma ise Johanson 2007b'dir. Çalışmada 'istek' kategorisinin morfolojik işaretleyicileri sırasıyla *gönüllülük kipi* [voluntative], *istek kipi* [optative] ve *varsayım işaretleyicisi* [hypothetic marker, -*sA*] olarak betimlenir. Ayrıca –*mAk iste*- vb. analitik yapılara da değinilir. Tezde ise isteme, Johanson 2007b'de belirtilenden daha geniş, içine isteğin yanı sıra emir, rica ve yalvarmayı da alacak şekilde kurgulanmıştır. Bu kurgu tümdengelimci bir yaklaşımla özdeşleşir, beraberinde analitik/çözümleyici inceleme pratikleri gerektirir ve dilin 'anlamlar üretme' işlevini ön plana çıkarır. Buna göre konuşur, bütün dil ögelerini (sesleri, biçimbirimleri, sözcükleri, sözdizimini vb.) emir, soru, rica, özür, bahane, yemin vb. birçok anlam birimi üretmek için kullanır ve bütün dilbilgisi ögeleri, konuşurunun tasarladığı dil anlamlarını kodlayarak taşımakla yükümlüdürler.

2. TEMEL KAVRAMLAR

2.1 İsteme Anlam Birimi

Anlamla ilgili çalışmalarda 'anlam birim' terimi *içerik+ad* biçimindeki anlamlı en küçük birimleri ve genellikle de sözcükleri ifade etmek için kullanılır (bk. Erkman-Akerson 2000: 70). Tezde ise 'anlam birim' terimi, belirli bir temaya sahip anlam alanlarını karşılayacak şekilde yeniden tanımlanmıştır. Konuşurlarının dili kullanarak yaptıkları temel eylem en sade biçimi ile anlamlar üretmektir. Bu anlamlardan bir kısmı, içeriklerine göre sınıflandırılmaya elverişlidir: *isteme, ret, onay,*

özür, bahane, taahhüt, yemin vb. Tezde bu anlam alanlarından her birine 'anlam birim' denilmiştir. Anlam birimleri ya da bir anlam alanını diğerinden ayıran, örneğin istemeyi retten ayıran içerik ya da tema, anlam birim kavramının özünü oluşturmaktadır. Bu birimler, eğer mesajı iletmeye yetiyorlarsa tek bir sözcükten, bağımsız bir cümleye hatta bir söylem parçasına genişleyen ifadelerle dile getirilebilirler. Örneğin, aşağıdaki cümlelerin her biri farklı bir biçimde, sırasıyla emir kipi, *emret-* yüklemi, *-mAlI* ve *-(X)yor* ile işaretlenmiş olsa da emir bildirmektedir. Emri kodlayabilen bu ögeleri dışlamadan yapılacak bütünlüklü bir inceleme, ancak 'emir anlam alanından' hareketle mümkündür:

Bana derhal Ahmet Bey'i çağır.
Size ölmeyi emrediyorum.
Bu raporlar yarına kadar hazırlanmış olmalı.
Bana hemen ustabaşını çağırıyorsun.

Tezde 'isteme anlam birimi', istemenin içeriğini oluşturan, isteme kapsamına dâhil edilebilen farklı alt anlam alanlarıyla birlikte betimlenmiştir. İstemenin derecesi, yönü, yönlendiriciliği vb. açılardan farklılık gösteren, ancak 'isteme' üst kümesine ya da çatısı altına dâhil olan bu alt anlam alanları, örnek dil malzemelerinden hareketle *emir, istek, rica* ve *yalvarma* olarak belirlenmiştir. Tezde tanımlanmış şekliyle 'isteme anlam birimi' *emir, istek, rica ve yalvarma* gibi farklı türlerdeki istenirlerin ortak anlam alanıdır; yönlendirici, harekete geçirici, potansiyel istenirlerin ifadesini sağlar.

Belirli bir anlam birimi, alt alanlarıyla birlikte betimlemenin bazı zorlukları bulunur; çünkü bir biçimin, örneğin bir istek ekinin -eğer çıkış noktası olarak kabul edilseydi- sağlayabileceği belirgin sınırlar ve tasnif kolaylığı, bu tür bir çalışmada yoktur. İsteme anlam biriminin semantik haritası çıkarılırken emir, istek, rica ve yalvarma alt anlam alanlarının yatay kesişim alanları oluşturarak iç içe geçmesini engellemek, anlam bulanıklığını önlemek ya da en aza indirgemek; başka bir deyişle alt anlam alanlarının sınırlarını şeffaflaştırmak için, kullanımbilimin [pragmatik] ve toplum dilbilimin verilerinden yararlanılmış; konuşur ve dinleyicinin toplumsal statüsü, toplumsal mesafe ve dayanışma, toplumsal güç, nezaket vb. olgular anlamlandırma sürecine dâhil edilmiştir. Buradan hareketle isteme anlam biriminin alt birimleri [alt alanları] aşağıdaki gibi betimlenmiştir:

Emir
Bir ifadenin emir olabilmesi için bir buyurucunun, bir eyleyicinin ve bir buyruğun; buyurucudan kaynaklanan yüksek dereceli empoze ve yönlendiriciliğin; buyurucu ve eyleyici arasında eşit olmayan, buyuranın görece statü üstünlüğüne dayanan güç ilişkisinin olması gerekir. Emir, buyurucudan eyleyiciye belirli bir dayatma ile yönelen; içeriği, harekete geçirici-yönlendirici olan; yüksek dereceli isteme bildiren bir anlam birimdir. Bu yönüyle emrin, isteme skalasının en üst aralığındaki anlam birim olduğu söylenebilir (detaylar için emir bölümüne bk.).

İstek
İstek, günlük hayatta yoğun toplumsal ağları paylaşan, mesafeli olmayan insanların birbirlerinden bir şey isterken sıklıkla kullandıkları; emir kadar güçlü olmayan, rica kadar da kibar olmayan; niyet edilen, tasarlanan, arzu edilen durumları, kimi zaman gerçekleşme potansiyeli görece düşük dilekleri, arzu veya hayal edilenleri karşılayan; ikinci ve üçüncü kişilerde yönlendirici olabildiği için tavsiye, öneri, teklif, nasihat, tembih vb. anlam çekirdekleriyle de yakın duran bir anlam alanıdır. İstek ile kastedilen; iletişim ortamına istek, dilek vb. kipler, istek bildiren kiplik yüklemler, söylem stratejileri, parçalar üstü sesbirimler vb. ile çıkan ve konuşuru bu birimleri kullanmaya yönelten ya da bu birimlerle ifade edilen anlam değeridir.

Rica
Rica *emir, istek, yalvarma* vb. semantik birimlerden farklı olarak, istemenin nezaket olgusu içerisinde sunulduğu bir anlam birimdir. Ricalarda nezaket olgusu, diğer isteme birimlerine göre daha belirgindir (Nezaket olgusuyla neyin kastedildiği ve dilbilimsel nezaket stratejileri için rica bölümüne bk.).

Yalvarma
Yalvarma ise, yoğun ve ısrarlı olan isteme eylemine rağmen düşük dereceli beklenti taşıyan istenirleri içerir. Yalvarmada konuşur, istemenin derecesini yoğunlaştırmakta, dinleyiciye ısrar etmekte, kendine acındırmakta ve dinleyici üzerinde, söz konusu isteği gerçekleştirmesi için gerekli etkiyi uyandırmaya çalışmaktadır.

2.2 İsteme İşaretleyicileri

İstemeyi *emir, istek, rica* ve *yalvarma*yı içine alan bir anlam alanı olarak kurgulayıp, bu anlam alanını karşılayan, istemeyi ifade yeterliğine sahip, gramatikal statüleri birbirinden farklı işaretleyicilerin sistematik bir değerlendirmesini yapmak, merkeze *kip eklerinin* değil *kipliğin* [modality] alınmasıyla mümkün olur. *Kipler* emir, istek, gereklilik-zorunluluk, koşul vb. anlamların ifadesini sağlayan, biçimsel açıdan gramatikalleşmiş, morfolojik kategorilerdir ve fiil çekim paradigmalarıyla ifade edilir. *Kiplik* ise, bu sayılan anlam alanlarının bizzat kendisiyle ya da kısaca dil anlamlarıyla ilgilenir. Kipliğin kiplerden başka sözlüksel, sözdizimsel, bürünsel vb., yalnız yüklemi değil cümlenin bütününü ilgilendiren birçok işaretleyicisi bulunur. İsteme

işaretleyicilerinin nasıl sınıflandırıldığı ve her bir kategori altında hangi dil malzemelerinin incelendiği anlatılmadan önce kiplik ve kip olguları detaylandırılacaktır.

Kiplik ve kip

Kiplik [modality] anlambilimle, kip [mood] ise biçimbilgisiyle ilgili bir kavramdır. Dilbilimsel kipliğin temel problematiğini dünyada -açık ya da örtük- var olan anlamların dille ifadesi oluşturur. Bu anlamlar, belirli bir dönüşümle ve idrakî süreçlerden geçerek dil birimlerine kodlanırlar ve ifade edilebilir hale gelirler. Bu süreç, dünyada/olası dünyalarda var olan doğal anlamları simgeler aracılığı ile kodlayarak belirli bir temsile dönüştürme işlemidir. En temel haliyle kiplik, doğal anlamların dil anlamlarına dönüşümünü incelemektedir.

Doğal anlamların dil anlamlarına dönüşümü, bireyin idrak süzgecinden geçerek gerçekleştiği için çoğu zaman bireye ait tutum ve yargılardan bağımsız değildir. Örneğin birey, bahsedeceği olay, durum ya da bilginin gerçekliğine inanabilir, şüpheyle yaklaşabilir, inanmayabilir; gerçekleşmesinin olası ya da belirli koşullara bağlı olduğunu düşünebilir vb. Dolayısıyla bir olayı, bir bilgiyi veya bir isteği aktarırken, aktarım yapmakla kalmayıp yukarıda bahsedilen türden tutum ve yargıları da konuşmasına yansıtabilir. Örneğin Ayşe'nin sınıf birincisi olmasına ilişkin bilgi edinen bir kişi, *Ayşe sınıfının birincisiymiş, Ayşe güya sınıfının birincisiymiş, Ayşe'nin sınıf birincisi olduğu söyleniyor, Nasıl oldu da Ayşe sınıf birincisi oldu, Ayşe'nin sınıf birincisi olduğu keşke doğru olsa* vb., her biri ayrı bir tutumu ve Ayşe'nin sınıf birinciliği yönündeki bilginin gerçekliğine dair ayrı bir statüyü yansıtan birçok cümle kurabilir. Kiplik, bireyin tutumlarının ve bilgisinin statüsünün konuşmasına nasıl yansıdığını da incelemektedir. Özetle *kiplik*, konuşurun aktardığı bilginin gerçeklik değerine dair yargısını gösteren *tahmin*, *çıkarım, varsayım*; gerçekliğine dair delillerini gösteren *görsel-işitsel delil, söylenti, genel bilgi, birinci el kişisel tecrübe* vb.; koşullarına ve gerçekleşme potansiyeline yönelik beklentilerini gösteren *zorunluluk*, *gönüllülük, istek* vb. anlam kategorilerinin ifadesini sağlar (bk. Palmer 2001).

Kip [mood] ise, kipliğin ifadesini sağlayan, biçimsel açıdan gramatikalleşmiş, morfolojik bir kategoridir. Kipliğin, kiplerden başka, gramatikal statüleri birbirinden

farklı, sözlüksel, sözdizimsel söyleme dayalı veya bürünsel işaretleyicileri de bulunabilir. Aynı cümle içinde, bu işaretleyicilerden birkaçı, birbirini dışlamadan kullanılabilmektedir (ayrıntılar için Bybee 1995: 2'ye bk.)

İsteme anlam alanı yalnız kip eklerini değil cümleye ait bütün parçaları, bağlamı da içine alacak şekilde ilgilendirir. Elbette morfolojik birimlerle sözlüksel birimlerin gramatikal statüleri aynı değildir. İlki fazlasıyla gramatikalleşmiştir. Bu tür özellikler dikkate alınarak ve derlenen dil malzemesinden hareketle isteme işaretleyicileri şu şekilde sınıflandırılmıştır:

1. Morfolojik işaretleyiciler
Morfolojik isteme işaretleyicileri, isteme anlam alanını kodlayarak anlam taşıyıcılık işlevi gören kip eklerinden oluşur (Kip eklerinin gramatikal anlam taşıdıkları ile ilgili olarak Lyons 2005'e bk.). Tezde, morfolojik işaretleyiciler başlığı altında emir kipi, istek kipi, dilek kipi paradigmalarının yanı sıra gönüllülük kipi ve çeşitli bağlamlarda isteme semantiği üretebilen *–AcAk, -(X)yor, -mAlI, -(X/A)r, -mAz* biçimbirimleri konu edilmiştir. Bu biçimbirimlerin isteme işlevini ne tür morfosemantik bağıntılarla ve hangi bağlamsal koşullarda yerine getirdiği tartışılmıştır.

2. Sözlüksel işaretleyiciler
Sözlüksel isteme işaretleyicilerinin bir bölümü, isteme anlam alanını kodlayan *emret- iste-*, *dile-*, *rica et-, yalvar-* vb. yüklemlerden oluşur: *Sana bu işi bitirmeni emrediyorum, Buraya gelmeni istiyorum, Beni dinlemeni rica ediyorum*. Teklik-çokluk birinci kişi biçimbirimleriyle çekimlenen ve dinleyiciyi harekete geçirici özelliği bulunan bu tür yüklemler, *kiplik yüklemler* [modal predicates] başlığı altında incelenmiştir.

Sözlüksel isteme işaretleyicilerinin bir bölümü, doğrudan istemeyi kodlamamakla beraber dil içi bağlam oluşturarak anlamlandırma sürecini etkileyen ve istemeyi emir, istek, rica ve yalvarma yorumlarından birine yönlendiren birimlerden oluşur. Bu tür işaretleyiciler *kiplik zarflar* ve *kiplik sözler* olmak üzere iki grupta değerlendirilmiştir.

Kiplik zarflar başlığı altında, cümleye ya da cümledeki bir ögeye odaklanarak anlamlandırma ve yorumlama sürecini etkileyen, *tamamlayıcı, sınırlayıcı, derecelendirici* veya *yönlendirici* olma işlevleriyle isteme anlatımındaki yerini alan *derhal, hemen* vb. zarflar değerlendirilmiştir.

Kiplik sözler başlığındaysa, bir kısmının yüklemi kip-kişi ve sayı için çekimli olmasına rağmen, bağımsız bir cümle oluşturmaktan çok, yarı gramatikal-görevli birer öge gibi kullanılan; bir kısmı basit, bir kısmı ise öbek yapısında olan, konuşurun tutum ve beklentilerini yansıtan *bakayım, bakalım, istersen, rica ederim, yalvarıyorum, ne olur, ne olursun, Allah aşkına, kurban olayım, lütfen, tamam mı, anlaşıldı mı* vb. sözler değerlendirilmiştir.

3. Morfoloji-leksikoloji bağıntılı işaretleyiciler
İstemeyi karşılamak için tek başına morfolojik ya da sözlüksel işlemin yeterli olmadığı, bu ikisinin eş güdümüne ihtiyaç duyulduğu işaretleyicilerdir. Bu başlık altında, rica ve yalvarmanın ifadesinde kullanılan, rica ve yalvarma bildiren kiplik sözlerle gönüllülük kipinin koordinasyonu tipindeki işaretleyiciler değerlendirilmiştir: *Rica ederim pencereyi kapatın, Yalvarıyorum çocuğumu bana getir* vb.

4. Sözdizimsel işaretleyiciler
İstemenin, belirli bir dizim biçimi ile öne çıkarıldığı ya da dikkat çekici bir sözdizimine sahip olan işaretleyicilerdir. Bu bağlamda kapının/lambanın açılması ya da kapatılması için söylenen *Kapı!*, *Lamba!* vb. eksiltili cümleler değerlendirilmiştir.

5. Sözdizimi-leksikoloji bağıntılı işaretleyiciler
Bir anlam alanının ifadesinde, ilgi çekici sözdizimi biçiminin yanı sıra belirli bir sözlüksel ögenin de önemli olduğu, bu ikisinin eş güdümüne dayanan işaretleyicilerdir. Örneğin istek bildiriminde kullanılan, yan cümlede *iste*-yüklemciğinin bulunduğu ve yeni bilginin yüklem üzerinden aktarıldığı *Sizden istediğim bölgenin güvenliğini sağlamanız* vb. bildirimler bu başlık altında değerlendirilmiştir.

6. Sözdizimi-leksikoloji-morfoloji bağıntılı işaretleyiciler
Bu tür işaretleyiciler, ilgi çekici sözdizimi ile öne çıkan, sözlüksel ve morfolojik istek işaretleyicilerinin düzenini ve organizasyonunu sağlayan gramatikal kod ya da kodlardan oluşmaktadır. *İstiyorum ki çocuklar hiç susmasın, Dilerim ki yüzünden gülücükler eksik olmasın* vb., aynı anda sözdizimi, leksikoloji ve morfoloji olmak üzere birden fazla gramatikal düzeyi ilgilendiren işaretleyiciler, bu başlık altında tartışılmıştır.

7. Söyleme dayalı işaretleyiciler
Söyleme dayalı işaretleyicilerden kasıt, ne kip eki, ne istek bildiren sözlüksel bir öge, ne de sözdizimsel bir yapı ile öne çıkan; tüm bu sayılanlardan daha az gramatikal olan ya da hiç gramatikal olmayan, ancak istek semantiğini taşıyan ve iletişim ortamına çıkaran söylem stratejileridir. Pencerenin kapatılması için söylenen *İçerisi çok sıcak oldu* ya da müziğin sesinin kısılması için söylenen *Başım ağrıdı* vb. sezdirmeler, söyleme dayalı işaretleyiciler olarak adlandırılmıştır.

3. TEORİK ÇERÇEVE

İsteme anlam alanının bütün işaretleyicileriyle birlikte tam bir izahını yapan ve bu anlam alanını dil araştırmalarının belirli sahasına oturtan bir teorinin varlığından bahsetmek, kiplik çalışmaları da dâhil, mümkün görünmemektedir. Kipliğin semantik bir alan olması; isteme anlam alanıyla ilgili olarak yapılacak bir çalışmanın 'isteme kipliği'yle ilgili bir çalışmayla örtüşeceği öngörüsünü doğursa da, mevcut kiplik çalışmalarında, isteme anlam alanının alt birimleri olan emir, istek, rica ve yalvarmayı aynı anda içeren kapsamlı bir model bulunmamaktadır. Örneğin, Palmer 2001'de 'emir'

yükümlülük kipliği, 'istek' ise *dinamik kiplik* başlığı altında yer alır. Bybee, Perkins vd. 1994'te ise isteklerin bir bölümü [desire] *eyleyici odaklı kiplik*te, diğer bir bölümü [optative] *konuşur odaklı kiplik*te; emir ise *konuşur odaklı kiplik*te yer alır. Aynı semantik alanın farklı derecelere sahip alt alanlarının, farklı kiplik kategorileri içinde yer alması, ilgili çalışmaların tipolojik yaklaşımı öncelemeleri ve semantiği bir parça geriye atmalarıyla açıklanabilir. Tezimizde semantik ve pragmatik öncelenmiş ve alternatif bir isteme kipliği modeli oluşturulmaya çalışılmıştır.

Tezin teorik temelinin oluşturulmasında konuyla ilgili yabancı kaynaklardan büyük oranda yararlanılmıştır. Bununla birlikte, Türkiye Türkçesi isteme anlam alanını var olan kiplik teorilerinin içine oturtmaya çalışmak yerine, çalışmanın kendi seyrini takip ederek Türkiye Türkçesi için kendi teorisini oluşturmasına izin verilmiş ve isteme anlam alanından hareketle bir 'isteme kipliği modeli' tasarlanmıştır. Bu tasarıya göre isteme kipliği 'emir, istek, rica ve yalvarma olmak üzere dört alt alana sahip; her bir alt alanın kendi içinde ayrı bir kiplik olma yetisi gösterdiği; dil düzleminde morfolojiden söylem stratejilerine değişik gramatikal statülere sahip işaretleyicilerle temsil bulan bir anlam alanı'dır (terimler için bk. kiplik yaklaşımlar ve terminoloji bölümü). Bu kipliğin, genel kiplik alanı içine nasıl oturtulacağı ise gereklilik, olasılık vb. diğer kiplik kategorilerinin benzer bir yaklaşımla çalışılmasından sonra belli olacaktır.

Aşağıda, tezin farklı safhalarında yararlanılan kiplik, toplum dilbilim ve pragmatik alanlarıyla ilgili teorik bir çerçeve sunulacaktır.

3.1 Kiplik

Kiplik çalışmaları arasında en fazla itibar edileni, zaman zaman semantiği geri plana itme pahasına tipolojik yaklaşımı öne çıkaran ve iyi betimlenmiş tipolojik verilerle evrensel bir kiplik yaklaşım oluşturulabileceği varsayımını taşıyan Palmer 1986 ve 2001'dir. Lyons 1977, Lakoff 1972, Coates 1983, 1990, Sweetser 1990, Kratzer 1991, Bybee, Perkins & Pagliuca 1994, Bybee & Fleischman 1995, Papafraguo 2000, Frawley 2005 vb., çalışmalar da kiplik literatürünün önemli başvuru kaynakları arasındadır. Bu çalışmalardan bir bölümünde, örneğin Palmer 1986, 2001 ve Bybee, Perkins & Pagliuca 1994'te tipolojik yaklaşımlar ön plana çıkarılırken, Lakoff 1972, Coates 1983, 1990,

Bybee & Fleischman 1995 ve Papafraguo 2000'de önceliği semantik ve pragmatik yaklaşım almıştır.

Dilbilimsel kiplik çalışmaları, temelini mantık ve felsefe disiplinlerinden almıştır. Bu disiplinlere göre dünya bilgisi ikiye ayrılmaktadır: *olasılıklar* [possibilities] ve *zorunluluklar* [necessities]. Bir bilgi doğru ya da yanlış olabileceğine göre, olası doğru ve olası yanlışlardan ve zorunlu doğru ve zorunlu yanlışlardan oluşan bir dünya vardır. Bir bilgi, bir dünya/evren ya da durum için doğruyken başka bir dünya/evren ya da durum için yanlış ise, bu bilgi *olası doğru* (ya da olası yanlış) bir bilgidir. Ancak bütün dünyalar/evrenler ya da durumlar için doğru ise (ya da yanlışsa), bu *zorunlu doğru* (ya da zorunlu yanlış) bir bilgidir; bu bilgilerin doğruluğu ya da yanlışlığı ifade edildikleri cümlenin anlamınca garanti edilir (Lyons 1977). Olasılıklar ve zorunluluklar kiplik mantığının temel problematikleridir. Dilbilimsel kiplikse bu bilgilerin ifadesiyle, başka bir deyişle, bilginin statüsünün dile nasıl yansıdığıyla ilgilenir. Lyons'a göre kiplik, konuşurun görüş ve tutumlarının konuşmasına yansımasıdır (1977: 452). Kiplik ayrıca, hâlihazırda bulunmayan olay ve durumların veya hiçbir zaman gerçekleşmeyecek olayların konuşulabilmesini de sağlar (Papafraguo 2000: 3).

Kipliğin alt alanlarına gelince, von Wright'ın 1951 tarihli *An Essay in Modal Logic* adlı çalışmasından bu yana, en yaygın kiplik tasnifi *bilgi kipliği* [epistemic modality] ve *yükümlülük kipliği* [deontic modality] biçiminde yapılmaktadır. Epistemik kiplik bilgi sözcüğünden gelir ve konuşurun, bilginin gerçekliğine dair tutum ve yargısını yansıtır. Söz gelimi *Ayşe belki de uçağı kaçırmıştır* cümlesi, *belki* sözcüğü ve *–DXr* eki nedeniyle, konuşurun bilginin doğruluğundan emin olmadığına işaret eder. Yükümlülük kipliği ise ifadenin daha çok sözeylem gücü üzerinde durur. Zorunluluk, izin, taahhüt vb. eyleyicinin sorumlu olduğu davranışları bildirir. *Bu formu doldurmalısın* cümlesi, zorunluluk bildirdiği için yükümlülük kipliğiyle ilişkilidir (bk. Coates 1990, Lyons 1977, Papafraguo 2000). Özetle bilgi kipliği konuşurun fikir ve inançlarının, yükümlülük kipliğiyse, eyleyicinin sorumlu olduğu davranışların ifadesiyle ilgilidir (bk. Lyons 1977).

Epistemik ve deontik kiplikten başka *dinamik kiplik* [dynamic modality] ve *atletik kiplik* [athletic modality] olmak üzere üçüncü ve dördüncü tür kiplik kategorilerinden de bahsedilmektedir. Dinamik kiplik isteklerin, niyetlerin ve yeterliliğin ifadesiyle ilgilenir: *Ahmet piyano çalabilir, Ayşe keşke buraya gelse* vb. Atletik kiplikse kesinliklerin ya da mantıksal zorunlulukların ifadesini konu alır: *İki iki daha dört eder* vb. (bk. Papafraguo 2000: 4, ayrıca Sweetser 1990: 66).

Kiplik çalışmalarında farklı yaklaşımlar ve terminoloji

Kipliği konu edinen dil çalışmalarının detaylanarak gelişmesini, değişik öncelikleri olan incelemelerin yapılması takip eder. Bu durum, terminoloji farklılığını da beraberinde getirir. Şüphesiz en fazla kabul göreni bilgi kipliği ve yükümlülük kipliği ayrımına dayanır. Ancak farklı çalışmalarda, *kök kiplik* [root modality] (Coates 1983, Sweetser 1990), *konuşur odaklı kiplik* [speaker-oriented modality], *eyleyici odaklı kiplik* [agent-oriented modality] (Bybee vd. 1994), *katılımcı odaklı kiplik* [participant-oriented modality] (Auwera-Plungian 1998); gerçeklik ve gerçeklik dışı ayrımına dayanan *realis-irrealis kiplik* (Bybee 1995, Palmer 2001), *eylem kipliği* [event modality], *önerme kipliği* [propositional modality] (Palmer 2001) vb., değişik gerekçelerle kabul gören birçok tasnif biçimi ve terminoloji vardır.

Bybee 1994 ve 1995'te kiplik tasnifi için dörtlü bir sistem kullanılmaktadır: *Bilgi kipliği* [epistemic modality], *eyleyici odaklı kiplik* [agent-oriented modality], *konuşur odaklı kiplik* [speaker-oriented modality], *bağımlı cümle kipliği* [subordinating modality]. Eyleyici odaklı kiplik, eyleyicinin üzerinde, ana cümlenin yükleminde belirtilen eylemi gerçekleştirmesi yönünde iç ve dış koşulların bulunduğu kipliktir. *Zorunluluk, gereklilik, dilek* ve *yeterlilik* eyleyici odaklı kipliğe girer; çünkü ilk ikisinde eyleyici üzerinde yüklemin belirttiği işi yapması için toplumsal koşullar; son ikisinde ise, eyleyiciyi işi yapmaya yönlendiren içsel koşullar bulunur (Bybee vd. 1994: 177, 178). Konuşur odaklı kiplikte ise eyleyiciyi harekete geçiren, iç ya da dış koşullar değil, konuşur tarafından empoze edilen sözeylem gücüdür (179). Konuşur odaklı kiplik aşağıdaki kategorileri içine alır:

Emir [imperative]: İkinci kişiye komut vermek üzere kullanılan ifadeler
Yasaklayıcılar [prohibitive]: Olumsuz emirler

İstek [optative]: Konuşurun, ana cümlenin yükleminde belirtilen istek ve umutları

Cesaretlendiriciler [hortative]: Konuşurun dinleyiciyi bir eylem gerçekleştirmesi için cesaretlendirdiği veya kışkırttığı ifadeler

Uyarıcılar [admonitive]: Konuşurun dinleyiciyi uyardığı ifadeler

İzin vericiler [permissive]. Konuşurun dinleyiciye izin verdiği ifadeler (Bybee vd. 1994: 179).

Bağımlı cümle kipliği ise, bütün bu kiplik ifadelerin, ana cümledeki değil yan cümledeki ifadesiyle ilgilenir (Bybee vd. 1994: 180).

Kipliğin, tipolojik çalışmalara konu olabilecek geçerli, diller arası bir gramer kategorisi olduğunu belirten Palmer (2001: 1), *önerme kipliği* [propositional modality] ve *eylem kipliği* [event modality] olmak üzere, epistemik/deontik ayrımını da içeren, kapsamlı bir kiplik tasnifi yapar. Buna göre önerme kipliği, bilgi kipliğini ve kanıtsallığı [evidential] içine alan bir üst kiplik alanıdır (Palmer 2001: 8). Eylem kipliği de yükümlülük kipliği ile dinamik kipliği içine alır. (Palmer 2001: 9). Palmer'in tasnifi diğer detaylarıyla aşağıdaki gibidir:

Önerme kipliği
- Bilgi kipliği
  - Spekülatif
  - Çıkarımsal
  - Varsayımsal
- Kanıtsallık
  - Söylenti
  - Duyuşsal

Eylem kipliği
- Yükümlülük kipliği
  - İzin
  - Zorunluluk
  - Taahhüt
- Dinamik kiplik
  - İstek
  - Yeterlilik (Palmer 2001: 22)

Yukarıda örneklendirilen kiplik yaklaşımlardan başka Lakoff 1972, Coates 1990, Bybee & Fleischman 1995, Sweetser 1990, Papafraguo 2000 vb. semantik ve pragmatik odaklı çalışmalarda, kiplik anlamlandırma sürecinde söylem ve bağlam ayrıca önemsenir. Lakoff'a göre, kiplik ifadelerin anlamlandırılmasında sentaktik çevre, mantıksal yapı, bağlam (konuşur ve dinleyicinin paylaştığı ortak varsayımlar, cümlenin öncesinde ve sonrasında söylenen ifadeler), söylem katılanlarına ilişkin toplumsal durum, konuşurun dinleyici üzerinde uyandırmak istediği etki vb. dilin ve iletişimin farklı düzeyleri önemsenmelidir (Lakoff 1972, Corcu 2003'ten). Coates'in, kiplik anlamı, "Modal Meaning: the Semantic-Pragmatic Interface" adlı çalışmasında, etkileşimli toplum dilbilim [interactional sociolinguistics] alanından elde edilen kavrayış biçimini, konuşurun konumlandırdığı anlamı, söylemi dikkate alarak incelediği görülür (1990:

53-63). Bybee & Fleischman 1995'te, kipliğin birçok işlevinin kaçınılmaz bir şekilde bağlamla ve toplumsal ilişkilerle iç içe olduğu, etkileşimsel söylem [interactive discourse] ve bağlamsal özellikler dikkate alınmadan, kipliğin yeterli biçimde ele alınamayacağı ve yapılan birçok çalışmada belirli kiplik anlamların ancak yüz yüze etkileşimde ortaya çıktığı belirtilir (3). Konunun Türkçe boyutuna dikkat çekilen Kocaman 1981 ve 1988'de, kip ve kiplik kategorilerinin dil içi ve dil dışı bağlam dikkate alınmadan izah edilemeyeceği üzerinde durulur.

Ayşe eve gelmiş olmalı (bilgi kipliği/epistemik kiplik)
Ayşe istenilen belgeleri getirmeli (yükümlülük kipliği/deontik kiplik)

Semantik-pragmatik odaklı kiplik çalışmalarının yoğunlaştığı meselelerden biri, bir sözcüğün ya da biçimbirimin hem bilgi kipliğini hem yükümlülük kipliğini ifade edebildiği durumların nasıl izah edileceğidir. Kiplik için bağlayıcı olanın biçimler değil anlamlar olduğunu da ortaya koyan bu tür durumlar için, yukarıdaki *–mAlI* ile çekimlenmiş yüklemlere sahip cümleler örnek gösterilebilir. Bir kip ekinin hem deontik hem de epistemik anlamı kodlayabilmesinin nedeni nedir? Hatta bazen, bir kip, aynı kiplik alan içindeki farklı kategorileri de işaretleyebilir. Bu durumun izah edildiği farklı yaklaşımlar bulunur: *belirsizlik* [ambiguity], *tek anlamlılık* [monosemy], *çok anlamlılık* [polysemy] (ayrıntılı bir değerlendirme için Papafraguo 2000: 22-40'e bk.). Bu yaklaşımlara Sweetser'in etimolojiyi de dikkate alan görüşü eklenebilir.

Sweetser, bir biçimin hem bilgi/epistemik hem yükümlülük/deontik kipliği karşılayabilmesine birçok dilde rastlandığını belirttikten sonra, asıl olanın deontik anlam olduğunu ve epistemik anlamın ondan geliştiğini gösteren güçlü tarihi, toplum dilbilimsel ve psikolinguistik delillerin bulunduğunu ifade eder (1990: 50). Sweetser'e göre 'deontik anlam'ın 'epistemik anlam'a gelişmesinin psikolinguistik motivasyonları 'metaforiktir', çünkü insanlar önce dış dünyanın dilini kullanır ve sonra bunu iç/mental dünyalarına uygularlar. Sweetser'in iddiası, deontik ve epistemik anlamın iki ayrı ve alakasız anlam olmadığı; deontikten epistemiğe metaforik yolla gelişen iki anlamın var olduğudur (1990: 50).

3.2 Pragmatik

Pragmatik, 1938 yılında Charles Moris tarafından ortaya atılan ancak asıl ilgiyi 1970'lerde gören bir dilbilim alanıdır. Semantiğin dışarıda bıraktığı, bağlama bağlı anlamları ve anlamsal çıkarımları inceler. Pragmatik öncesinde anlamla ilgilenen yegâne alan olan semantik, düzenli anlamları tanımlamak, incelemek ve bunları düzenleyen semantik kurallar elde etmekle ilgilenir, tıpkı sözdizimi ya da allegoritma kuralları gibi (Dascal 2003: 12). Oysa anlam, semantiğin inceleme konusu yaptıklarından çok daha geniş ve değişkendir. Cümlelerin anlamı, konuşurun niyetine ve bağlama göre değişebilmekte; semantik teoriler, anlamın bu tür açılımlarını incelemede yetersiz kalmaktadır. Semantiğin henüz dokunmadığı anlam alanları, kısa sürede pragmatik çalışmaların odağı olmuş; Grice'nin iletişim sezdirimleri [conversational implicatures] kuramı, Sperber ve Wilson'un bağıntılılık [relevance] teorisi ve takipçilerinin yaptığı çalışmalar, pragmatiği dilbilimin yeni gözdesi haline getirmiştir. Bu arada, pragmatiği üretici-dönüşümsel gramerle ilişkilendirmeye varan uç çalışmalar da yok değildir. Yule, bu tür çalışmalar sonucu üretilen matematiksel dil formüllerini pragmatiğin çöplüğü olarak değerlendirir (2005: 6).

Levinson'un, semantiğin kapsamını sorgulayan ve pragmatiğe bir dilbilim disiplini olarak yer arayan görüşleri dikkat çekicidir:

> Tanımlama olarak semantik, anlamı bütünüyle inceleyen bir alandır. Durum böyle olunca pragmatiği bir alan olarak inşa etmek için pek bir şey kalmamaktadır. Ancak burada semantiğin kabaca tanımlandığını gözden kaçırmamak gerekir. Bu tür bir durumda önce semantiği tanımlamak iyi olacaktır. Semantik teori aslında gramer teorisinin içinde değerlendirilir. Oysa anlam çok daha geniş bir kavramdır. Yani semantik yukarıda tanımlandığı kadar geniş değildir. Bütün bir dilbilimsel teori göz önüne alınırsa, semantik teorisinin işgal ettiği yer dışında, geriye anlamla ilgili daha birçok alan kalmaktadır. Bu da pragmatiği bir alan olarak oluşturmaya yetmiştir (2005: 12).

Pragmatik, sözcenin olası/potansiyel anlamlarıyla ilgilenen dinamik bir süreçtir (Thomas 1995: 22). Leech pragmatiği "konuşma durumuna bağlı olarak ortaya çıkan anlam" biçiminde ifade eder. Ona göre semantik ve pragmatik arasında çok özel bir sınır vardır. Semantik bir dilde X'in ne anlama geldiği ile ilgilenirken, pragmatik dili konuşan kişiye göre değişebilir. X ile neyi kastetti? gibi (Trosborg 1995: 6'dan). Pragmatiğin, semantikten farkı şöyle özetlenebilir:

> Semantik, bağlamdan bağımsız, salt simgelerle onların karşıladığı anlamla ilgilenir. Bu tür bir yaklaşımda konuşana ve dinleyene bağlı bağlamsal, iletişimsel ortamlar dikkate

> alınmaz. Pragmatikte ise dil kullanımına, bağlama, konuşur ile dinleyici arasındaki ilişkiye bağlı bir anlamlandırma gerçekleşir (Çakır 2004: 246).

3.3 Toplum Dilbilim

Toplum dilbilim çalışmaları için temel dilbilimsel girdi, kişilerin X dilini/varyantını Y toplumsal bağlamında kullanmasıdır (Labov 1972: 183). Bu kullanımlar üzerinde, bireylerin toplumsal ve kültürel arka planları, yaşı, cinsiyeti, mesleği, dâhil oldukları toplumsal gruplar, toplumsal mesafe ve güç, toplumsal nezaket gibi birçok unsur etkilidir (Wardhaugh 1998: 135). Dil kullanımını etkileyen ve sözcelerin anlamlandırılmasında belirleyici olan tüm bu unsurları genel olarak *toplumsal bağlam* diye adlandırmak da mümkündür (bk. Cutting 2002: 52). Bağlama dikkat etmeyi gerektiren dilbilgisi çalışmalarında toplum dilbilimin birikimlerinden faydalanmak gerekir. Bu gereklilik Hudson 1996: 228'de şöyle dile getirilmiştir:

> Son yıllarda dilbilim, dilin iç organizasyonu ile ilgili birçok teori üretti: fonoloji, morfoloji, sentaks ve semantik teorileri… Bu teorilere göre dil, seslerin, sözcüklerin ve anlamların ilişkilendiği kendi içinde işleyen bir sistemdi. Herkes bu dilbilimsel unsurların aynı zamanda birer toplum dilbilimsel unsur olduğunu da bilmekte, ancak pek çok dilbilimciye göre bu unsurlar gerçek dilin dışında kalmaktaydı. Fakat dilin etrafında, böyle varsayıldığı gibi bir sınır yoktur ve *dilin yapısı ile ilgili olarak yapılacak bir çalışma, mutlaka toplum dilbilimce araştırılan bağlantılarla çevrelenmelidir. Dilin yapısı ile ilgili nitelikli çalışmaların ortak özelliği de budur.*

İnsanlar farklı bağlamlarda, farklı amaçlar için, farklı dil değişkelerini kullanırlar. Örneğin birey, isteme eylemini gerçekleştirmek için evde, okulda, resmi ya da samimi bulduğu ortamlarda aynı dilin farklı değişkelerini ya da stillerini kullanır. Durumsal dil türleri olarak da adlandırılan bu dil değişkelerinin toplamı konuşma topluluğunun sözlü repertuarını oluşturmaktadır. Belirli durumlarda bu sözlü repertuarın hangisinin kullanılacağı pek çok toplumsal faktörün kontrolü altındadır (Trudgill 1983: 81). Dilde görülen varyasyon; iletişim içindeki bireylerin eğitimleri, toplumsal amaçları, statüleri, iletişimin gerçekleştiği toplumsal bağlam gibi değişkelerin etkisi ile meydana gelir (Fairclough 2001: 17).

Toplum dilbilim çalışmaları varyantlaşmayı önemsediği için varyantlaşmanın gerçekleştiği her türlü toplumsal bağlama değer verir. Toplumsal bağlamın dil kullanımı üzerindeki etkisi Labov 1972 ve 2001'de ve birçok toplum dilbilim çalışmasında sistematik bir biçimde gözlenmiştir. Toplum, dil kullanımını iki yönde kontrol eder.

Birincisi bir dizi *norm* sağlar. Bu normları az ya da çok öğrenir ve takip ederiz. İkincisi normlara uymak için *motivasyon* sağlar. Bu tür bir motivasyon, içinde bulunulan toplumsal duruma uygun konuşma biçimlerinin seçilmesine yardımcı olur (Hudson 1996: 119).

Örnek çalışma:

Tez çalışmasında pragmatiğin ve toplum dilbilimin, gramatikal birimlerin yorumlanmasında nasıl kullanılacağı hakkında fikir vermek üzere, bu yaklaşımları içeren ve içermeyen iki ayrı yorum, aşağıda örnek bir çalışma üzerinden anlatılmaya çalışılmıştır.

Bir yöneticinin temizlik görevlisine yönelerek söylediği *Yerler temizlenecek* cümlesi;

(1) Dil kullanımını ve toplum dilbilimi dışarıda bırakarak yapılacak bir çalışmada *-AcAk* gelecek zaman eki ile çekimlenmiş bir yüklemi olan, yüklemin edilgenlik eki alması nedeni ile öznesi yüzeysel yapıda görünmeyen (ancak derin yapıda bulunan), yüklem çekirdeğinin 'yerler' nesnesine yer açtığı; Türkçe cümle kategorileri açısından da basit, olumlu, kurallı bir fiil cümlesidir.

(2) Pragmatik ve toplum dilbilim temelli bir çalışmada bu bildirimin öncelikli olarak işlevi belirlenir. Buna göre sözce dinleyici üzerinde iletişim gücü yaratan, A kişisine B işini yaptırmayı hedefleyen bir emir sözcesidir. Konuşurun bu tür bir bildirim kullanmasının nedeni, karşısındaki ile arasındaki mesafenin ve dinleyiciye göre üst konumunun bilincinde olmasıdır. Aksi halde *Yerleri temizlemeniz mümkün mü?* gibi daha dolaylı bir ifadeyi de tercih edebilirdi. Bir şeyi söylemenin birden fazla yolu vardır. Bu yollardan hangisinin seçileceği kişiler arasındaki ilişkilere bağlıdır. Konuşur emir verme eylemini gerçekleştirirken dinleyici ile arasındaki ilişkinin düzeyini de çizmiştir. Özetle konuşurun sözleri hem bağlam oluşturmuş hem de oluşan bu bağlam içinde anlam kazanmıştır. Bunu daha açık görmek için cümleyi söyleyen bireyleri değiştirelim. Eğer *Yerler temizlenecek* bildirimini temizlik görevlisi, yöneticisine söyleseydi, yapılacak işler hakkında yöneticisine bilgi veriyor olacaktı.

4. PLAN

Çalışma *giriş, emir, istek, rica, yalvarma*, *toplum dilbilimsel değerlendirme* ve *sonuç* olmak üzere yedi bölüm hâlinde tasarlanmıştır. Giriş bölümünde tez, kurgu, amaç, plan, temel kavramlar, teorik çerçeve vb. açılardan tanıtılarak temel bilgiler verilmektedir. 'Emir', 'istek', 'rica' ve 'yalvarma' bölümlerinde, bu anlam alanların, isteme anlam birimi eksenine nasıl yerleştikleri; görünüş, zaman, kişi kategorileriyle ilişkileri ve gramatikal statüleri birbirinden farklı işaretleyicileri anlatılmaktadır. 'Toplum dilbilimsel değerlendirme' adını taşıyan altıncı bölüm, tezin yorumunda kullanılan

toplum dilbilimsel verilerin bir bütün hâlinde değerlendirilmesinden oluşmaktadır. Bu bölüm, anket, mülakat vb. yöntemler kullanılarak hazırlanmış ayrı bir toplum dilbilim çalışması olarak değil, bir değerlendirme bölümü olarak tasarlanmıştır. Sonuç bölümü ise emir, istek, rica ve yalvarma anlam alanları için ayrı ayrı tasarlanmış, böylece sonuçların sistematik olarak sunulması hedeflenmiştir. Tezin sonuna, dizin biçiminde düzenlenen bir 'terim sözlüğü' eklenmiştir. Sözlüğe, tezde kullanılan bütün terimler değil, tezin anlaşılması için açıklanması gerek görülenler ya da yaygın kullanımından farklı bir anlamda kullanılanlar alınmıştır.

5. VARSAYIMLAR

Çalışmanın sonunda, Türkiye Türkçesi isteme anlam alanı morfolojik, sözlüksel, sözdizimsel ve söyleme dayalı işaretleyicileri ve alt anlam alanlarıyla birlikte incelenmiş ve betimlenmiş olacaktır.

Bu betimleme aracılığıyla, Türkiye Türkçesi için istemenin çeşitli derecelerini içine alan, sistematik bir 'isteme kipliği' modeli oluşacaktır. Bu model benimsenerek gereklilik, yeterlilik, olasılık vb. bir dizi anlamsal birim kiplik teorisi çerçevesinde incelenebilecektir.

İşlevsel dil çalışmalarının, toplum dilbilim ve pragmatik alanlarının verileri kullanılarak daha sağlıklı yapılabileceği; bu alanların, dil yapılarının işlevlerini belirlemede farklı açılımlar ve dil gerçeğine ve dilin iletişim işlevine uygun bir bakış açısı sağladığı görülmüş olacaktır.

6. VERİ TOPLAMA

Çalışmada, standart Türkiye Türkçesi yazılı ve sözlü dil verileri kullanılmıştır. Örneklerin büyük bir bölümü 20. ve 21. yüzyılda yazılmış roman ve hikâyelerden elde edilmiş; bu örneklerin hangi eserlerden alıntılandıkları ve sayfa numarası, sonlarında belirtilmiştir. Ayrıca, internet ortamına yüklenmiş hikâye, roman, şiir vb. yazılı metinlerden de faydalanılmıştır. İnternetten alınan örneklerin bir kısmında, eser adı belirtilmekle beraber, sayfa numarası verilmemiştir. Tam metin erişimli *Google book search* sayfasından alınan örneklerde sayfa numarası belirtilebilmiştir. Sonunda eser adı

bulunmayan örneklerse, günlük hayatta farklı iletişim ortamlarından ve görsel medya programlarından derlenmiş standart konuşma dili örnekleridir. *Emir*, *istek*, *rica* ve *yalvarma*nın iletişime dayalı sözeylemler olmaları nedeniyle, örneklerine, hikâye ve romanların daha çok diyalog bölümlerinde rastlanmaktadır. Hikâye ve romanlar seçilirken, diyalog bölümlerinin ağırlıklı olması ve her dönemden roman veya hikâye bulunması dışında, farklı bir ölçüt kullanılmamıştır. Ağız özelliklerini yansıtan örneklere, karşılaştırma yapmak için gerekli görülen sınırlı durumlar dışında, yer verilmemiştir. Örneklerin numaralandırılması, rakamlı her madde başında yinelenmiş; yalnız sonuç bölümünde, kullanılan örnek sayısı az olduğu için sürekli artan bir numaralandırma tercih edilmiştir. Örneklerde geçen isteme işaretleyicilerini belirginleştirmek üzere, ilgili kısımlar eğik yazıyla gösterilmiştir.

7. SINIRLAMALAR

Tez çalışmasında standart Türkiye Türkçesine odaklanılmış; bazı morfolojik birimlerin tarihsel durumuna vurgu yapıldığı noktalar dışında Türkçenin tarihi dönemlerine değinilmemiştir. Ağız özelliklerini yansıtan örnekler ise karşılaştırma için gerekli görülen sınırlı durumlarda kullanılmıştır.

Çalışmada, konuşma anından sonrasını ilgilendiren 'isteme'ler üzerinde durulmuştur. Bu istemelerin büyük bir kısmı potansiyeldir, yani konuşma anından sonra gerçekleşebilirliği bulunur; bir kısmı ise mevcut gerçeklik algısına göre gerçek dışı olduğu için gerçekleşmeyebilir (*Keşke bir yıldız olsam* vb). Ancak istek, emir, rica vb. istenirlerin aktarımı ve öykülenmesi biçiminde olan veya potansiyelliğini yitiren ifadelere (*Buraya gelmek istediğini söylemiş, Sana bunu vermeyi çok istedi, Bütün işçilere sert emirler vermiş* vb.) yer verilmemiştir.

İsteme anlam biriminin kapsamını belirlemede temel yönlendirici, derlenmiş olan dil malzemesidir. Çalışmada, derlenen malzemeye en uygun tasnif yapılmaya çalışılmıştır.

İsteme anlam biriminin kodlandığı dil kategorileri morfolojik, sözlüksel, sözdizimsel, söyleme dayalı olabileceği gibi vurgu, ezgi, tonlama vb. bürünsel ögeler de olabilir. Bu

kategorilerden bürünsel olanları, ayrı bir derleme ve inceleme metodu gerektirdiği için çalışma sınırlarının dışında bırakılmıştır.

II. BÖLÜM
EMİR

Bu bölümde 'emir' semantik bir alan olarak kurgulanacak, emir semantiğini oluşturan tamamlayıcılar betimlenecek ve emrin ifadesinde kullanılan işaretleyiciler gramatikal statülerine göre sınıflandırılarak değerlendirilecektir. Çalışmada emirle kastedilen, morfolojik bir paradigma, yarı gramatikal bir yapı ya da bir söylem stratejisi değil; tüm bunlarla ifade bulan anlamsal içerik ya da değeridir.

Türkçe dilbilgisi kitaplarında, teklik/çokluk 1. kişilerdeki durumunun sorgulanması ve farklı yaklaşımlar nedeniyle, *üç kişi-iki sayılı* veya *iki kişi-iki sayılı* çekim sistemine sahip olduğu iddia edilen Türkiye Türkçesi emir kipi, 'emir kategorisi'nin tek işaretleyicisi olarak yer alır[1] (bk. Ergin 1993: 288, Korkmaz 2003: 665, Banguoğlu 2004: 473 vb.). Bu çalışmada emir, semantik bir alan/bir anlam alanı olarak kurgulanacağı ve anlamlandırma sürecinde konuşur ve dinleyicinin toplumsal statüsü, durumsal ve toplumsal bağlam vb. pragmatik verilerden yararlanılacağı için, sözü edilecek emir işaretleyicileri, morfoloji esaslı çalışmalarda var olandan daha geniş bir çerçevede sunulacaktır.

1. EMİR SEMANTİĞİ

Emir, isteme anlam alanının *istek, rica, yalvarma* gibi alt birimlerinden biridir. İletişim ortamına emir bildiren morfolojik ögelerle, sözlüksel, sözdizimsel ve bürünsel işaretleyicilerle çıkabilen; konuşuru bu birimleri kullanmaya yönelten ya da bu birimlerle ifade bulan anlamsal içerik ya da değerdir. Emri karşılayabilen morfolojik birimler, kiplik yüklemler, emir cümleleri, vurgu, ezgi, tonlama vb. ifadenin emir olarak yorumlanmasını destekleyen bürünsel ögeler, kimi zaman tek tek, kimi zaman koordineli ve birbirini dışlamadan kullanılan, konuşurların emir semantiği üretmesine hizmet eden görevli birimleridir. Emir semantiğinin, kendisini çevreleyen diğer semantik birimlerden, söz gelimi daha üst bir isteme anlam alanı içine birlikte

[1] Eker 2005: 493'te, emrin hem anlamsal hem de gramatikal düzeylerde incelenebileceğine işaret edilmiştir.

yerleştikleri *istek, rica* ve *yalvarmadan* farkı, istemenin derecesi, yönlendiriciliği, nezaket, toplumsal mesafe, toplumsal güç vb. nedenlere izah edilebilir. Emir semantiğini betimlemenin en iyi yolu, onu oluşturan tamamlayıcıları çözümlemektir.

Emir semantiğini oluşturan ilk tamamlayıcı *biri buyurucu diğeri eyleyici olmak üzere A ve B'nin bulunduğu bir iletişim ortamı*dır. Bu iletişim ortamından sen'e/size ya da ona/onlara yönelik bir buyurma çıktısı elde edilir. Buyurucu daima görece birinci kişidir. Bunun nedeni Türkçe kişi sisteminin birinci kişi odaklı olmasıdır (konuyla ilgili emir-kişi ilişkisi bölümüne bk.). Eyleyici genellikle yüklem üzerine kodlanmakla beraber, her durumda kodlanmak zorunda da değildir. Örneğin bir yetkilinin temizlik görevlisine söylediği *Ayşe Hanım, bütün camlar derhal silinecek!* gibi bir bildirimde, yüklem üzerinde eyleyiciyi gösteren bir kişi belirtisi bulunmasa da iletişim ortamına ait ipuçlarından ve kullanılan hitap sözüyle, eyleyicinin kim olduğu bilinebilir.

Emir semantiğinin ikinci tamamlayıcısı, buyurucudan eyleyiciye yönelen bir *buyruk*tur. Buyruk bir 'iş', bir 'eylem' ya da eyleyici tarafından sağlanması beklenen bir 'durum' olabilir. Örneğin bir işveren, odacıya *Çay getir!* diyerek bir iş yapmasını ya da *Bu dosyalar burada kalacak!* diyerek bir durumun sürekliliğini sağlamasını buyurabilir. Buyruğun eyleyici tarafından gerçekleştirilebilir olması ve reddedilmemesi beklenir.

Emrin buyurucu, eyleyici ve buyruk üçgenini birleştiren önemli bir tamamlayıcısı da *yüksek dereceli empoze*dir. Emir, daha genel bir 'isteme' anlam alanının bir alt alanıdır. Emrin, istemeyi oluşturan diğer anlam alanlarından örneğin rica, yalvarma ve istekten farkı, isteme skalasının en üstünde bulunmasıdır. Emri, isteme skalasının üst aralığına çıkaran tamamlayıcı, yüksek dereceli empozedir.

Emir semantiğini oluşturan diğer bir tamamlayıcı da *yönlendiricilik*tir. Emir yönlendirici bir içeriğe sahiptir; eyleyiciyi belirli bir işe ya da eyleme yönlendirir. Emrin yönlendiriciliği, empozenin derecesiyle de yakından ilişkilidir.

Emir semantiğinin bir başka tamamlayıcı ise *buyuranın üstünlüğüne dayanan güç ilişkisi*dir. Buyurucu ve eyleyici arasındaki karşılıklı olmayan (=eşit olmayan) güç

ilişkisi emrin iletişim ortamına çıkmasına ve ifadenin emir olarak yorumlanmasına ortam hazırlar. Bir yönetici ve sekreter arasında *Bu raporlar yarına hazır olacak* cümlesinin geçtiğini düşünelim. Bu iki konuşur arasındaki *eşit olmayan/buyuranın üstünlüğüne dayanan* güç ilişkisi, cümlenin anlamını çeşitli boyutlarda değiştirebilir. Cümle yönetici tarafından söylendiğinde 'emir' semantiği üretirken, sekreter tarafından söylendiğinde 'taahhüt etme' bildirebilir. Bu durum dil anlamlarının, konuşur ve dinleyici arasıdaki ilişkiden, konuşur ve dinleyicinin birbirlerine dair ön bilgilerinden kısacası iletişim ortamında bulunan dil dışı etkenlerden bağımsız olmadığını gösterir. Konuşur ile dinleyici arasındaki karşılıklı olmayan güç ilişkisi *amir-memur, yöneten-yönetilen, öğretmen-öğrenci, doktor-hasta, hâkim-sanık, müşteri-tezgâhtar* vb. toplumsal yapılanmanın getirdiği kalıp ilişkilerden kaynaklanabileceği gibi, bu ilişkilerden bağımsız, başka unsurların kontrolü altında da ortaya çıkabilir. 'Haklı olma' bir hastanın doktordan durumsal olarak üstün olmasını sağlayabilir. *Gergin olma, dayanıklı olma, kızgın olma, sakin olma, tecrübeli olma, yaşlı* ya da *genç, kadın* ya da *erkek olma* vb. psikolojik ve sosyolojik etkenler, katılanlardan birine o iletişim ortamı için göreceli bir üstünlük sağlayabilir. Bu tür güç ilişkileri, konuşurlardan birine emir verme üstünlüğünü sağlayabildiği gibi, onun ürettiği cümle ya da sözcenin dinleyici tarafından emir olarak yorumlanmasına da ortam hazırlar. Emir, kaçınılmaz bir şekilde bağlamla ve toplumsal ilişkilerle iç içedir. Bu nedenle konuşma topluluğunun etkileşimi ve bağlam dikkate alınmadan, emir kategorisinin yeterli bir incelemesini yapmak zor görünmektedir.

Bu sayılan tamamlayıcılardan hareketle emir semantiği, 'biri buyurucu diğeri eyleyici olmak üzere en az iki kişili iletişim ortamında, yapılması istenen bir işin/gerçekleştirilmesi beklenen bir durumun buyurucudan eyleyiciye belirli bir otorite ile dayatıldığı; ileri derecede yönlendirici olan; buyurucunun, eyleyiciden toplumsal veya durumsal nedenlerle görece üstün olduğu, eyleyiciyi harekete geçirenin kendi arzu ve istekleri gibi iç dinamikler değil, buyurucudan ya da buyurucunun temsil ettiği kurumdan kaynaklanan dış dinamikler olduğu bir anlam alanı' olarak tanımlanabilir.

Sözeylem olarak emir

Yukarıda, emre semantik bir perspektifle yaklaşılabileceği, emir semantiğinin iletişim ortamına çıkarken kodlanabildiği dil yapılarının çeşitliliği ve emrin taşıdığı anlam değeri anlatılmaya çalışıldı. Emir semantiğinin kodlandığı morfolojik, sözlüksel, sözdizimsel vb. dil bilgisi kategorileri, emir semantiği ile karşılıklı olarak birbirini var etme ilişkisi içerisindedir. Bu dilbilgisi yapılarının emri taşıma ve açığa çıkarma; emrin de bu yapılara anlam yükleme işlevi vardır. Ancak salt dil düzlemindeki anlam-yapı ekseninde işleyen bu işlev ilişkisinden başka, toplumsal düzlemde de emrin 'yaptırıcılık' işlevi vardır. Emrin bu işlevi dil felsefesinin önemli isimlerinden Austin'in ortaya attığı ve öğrencisi Searle'in geliştirdiği 'sözeylem' [speech act] kuramı çerçevesinde anlatılmaya çalışılacaktır. Austin ve öğrencisi Searle dilin eylemsel işlevini ön plana çıkararak dile bakışa farklı bir boyut kazandırırlar. Sözeylem teorisyenlerine göre konuşmak yalnızca seslendirmek değil, bir eylem gerçekleştirmektir. Buna göre sözler sadece birer işitim imgesi olarak kalmazlar, aynı zamanda birer eylem de yaratırlar. Başlı başına konuşma işi bile bir eylemdir. Austin "How to Do Things with Words" (1962) adlı çalışmasında, dilin eylemsel yönünü, söylenmesi ile bir eylem doğuran, yani belirli bir gücü olan sözlerden hareketle anlatmaya çalışır. Austin sözleri *düz söz*, *edim söz* ve *etki söz* olmak üzere üçe ayırır. Düz söz, sözlerin dillendirilmesi ya da seslendirilmesidir; edim söz ise, seslendirilmenin ötesinde eylemsel bir içerik ve güç taşır. Edim sözlerin bazıları şunlardır: *emretmek, rica etmek, uyarmak, özür dilemek, söz vermek* vb. (Searle 2000: 93). Etki söz ise, sözlerin dinleyicide davranış yaratmasıdır. Searle, Austin'in sözeylemler hakkındaki görüşlerini yer yer eleştirerek daha ileriye taşır. Austin-Searle ayrımının temel noktalarından birini düz söz/edim söz ayrımı oluşturmaktadır. Searle'e göre düz söz gibi görünen her ifade aslında açık ya da örtük bir edim sözdür; çünkü güç bakımından boş olan hiçbir söz yoktur. Öyle ise edim sözden ayrı bir düz söz düşünmek mümkün değildir (2000: 29).

Emir 'edim söz' olduğu, yani düz bir bildirim olmanın ötesinde eylemsel bir içerik ve güç taşıdığı için, emrin toplumsal ortamlarda ortaya çıkan en belirgin işlevi eylem yaratma, eyleyiciyi harekete geçirmedir. Emir, *Ali geliyor*, *Kapı kapalı* vb.

bildirimlerden ve betimleme cümlelerinden öte, eyleme dayalı bir içerik ve yaptırım gücü taşımakta, dinleyiciyi istenilen eylemleri gerçekleştirmesi için yönlendirmektedir.

Buradan hareketle, emrin biri salt dil düzeyinde diğeri de toplumsal düzlemde ortaya çıkmak üzere iki temel işlevinin olduğu söylenebilir. Emrin kodlandığı dil bilgisi kategorileri emir semantiği ile karşılıklı birbirini var etme ilişkisi içerisindedir. Bu dilbilgisi yapılarının emri taşıma ve açığa çıkarma; emrin de bu yapılara anlam yükleme işlevi, emrin dil düzlemindeki işlevidir. Emrin toplumsal düzlemdeki işlevi ise, eyleyiciyi belirli bir işi yapmaya ya da beklenen bir durumu gerçekleştirmeye yöneltme, harekete geçirmedir.

2. EMİR SEMANTİĞİNİN DİL KATEGORİLERİ İLE İLİŞKİSİ

2.1 Emir-Kiplik İlişkisi

En genel haliyle kiplik [modality], kâinatta bulunan anlamların ifadesini konu alan semantik bir alandır. Çalışmada emir anlamsal bir kategori olarak kurgulandığından, emir anlam alanından hareketle bir emir kipliğinin varlığından da söz edilecektir. Buna göre emir kipliği ve emir semantiği birbiri ile örtüşen iki anlam alanıdır. Bu örtüşmeyi netleştirebilmek için sırasıyla kiplik ve emir kipliği olguları tanımlanacaktır.

Önceleri mantık ve felsefenin araştırma konusu olan kiplik, zamanla dilbilimcilerin de ilgisini çekmiş; bu konuya odaklanan dil çalışmalarında kâinatta bulunan anlam değerlerinin dille ifadesi araştırılmıştır (bk. Palmer 1986, 2002; Papafraguo 2000; Bybee & Fleischman 1995 vb.). Kâinat, açık ya da örtük pek çok anlamı içinde barındırmaktadır. Dilbilimsel kiplik de semantik bir alandır ve dille ifade edilebilen anlamlarla ilgilenir (Bybee & Fleischman 1995: 2). Kiplik, şimdi ve burada, bu anlamlardan bahsedilebilmesini; konuşurun, bilgisinin statüsü ve tutumuna göre bu anlamları dillendirmesini sağlar. Daha detaylı bir tanımlamayla kiplik, konuşurun aktardığı bilginin gerçeklik değerine dair yargısını gösteren *tahmin*, *çıkarım, varsayım*; gerçekliğine dair delillerini gösteren *görsel-işitsel delil, söylenti, genel bilgi, birinci el kişisel tecrübe* vb.; koşullarına ve gerçekleşme potansiyeline yönelik beklentilerini gösteren *zorunluluk*, *gönüllülük, izin* vb. anlam kategorilerinin ifadesini sağlar (Kiplikle ilgili teorik bilgi için bk. Giriş bölümü).

Kiplik çalışmalarında iki temel kiplik alanı tanımlanır: *bilgi kipliği* ve *yükümlülük kipliği* (Lyons 1977, Palmer 1986, Bybee 1995 vb.). Palmer, 2001:7'de kiplik tasnifini, temel mantığı Palmer 1986'daki tasnifle uyuşmak üzere *önerme kipliği* [propositional modality] ve *eylem kipliği* [event modality] biçiminde yeniden yapmıştır. Aynı çalışmada önerme kipliği, kendi içinde *bilgi kipliği* ve *kanıtsallık*; eylem kipliği de *yükümlülük kipliği* ve *dinamik kiplik* biçiminde ikiye ayrılır. İki temel kiplik alanı arasındaki fark kısaca şöyledir: Önerme kipliği konuşurun, bilginin gerçekliğine ve statüsüne dair kararını gösterir. Eylem kipliği ise henüz gerçekleşmeyen, ancak gerçekleşmesi potansiyel olan olaylara gönderme yapar (Palmer 2001: 7).

Emir, henüz gerçekleşmeyen, ancak gerçekleşmesi olası/mümkün/potansiyel olan olay veya durumların ifadesinden oluştuğu için, mevcut kiplik teorilerine göre *eylem kipliği*, belirli bir yükümlülük bildirdiği için de *yükümlülük kipliği* [deontik modality] içinde değerlendirilebilir. Bu durum şu şekilde özetlenebilir: *Eylem kipliği > yükümlülük kipliği > emir kipliği*.

Palmer 1986 ve 2001'de emrin sınıflandırılması problemli görünmektedir. Palmer emrin yükümlülük kipliğiyle yakından ilgili ve konuşanın otoritesine dayalı ileri derecede yönlendirici olduğunu söylemekle beraber, tipolojik nedenlerle ve emir morfolojisinin *izin* ve *nasihat* bildirme gibi ikincil işlevlerinden dolayı *yükümlülük kipliği > emir kipliği* ilişkisini kurmakta tereddüt eder (2001: 84). Bu bulanıklığın nedeni yöntemle ilgilidir. Semantik bir teori olan kipliğin, Palmer 1986 ve 2001'deki gibi tipolojiyi önceleyen bir yaklaşımla incelenmesi, kategoriler arasında semantik ilgiler kurulmasını güçleştirebilmektedir. Temelde semantik bir yaklaşımla tanımlanan kiplik anlamları, tipolojik ölçütlerle sınıflandırılma çabası, zaman zaman sınıflandırılamama gibi bir sorun yaratabilmektedir. Tipolojik incelemeye, kiplik anlamların genel ve alt semantik alanlarının basamak basamak betimlenmesinin ardından geçilmesi, bu tip sorunları ortadan kaldırabilir görünmektedir.

2.2 Emir Kipliği-Emir Kipi

Kiplik, dil anlamlarının ifadesiyle ilgilenen semantik bir alan olduğuna göre, emir kipliği de emrin ifadesiyle ilgilenen semantik bir alandır. *Emir kipliği*; emrin semantik içeriğini oluşturan buyurucu, eyleyici ve buyruk; buyurucunun eyleyiciden istediği bir iş ya da gerçekleştirmesini beklediği bir durum; yüksek dereceli empoze; yönlendiricilik vb. tamamlayıcıların ifadesini sağlar.

Emir kipi ise morfolojik bir kategoridir ve emir semantiğinin/kipliğinin işaretleyicilerinden yalnız biridir. Emir kipliğinin emir kipinden başka sözlüksel, sözdizimsel veya bürünsel işaretleyicileri de olabilir.

Morfolojik bir kategori olan emir kipi, fiil çekim paradigmaları ile ifade edilmektedir. Türkçe için emir kipi, birinci kişilerdeki durumu problematik olmakla beraber *–(y)AyIm, -ø, -sXn; -(y)AlIm, -(y)Xn(Xz), sXnlAr* paradigması ile temsil edilmiştir. Ancak bu paradigma, Doğan 1997'de de belirtildiği gibi her zaman emir bildirmemektedir (249). Her zaman emir bildirmediği gibi, emrin tek morfolojik işaretleyicisi de değildir. *Yarın buraları temizlersin!, Derhal oradan ayrılıyorsun!, Bu işler yarına hazır olacak!* cümlelerinde, sırasıyla *–Ar, -(X)yor, -AcAk* biçimbirimleri de emri kodlayabilmiştir. Konuyla ilgili detaylı incelemeler 'emrin morfolojik işaretleyicileri' bölümünde yapılacaktır.

2.3 Emir-Zaman İlişkisi

Zamanın, pek çok olgu ile olduğu gibi emirle ilişkisi de kaçınılmazdır. Gerçekte, biri *ontolojik* diğeri *gramatikal* olmak üzere iki türlü zaman vardır. Zaman ile ilgili çalışmalarda bu ayrım 'time' ve 'tense' kavramları ile anlatılır (Fleischman 1982: 8). Ontolojik zaman geleneksel olarak *geçmiş, gelecek* ve *şimdi* biçiminde sınıflandırılır. Ancak kimi filozoflar, örneğin Augustine, geçmiş ve geleceğin varlığını aynı derecede gerçek bulmamaktadır:

> Eğer geçmiş ve gelecek varsa onların nerede olduğunu bilmek istiyorum. Henüz böyle bir bilgiye sahip değilim; ancak en azından şunu biliyorum ki, onlar ne geçmişte ne de gelecekteler; gerçekte hâldeler. Eğer gelecekte iseler henüz yoklar. Geçmişte iseler artık yoklar. Öyle ise nerede ve hangi zamanda olduklarının tek cevabı 'burada' olduklarıdır (Cockburn 1997: 37'den).

Augustine'e göre asıl ve gerçek zaman *hâl* yani *şimdi*dir. Önerisi ise zamanı geçmiş, gelecek ve şimdi biçiminde bölmek yerine, *hâl, geçmiş olayların/durumların hâli, gelecek olayların/durumların hâli* biçiminde kurgulamaktır (Cockburn 1997: 37'den).

Gramatikal zaman ontolojik zaman kadar karmaşık değildir; olayların sırasını belirlemek için çeşitli dilbilgisi ögeleri üzerine kodlanır. Gerçekte tecrübe edilen zaman ontolojik zamandır; gramatikal zaman, ontolojik zamanda tecrübe edilenlerin sırasını göstermek için kullanılır. Bu sıra her zaman ontolojik zamanı yansıtmayabilir (Fleischman 1982: 8). Örneğin bir kasaba söylediğimiz *Bir kilo kıyma alacaktım* cümlesi gerçekte geçmişi göstermemektedir

Gramatikal zaman, konuşma zamanı ile eylem zamanı arasındaki ilişkiyi yansıtma biçimine göre *mutlak* ve *göreceli* olmak üzere ikiye ayrılır. Konuşma zamanı ile eylem zamanı arasında doğrudan bir ilişki varsa; yani yüklemin içerdiği eylem konuşma zamanına göre konumlanıyorsa, söz konusu olan mutlak zamandır (Fleischman 1982: 8). *Dün geldi* cümlesi konuşma zamanına göre geçmiş, *Yarın gelecek* cümlesi gelecek bildirir. *İşte geliyor* cümlesinde ise konuşma zamanı ile eylem zamanı örtüşmektedir. Göreceli zamansa, mutlak zamana göre zaman eksenine yerleşen zamandır (Uzun 2004: 152). Göreceli zaman genellikle yardımcı cümlelerde yer alır ve ana cümlenin yüklemine kodlanan mutlak zamana göre değer kazanır. Örneğin *Sen geldiğinde Ayşe gitmişti* cümlesinde, *sen geldiğinde* öbeğinin ifade ettiği zaman, *gitmişti* yüklemine kodlanan mutlak zamana göre zaman eksenine oturmaktadır. Mutlak zamanla göreceli zaman arasında öncelik, sonralık ve eş zamanlılık ilişkisi bulunabilir.

Semantik-kiplik bir alan olan emir, ne ontolojik zamandan ne de gramatikal zamandan bağımsızdır. Anlamlar, belirli bir zaman ve görünüş [aspekt] ile iletişim ortamına dâhil edilirler; bu nedenle zaman ve görünüş kategorileriyle içsel bir ilgileri vardır.

Johanson, Türkiye Türkçesi için gramatikal zamanı görünüş/aspekt kategorisiyle birlikle düşünür [aspektotempora]. Bir eylem, zaman dilimine, konuşma zamanı ve eylem zamanı arasındaki ilişkiye göre *geçmiş* [anterior], *hâl* [non-anterior] ve *gelecek* [prospective] biçiminde, *öncelik*, *eşzamanlılık* ve *sonralık* ilişkileriyle ve

sınırlararasılık [intraterminality], *sınırötesilik* [postterminality], *öngörülülük* [prospectivity] aspektlerinden biriyle yorumlanarak yerleşir. Böylece eylem belirli bir aspekt-zamanla açığa çıkar (Johanson 1994). Örneğin geçmiş, *–irdi*, *-iyordu*, *mekteydi* ile işaretlenerek *sınırlararası* bir aspektle, *-ecekti* ile işaretlenerek *öngörülü* bir aspektle ifade edilmiş olur. Geleceği *sınırötesi* bir aspektle yorumlamak da mümkündür: *-mış olacak* vb. (ayrıntılar için bk. Johanson 1994, sınırötesilik, sınırlararasılık, öngörülülük kavramları için bk. 'Emir-Görünüş İlişkisi' bölümü).

Emir, henüz gerçekleşmeyen ancak gerçekleşmesi ihtimal dâhilinde olan olay veya durumları ifade eder. Bu da emre potansiyel bir geleceklik [futurity] kazandırır. *Ona "bu işler bitirilecek" dedim*, *"Bunları derhal hazırla" dedi* vb. içe yerleşik emir cümleleri dışarıda tutulursa, emirde konuşma zamanı ile eylem zamanı arasında geleceklik veya sonralık ilişkisi vardır; emrin eylemsel içeriği konuşma zamanından sonraki bir zaman dilimine işaret etmektedir. Başka bir ifadeyle emirde ifade bulan eylem, konuşma zamanından sonra tecrübe edilir. Gelecek zaman işaretleyicilerinin, örneğin Türkçe için *–AcAk* biçimbiriminin emir işaretleyicisi olarak da kullanılabilmesi bu uzlaşım nedeniyledir: *Yerler derhal temizlenecek!* vb.

Emirde, konuşma zamanı ile eylem zamanı hiçbir durumda örtüşmemekte/eş zamanlılık göstermemektedir. Eylem zamanı, her durumda konuşma zamanından sonra, konuşma zamanına göre gelecekte konumlanır. Ancak, emrin zaman çizgisi üzerinde konuşma zamanına olan mesafesi her zaman aynı değildir. Zaman zarflarının kullanılması ve kip eki tercihine göre bu mesafe göreceli olarak uzar ya da kısalır. Örneğin *Derhal dışarı çıkıyorsun* cümlesinde *–(X)yor* ekinin ve *derhal* zarfının kodladığı zamansal değer, *Yarın buraları temizleyeceksin* cümlesinde *-AcAk* ve *yarın*'la kodlanan zamana göre, konuşma zamanına (şimdi ve buraya) görece daha yakındır.

Emir geçmişe dönük üretilemez. Her durumda geleceğe işaret eder. Johanson 2007a'da, emir kipinin geçmiş zamanının bulunmadığına dikkat çekilmiştir. Ancak, yukarıda verilen *Ona "bu işler bitirilecek" dedim*, *"Bunları derhal hazırla" dedi* vb. içe yerleşik emir cümlelerinde ise durum daha karmaşıktır. Bu örneklerde emrin zamanı, mutlak

değil göreceli zamandır; çünkü emrin zamanı, konuşma zamanına göre değil dış cümlenin yüklemine kodlanan mutlak zamana göre konumlanmıştır:

Ona "bu işler bitirilecek" dedim.
Ona "bu işler bitirilecek" diyeceğim.
Ona "bu işler bitirilecek" demeliyim.
Ona "bu işler bitirilecek" diyecektim.

Bu örneklerde, iki türlü konuşma zamanının işlediğini de belirtmek gerekir. Örneğin *Ona "bu işler bitirilecek" dedim* cümlesi için ilki geçmişteki konuşma noktası, ikincisi ise hâldeki anlatı noktası olmak üzere iki ayrı konuşma zamanı söz konusudur.

Kiplik ve zaman kategorileri birbirlerini tamamlasalar da, gerçekte ayrı kategorilerdir. Türkçeyle ilgili kaynaklarda, kipliğin de zamanın da aynı morfolojik ögeler üzerine kodlanmasından kaynaklanan bir karışıklığın olduğu gözlenir. Örneğin *Ali dün geldi* cümlesinde yüklem çekirdeğine eklenen *–DX* eki, hem geçmiş zamanı hem de Ali'nin geldiğini bizzat gören bir konuşurun ağzından görsel delili/bilgi kipliğini yansıtır. Yani eş zamanlı olarak hem zaman hem de kiplik işlevini kodlamış olur. Korkmaz 2003'te yer alan 'şimdiki zaman kipi', 'geçmiş zaman kipi' vb. ifadeler ya da Canbulat 2004'te yer alan "dilde zaman kiplerle gösterilmektedir" vb. açıklamalar bu işlevsel karmaşa nedeniyledir. Kipler, bir cümlede, konuşurun, aktardığı bilginin gerçeklik değerine dair yargısını gösteren *tahmin*, *çıkarım, varsayım*; gerçekliğine dair delillerini gösteren *görsel-işitsel delil, söylenti, çıkarım, genel bilgi, birinci el kişisel tecrübe* vb.; koşullarına ve gerçekleşme potansiyeline yönelik beklentilerini gösteren *zorunluluk*, *izin, gönüllülük* vb. anlam kategorilerinin ifadesini sağlayan morfolojik işaretleyicileridir. Zaman ise Uğurlu 2003'te belirtildiği üzere, içinde olayın gerçekleştiği, kabul edilmiş ölçütlere göre bölümlenebilen süredir (126). Sorun, zaman zaman bu ikisinin aynı biçimbirimsel öge üzerine kodlanmasından kaynaklanır.

2.4 Emir-Görünüş İlişkisi

Görünüş [aspekt, bakış[1]] kategorisi, fiil çekim sisteminin ilgi çekici konularından biridir. Bu bölümde, Johanson'un 1971, 1994, 2000 tarihli çalışmalarında *–DX, -mXş,*

[1] Aspekti karşılamak üzere, Uğurlu 2003'te 'görünüş' yerine 'bakış' terimi kullanılmıştır. Gerekçesi ise "Aspekt kelimesinin anlamında çekimli fiilin ifade ettiği olayın kendi kendine bir 'görünme'si değil, bilakis konuşurun onu nasıl gördüğü vardır, bir başka deyişle, işi yapan 'olay' değil, ona bakan insandır" (125-126) biçiminde açıklanmıştır. Buna göre, konuşur eylemin başlangıç ve bitiş sınırları arasındaki bir noktaya yöneliyorsa *sınırlararası bakış*

-(X)yor, -AcAk, -(X/A)r biçimbirimlerini incelediği yaklaşım, emir-görünüş ilişkisinin yorumunda kullanılmaya çalışılacaktır. Konunun tam bir izahı, özellikle bu konuya eğilen ayrı ve kapsamlı bir çalışma ile mümkün olabilir.

Görünüş, konuşurun, eylemin anlattığı olaya nasıl yöneldiği, olayın hangi noktasını önemsediği ile ilgili bir kavramdır. Belirli bir konuşma noktasından bir olayın farklı kesitlerine, örneğin başlangıç sınırına, süreğine ya da bitiş sınırına yönelmek mümkündür. Aynı olaya farklı şahıslar tarafından farklı bakılabilir; yani her bir şahsın bakışı, belirtilen noktalardan birine odaklanmış olabilir (Uğurlu 2003).

Görünüş, belirli sınırlara sahip bir olayın farklı perspektiflerini ortaya koyan bakış açısı işaretleyicileri ile [viewpoint markers] ifade edilir. Olayların bir *başlangıç sınırı* [terminus initialis], bir *bitiş sınırı* [terminus finalis] ve bu ikisi arasında bir *süreği* [cursus] bulunur. Türk dilleri bu görünüşleri fiil çekim morfolojisi ile ifade ederler (Johanson 2007c: 188). Örneğin, pencereden Ayşe'nin geldiğini gören biri, bakış açısını olayın farklı noktalarına yönelterek *Ayşe geliyor* ya da *Ayşe geldi* diyebilir.

Johanson 1971, 1994 ve 2000'de olayın süreğine yönelen görünüşe (ya da bakışa) *sınırlararasılık* [intraterminality], olayın sınır ötesine yönelen görünüşe *sınırötesilik* [postterminality] ve olayın bitme sınırına yönelen görünüşe *sınıra bakış* [adterminality] denmektedir. Bunların yanı sıra, Uğurlu 2003'te *öngörülü bakış* olarak çevrilen *öngörülülük* [prospectivity] de vardır. Bir yöneliş noktasından *henüz gerçekleşmemiş* ancak *umulan, tahmin edilen, niyet edilen* bir olaya yönelen bu görünüş, zaman olarak da göreceli sonralık bildirir (Johanson 2000: 8).

Bu verilerden hareketle emir ile *öngörülülük* görünüşü arasında bağlantı kurmak zor değildir. Dil düzlemine çıkışı morfolojik açıdan farklı alternatifler sunsa da gerçekte semantik bir alan olan emir ne ontolojik ne gramatikal zamandan ne de görünüş kategorisinden bağımsızdır. Emir, henüz gerçekleşmeyen ancak gerçekleşmesi ihtimal

---

[intraterminality], eylem ilgili sınıra eriştikten sonraki bir noktasına yöneliyorsa *sınırötesi bakış* [postterminality], ilgili sınıra ulaşma noktasına yöneliyorsa *sınıra bakış* [adterminality] gerçekleşmiş olur (Johanson 2000, Uğurlu 2003: 124).

dâhilinde olan olay veya durumları ifade eder. Bu durumda emrin, iletişim ortamına öngörülülük görünüşüyle çıkması gerekir.

Bununla birlikte, öngörülü olarak bakılan bir eylemin, seçilen emir işaretleyicisinin türüne göre, kendi sınırları içindeki farklı noktalarına yönelinebilir. Bu durum, konuşurun henüz gerçekleşmeyen bir olayın dahi farklı noktalarını önemseyebildiğini gösterir. Örneğin konuşur, emrettiği eylemin süreğini/sınırlararasını (*Derhal dışarı çıkıyorsun! Sen onu yarın bir otele götürürsün!*) veya bitiş sınırını/sınırötesini (*Bu işleri yarına kadar bitirmiş olacaksın!*) önemseyerek bakışını önemsediği noktaya yöneltebilir. Bu durumda öngörülü bir perspektifle eylemin sınırlararasına veya sınırötesine bakılmış olur. Konuşur *–mAlI* ile işaretlenen emir eylemine de doğal olarak *öngörülülük*le yönelir: *Bu işler derhal olmalı*! *Böyle bir hareketin önüne geçmelisin*! vb. Buna ek olarak, sınırötesilik bildiren *–mXş* eki ile *olmalı, bulunmalı* vb. yardımcı fiillerin kombinasyonlarında: *Bu işler yarına kadar bitmiş olmalı*! ve semantik içeriği sona vurgu yapan[1] adsoyluların *olmalı, bulunmalı* vb. yardımcı fiillerle kombinasyonlarında: *Yarın sabah bütün işler tamam olmalı!, Herkes saat altıda hazır bulunmalı!* vb. öngörülü bir perspektifle eylemin sınırötesine bakılmış olur (*-mXş olacaksın/ bulunacaksın* vb. kombinasyonlar için bk. Johanson 1994: 255). Sınırlararası [intraterminality] ve sınırötesi [postterminality] bakış, sürmekte olan veya biten eylemlere yönelebildiği gibi, henüz gerçekleşmeyen, tasarı halinde olan eylemlere de yönelebilir.

Buyur-, *emret-* yüklemlerinin emretmek için kullanıldığı durumlarda görünüş kategorisi ayrıca önemlidir. Bu tür örneklerde emrin harekete geçirici [performative] özelliği, ancak eylemin 'sürme' görünüşü ile açığa çıkması yani olayın süreğinin önemsenmesi koşuluyla ortaya çıkmaktadır. Bu durum *buyur-*, *emret-* yüklemlerinin *–(X)yor*'a koşullu olduğu anlamına gelir. Sürme dışı bir görünüş söz konusu olursa ve konuşma zamanıyla emretme zamanı arasında örtüşme yoksa emir ifadesi yerini emrin aktarımına bırakır: *Buraya gelmeni emrediyorum* krş. *Buraya gelmeni emredeceğim, Buraya gelmeni emrettim* vb.

[1] Terimlerle ile ilgili olarak bk. Uğurlu 2003.

Fiil çekim morfolojisi ile ifade edilen görünüşün [aspect] yanı sıra fiilin eylemsel içeriğinden kaynaklanan ve *sözlüksel görünüş* [lexical aspect] ya da *kılınış* [aktionsart, actionality] denilen bir görünüş türü daha vardır. Kılınış, fiil tabanının eylemsel içeriğinin belirlediği görünüş özelliğidir. Johanson, fiil tabanlarını kılınışlarına göre şu şekilde tasnif etmiştir:

Sınır vurgulayanlar [transformatives]: Önemli sınırı bulunan fiiller

Ön sınırı vurgulayanlar [initiatransformatives]: Hareketin gerçekleşmeye başlaması için ön sınırın aşılması gerekmektedir: *yat-, uyu-* vb. Bu özellikleri *–DX* aldıklarında belirginleşir, örneğin *öldü* ve *hâlâ ölüyor* denilemez.

Son sınırı vurgulayanlar [finitransformatives]: Gelişerek bitiş veya son sınıra ulaşmadıkça meydana gelmemiş sayılan hareketler: *öl-, bul, bitir-* vb.

Sınır vurgulamayanlar [nontransformatives]: Meydana gelmiş sayılması için herhangi bir sınırı aşmak veya sınıra ulaşmak gerekli olmayan hareketlerdir: *iç-, yaz-, ye-* vb. (Johanson 2000: 145-169, ayrıca bk. Uğurlu 2003).

Emir çekim paradigması, bir genellemeyle atfedebileceğimiz *öngörülülük* dışında, görünüşle ilgili çok fazla ipucu vermez. Ancak kullanılan sınır vurgulayan bir fiilse, fiilin kılınışından yola çıkılarak görünüşle ilgili çıkarımlara ulaşılabilir. Örneğin *Derhal başla!* diyen biri eylemin başlangıç sınırına, *Bu işleri tamamla!* diyen biri ise sınır ötesine yönelmiş ve bu noktaları önemsemiş olur.

2.5 Emir-Kişi İlişkisi

Emir semantiğini oluşturan ilk tamamlayıcının, biri buyurucu diğeri eyleyici olmak üzere, A ve B'nin bulunduğu bir iletişim ortamı olduğu belirtilmişti. Bu iletişim ortamından 'sen/size' veya 'o/onlara' yönelik bir buyurma çıktısı elde edilir. Buyurucu daima görece birinci kişidir. Bunun nedeni Türkçe kişi sisteminin birinci kişi odaklı olmasıdır. Türkçe fiil çekiminde kişiler, konuşma eylemindeki rollerine göre değişen *konuşan*, *dinleyen* ve *diğerleri* semantik ayrımına dayanır. Teklik-çokluk ayrımı ile birlikte üç kişi-iki sayılı kişi sistemine sahip olan Türkçede, kişilerin önceliği birbirine denk değildir. Öncelik daima birinci kişidedir; çünkü diğer kişilerin konumu, birinci kişi merkez alınarak tayin edilir. Örneğin *yapacağım, yapacaksın, yapacak* gibi bir dizgede,

ikinci ve üçüncü kişinin eyleme katılması birinci kişi/anlatan tarafından dillendirilir. Uzun'un da belirttiği gibi gerçekte cümleyi söyleyen hep aynı kişidir: *ben* (2004: 128). Emrin birinci kişi tarafından veriliyor olması iletişim ortamında herhangi bir kısıtlamaya neden olmaz; çünkü birinci kişiler göreceli olarak değişebilirler.

Emir-kişi ilişkisine dair tartışmalar, *–(y)AyIm, -ø, -sXn; -(y)AlIm, -(y)Xn, -(y)XnXz, -sXn, -sXnlAr* paradigmasının özellikle birinci, zaman zaman da üçüncü kişileri üzerinde odaklanmıştır. Söz konusu paradigmanın, sık kullanılmakla beraber emrin tek morfolojik işaretleyicisi olmaması, emir-kişi ilişkisinin belirli bir dizge üzerinden değil, öncelikle kategorik olarak tartışılmasını gerekli kılar. Geçmiş bölümlerde anlatıldığı üzere, emrin semantik bir kategori olarak ortaya çıkması/üretilebilmesi için en azından A ve B'nin bulunduğu bir iletişim ortamı, buyrulan bir iş/gerçekleştirilmesi istenilen bir durum, empoze, buyurucunun üstünlüğüne dayanan güç ilişkisi, yönlendiricilik vb. tamamlayıcıların olması gerekir. Biri buyurucu, diğeri eyleyici olmak üzere A ve B'nin bulunduğu iletişim ortamı, emir-kişi ilişkisinin en sadeleştirilmiş ifadesidir. Buyurucu ve eyleyici arasında eşit olmayan güç ilişkisi vardır; bu ilişki emir semantiğinin iletişim ortamına çıkmasına ve ifadenin emir olarak yorumlanmasına ortam hazırlar. Bu durumda B kim ya da kimler olabilir? A ve B aynı kişi olabilir mi? Emir-kişi tartışmalarında sıkça sorulduğu üzere 'Kişi kendine emir verebilir mi?'.

Emir, iletişim ortamlarında üretilen bir sözeylemdir; iletişimin gerçekleşebilmesi için de *iletim+geri iletimin* olması yani biri verici diğeri de alıcı olmak üzere en az iki kişinin bulunması gerekir. Durum birçok iletişim modeli için böyledir (bk. Günay 2004: 220). Kişinin tek başına gerçekleştirebileceği en kararlı eylem, ne en az iki kişili bir iletişim gerektiren emir ne de iletişim olabilir. İletişim ortamına ihtiyaç duyulmaksızın, kişinin tek başına gerçekleştirilebileceği en güçlü sözeylemler niyet etme, etkili bir plan yapma, tasarlama, karar alma vb. bizzat kendisi, kendi iradesi üzerinde etkili olabileceği eylemlerdir. Bu nedenle *Yarın mutlaka erken kalkayım, Otur da yaptıklarımı sana anlatayım, Onunla mutlaka konuşacağım* vb. plan yapma, niyetlenme, karar verme vb. bildiren cümlelerde anlamın sınırlarını, 'kişinin kendine emrettiği' biçiminde yorumlayarak zorlamak yeterince işlevsel değildir. Kaldı ki emirde görülen 'eşit olmayan güç ilişkisi', kişi ve kendisi arasında görülmemektedir. Bunun, emrin kendi iç

mantığına göre dayatılmış bir eşleştirme olacağı Banguoğlu tarafından da gözlenmiştir: "Buyuru, eydilen veya sözü geçenin eydene nazari olarak kesin eğilimini duyuran bir kip olduğu için 1. kişiye yönelmesi mantıki sayılmaz. Birinci kişiye yönelik en kesin eğilim kipi olarak gereklilik kipi kullanılır" (2004: 473).

Kişinin birtakım emir cümlelerini monolog ya da iç diyalog yoluyla kendi kendine yöneltmesi; örneğin Ercilasun 1995: 62'de belirtildiği gibi kendi kendine "kalk ve çalış" diyebilmesi, teklik birinci kişi emrin gramatikal varlığını ispat için kullanılamaz; çünkü bu tür iç diyaloglarda ortaya çıkan, teklik ikinci kişi emir morfolojisidir.

Emir-kişi ilişkisinin çokluk birinci kişi için durumu, teklik birinci kişiye göre farklıdır. Çokluk birinci kişinin kodladığı-temsil ettiği topluluk 'ben ve sen'den ya da 'ben ve siz' veya 'ben, siz ve onlar'dan; yani *biz-ikimiz* veya *biz-hepimiz*den oluşabilir. Bu durumda 'biz'le temsil edilen ya da 'biz'i temsil eden toplulukta, biri buyurucu diğeri eyleyici olmak üzere, emrin gerektirdiği kişi ilişkisini karşılayabilecek bir potansiyel; biri verici diğeri de alıcı olmak üzere en az iki kişili bir iletişim ortamı bulunabilir. Özetle, biz'i oluşturan kişilerden biri emir verme yetkisini sahipse, biz'in diğer üyesine/üyelerine emredebilir:

> (1) Hatice Sultan iç çekti. Sultan Abdülhamit ile güçlü ve itibarlı Türkiye'nin son simgesi de yok oluyordu.
>
> İşte halk bunun için ağlıyor olmalı. İçini tarifsiz bir hüzün kapladı. Çarşıya gitme isteği de kalmadı. Zeynel'e:
>
> -*Dönelim* dedi.
>
> Haremağası üzüntüyle ona baktı. Sultan'ın duygularını sezmişti. Şu sıra kendisini avutacak bir söze ihtiyacı olduğunu söylüyordu, ama konuşmak onda düşmezdi. Eğildi, sonra *emri* arabacıya tekrar etti. Araba yavaş yavaş Ortaköy sarayının yolunu tuttu. SS. 10.

Örnekte Hatice Sultan tarafından söylenen *Dönelim* ifadesindeki *biz*'in içinde Hatice Sultan, arabacı ve Harem ağası Zeynel vardır. Bunlardan sadece Hatice Sultan toplumsal statü ve güç bakımından diğerlerinden farklıdır; diğer iki kişiye emredebilecek yetki ve güce sahiptir. Dolayısı ile Hatice Sultan'ın *Dönelim* ifadesi, biz'in diğer üyelerine emir olarak yönelebilmektedir. Söylenenin emir olduğu, metnin *Eğildi, sonra emri arabacıya tekrar* etti ibaresinden de teyit edilebilir. Ancak biz ile temsil edilen bu üç kişi statü ve güç bakımından eşit olsalardı, *Dönelim* ifadesine kodlanan emir, yerini öneriye ya da planlamaya bırakabilirdi.

Emrin, çokluk birinci kişi biçimbirimi *–(y)AlIm* ile kodlandığı durumlarda dayanışmanın ortaya çıktığı, buyurucu ile eyleyici arasındaki güç ilişkisinin daha az hissettirildiği görülür. Bu nedenle bazı ortamlarda özellikle tercih edilebilir. Aşağıdaki örnekte doktor, ameliyat sırasında hemşireden istediği işi *Biraz pentatol yapalım* biçiminde, çokluk 1. kişi morfolojisi ile ifade eder. Bu yolla hemşireyi 'biz'e dâhil ederek ekip duygusu uyandırır; statü farkını dayatmak yerine dayanışmayı vurgulamaya çalışır ve empoze gücü hafifletilmiş, işbirliğine vurgu yapılan bir emir ortaya çıkmış olur.

> (2) Doktor "Oksijen maskenizi takıyorum" dedi. "Size kan vereceğiz". Koldan damarı bul hemşiranım. Kan kavanozunu buzdolabından çıkardın değil mi? Hımm… Gövde ısısında olmalı. Damarı bulamadın mı? Öteki kolda ara. Biraz pentatol *yapalım*… Acısı fazla. Şoka girmesin. Tamam, kanı vermeye başla…" APB. 14.

–(y)AyIm, -ø, -sXn; -(y)AlIm, -(y)Xn(Xz), -sXnlAr dizgesinin çokluk 1. kişisi, yukarıdaki iki örnekte açıklanılan koşullarda emir semantiği yüklenebilir; ancak teklik 1. kişinin kodladığı anlam, emir semantiği ile örtüşmemektedir. Bununla birlikte emrin tarihsel Türk dili alanlarından itibaren *üç kişi-iki sayılı* çekim morfolojisine sahip ve hatta "Proto-Türkçe döneminde dahi bitimli fiil olan morfolojik dizge" olduğu iddia edilen [This was the only paradigm clearly finite already in Proto-Turkic] (Erdal 2004: 234) bir paradigma olması, bütün kişilerde aynı/yakın derecelerde emir bildirmesi beklentisini doğurmuş olmalıdır (detaylar ve farklı yaklaşımlar için bk. Birinci kişilerde emir-istek tartışmaları bölümü). *–(y)AyIm* (<-(A)yIn) biçimbiriminin, Türkçenin erken dönemlerinden beri emir çekim paradigmasının bir üyesi olması, istek işlevini kodlaması için engel değildir. Aynı çekim paradigmasının bir ya da birkaç üyesi, öngörülen semantiği aynı derecede ifade edemeyebilir; çünkü her bir kişi için söz konusu olan koşullar birbirinin aynı değildir (Örneğin duyulan geçmiş zaman diye adlandırılan *gelmişim, gelmişsin, gelmiş* dizgesinin, bütün kişilerde aynı oranda ikinci el/duyulmuş bilgiyi belirtmediği gibi).[1]

Lyons emrin birinci veya üçüncü kişilere değil, sadece ikinci kişiye verilebileceğini düşünür (1977: 747). 3. kişi emirde ortaya çıkan bu tereddüdün nedeni, emrin 3. kişiye dolaylı olarak ulaşmasıdır. 3. kişide emir sen/siz üzeriden o/onlara yönelir. İkinci kişiler aracı-iletici durumundadır. Bu durumda emir 3. kişiye mi yoksa istenilen eylemin

[1] *–(y)AyIm* biçimbirimi kimi bağlamlarda niyet, plan, öneri, tasarı vb. de bildirir (bk. Türkyılmaz 1999).

o/onlar tarafından yapmasını sağlamak üzere 2. kişiye mi verilmektedir? Örneğin 1. kişi tarafından 2. kişiye söylenen "Ali derhal buraya gelsin!" gibi bir cümlede emir kime verilmektedir? Yüklemin ifade ettiği yapma işini belli ki 3. kişi gerçekleştirecektir; buyurucu 1. eyleyici 3. kişidir. İfade, birinci kişiden 2. kişi aracılığı ile 3. kişiye yönelen bir emir görünümündedir.

Ancak kimi zaman 2. kişiye, sadece iletme işi değil, eylemin 3. kişi tarafından yapılmasını sağlamak üzere yetki ve sorumluluk da verilmekte; bir bakıma 3. kişinin gerçekleştirmesi beklenen eylemi sağlaması için 2. kişiye emir verilmektedir. Aşağıda Yatık Emine hikâyesinden alıntılanan metin bunu örneklendirmektedir:

> (3) Olayı haber alan kaymakam, teğmeni çağırttı:
> -Haspa orada rahat durmamış, bir gün Yörük karısı kızıp gırtlağından sıkarsa neden hapishanede duruyordu diye bizi sorumlu tutarlar. *Bugün çıkacak, anlaşıldı mı?*
> emrini verdi. Emine sokak ortasında kaldı. YE. 16.

Bu örnekte kaymakamın Yatık Emine'nin gıyabında söylediği *Bu gün çıkacak, anlaşıldı mı?* cümlesi, teğmen/2. kişi aracılığı ile Yatık Emine'ye/3. kişiye verilmiş bir emir değil, Yatık Emine'yi hapishaneden çıkarması için teğmene verilmiş bir emirdir. Teğmen Yatık Emine'nin hapis tutulduğu karakolun yetkili kişisidir; Yatık Emine istese de teğmenin onayı olmadan 'hapisten çıkma' eylemini gerçekleştiremeyecektir. Özetle, 3. kişi emir morfolojisi 2 tür yorumlamaya izin vermektedir: İlkinde emir birinci kişi tarafından 2. kişi aracılığı ile 3. kişiye verilir. İkincisinde ise 3. kişinin gerçekleştireceği eylemi sağlaması için 2. kişiye emir verilir. Bu durum, emrin iletişime dayalı bir sözeylem olması nedeniyledir.

3. EMİR İŞARETLEYİCİLERİ

3.1 Morfolojik Emir İşaretleyicileri

3.1.1 -AcAk

-AcAk'ın kiplik ve zaman işlevi

Türkçe dilbilgisi kitaplarında 'kesin gelecek zaman'ı işaretleyen bir biçimbirim olarak yer alan *–AcAk* (Korkmaz 2003, Ergin 1993 vb.) bu bölümde kiplik işaretleyicisi olma/kip olma işleviyle incelenecek; bu bağlamda ilk olarak -*AcAk*'ın kip eki mi zaman eki mi olduğu sorgulanacaktır. Ayrıca, gelecek zaman işaretleyicisi olarak bilinen bir ekin emir işlevi görebilmesi, bu ekle kodlanan emir semantiğinin, emir kipi ile ifade

edilenlerden farkı, hangisinin hangi durumlarda tercih edildiği gibi konular tartışılacaktır.

Dillerdeki gelecek zaman işaretleyicilerinin gerçekte 'zaman mı, kiplik mi?' bildirdikleri, zaman ve kiplik araştırmalarının problematiklerinden biridir. Kiplik, konuşurun tutumunu, aktardığı bilginin gerçekliğine dair yargısını/yorumunu, delillerini; anlatılan olayın koşullarına ve gerçekleşme potansiyeline yönelik beklentilerini gösteren bir anlam kategorisidir. Zamansa olayların şimdi ve buraya göre önceliğini, sonralığını veya eş zamanlılığını kodlanarak, dilbilgisi ortamına sıralı olarak aktarımını sağlamaktadır. Geleceğin zaman ve kiplik kategorileri için tartışılması, Comrie 1985: 43'te de belirtildiği gibi *kurgusal* olmasından kaynaklanır. Gelecekle ilgili bütün beklentilerin müdahil olaylar nedeniyle değişebilmesi, gelecek zaman işaretleyicilerinin zaman değil kiplik bildirdiği iddialarını gündeme getirmiştir (Comrie 1985: 44). Dahl'ın görüşleri de bu yönde çıkarımlar içerir:

> Gelecek epistemolojik ve ontolojik olarak geçmiş ve şimdiden farklıdır. Geleceği doğrudan algılayamayız ya da hatırlayamayız. Geleceğin öngörülüp öngörülemeyeceği gibi metafizik bir gerçekliği ispatlayamayız; ya da gelecekle ilgili bir bilginin doğruluk değerinin bilinip bilinemeyeceğini cevaplayamayız. Ancak açık olan, geleceğin bu özel statüsünün, özellikle kip, görünüş, zaman kategorileri üzerinde dilbilimsel sonuçlar doğurduğudur (1985).

Lyons geleceğin zamanla olduğu kadar kiplikle de ilgili olduğu ve gelecek zaman işaretleyicilerinin birçok dilde inanç, tahmin, niyet vb. kipsel bildirimler için de kullanıldığını belirtir (1983: 278). Bu yöndeki görüşler, aşağıda belirtileceği üzere Johanson (1994), Enç (1996), Uzun (2004) vb. araştırmacılarca da benimsenmektedir.

Comrie, gelecek zaman eklerinin, *Yarın yağmur yağacak* [it will rain tomorrow] cümlesinde olduğu gibi sadece gelecek zamanla ilişkilenen, kiplikle ilgisiz ve gelecekteki kesin olayları bildiren kullanımlarının bulunabildiğini iddia etse de (1985: 44); Enç, Comrie'nin bu görüşüne 'kesinliğin de bir çeşit kiplik olduğu' düşüncesi ile eleştiri getirir (1996: 348). Johanson, Türkiye Türkçesindeki *–AcAk* biçimbiriminin gerçeklere (gerçekten olmuş olana ya da olmakta olana) işaret etmediğini, bu nedenle zamandan çok yükümlülük kipliğiyle [deontic modality] ilişkili göründüğünü ifade eder (1994: 255). Uzun, *Dilbilgisinin Temel Kavramları* adlı çalışmasında *–AcAk* biçimbirimi için, Yavaş 1982'de önerilen 'olasılık/tahmin kipi' ifadesini kullanır ve *-AcAk*'ın gelecek zamanla ilişkisinin, olasılık, tahmin bildirmesi gereği doğal olarak

ortaya çıktığını vurgulayarak ekin asıl işlevinin kiplik olduğunu dillendirmeye çalışır (160, 163). Ancak aşağıdaki örnekler, *–AcAk*'ın kiplik işlevleri için, Yavaş 1982 ve Uzun 2004'teki 'olasılık ve tahmin' öngörüsünün de yeterli olmadığını göstermektedir. Bu noktada Johanson'un, *–AcAk'ın* istemeyle ilgili nüanslar da dile getirdiği (1994: 255) yönündeki görüşünü hatırlatmak gerekir.

Yerler derhal temizlenecek (emir)
Ali yarın gelecek (kesin bilgi)
İki gün sonra İstanbul'a gideceğim (kesin bilgi, niyet, plan)

Türkçe için *–AcAk* gerçekte zaman eki değil *olasılık, niyet, tasarı, plan, kesin bilgi* vb. bildiren bir kip eki midir? Bu yöndeki iddiaların bir kısmı, *–AcAk*'ın öncelikli işlevinin kiplik olduğu, zaman bildirme işlevininse ikincil olup dolaylı olarak ortaya çıktığı yönündedir. Gelecek zaman ifadesi *olasılık, niyet, tasarı, plan* vb. bütün bu kiplik kullanımlar sırasında arka planda oluşan ikincil bir semantik üretim midir? Bu soruların cevabını Uzun, Türkçe için zaman bildiren asıl ekin *imek* üzerine getirilen *–di* olduğunu belirttikten sonra, şöyle dile getirir:

> (…) elimizde birçok ek var ama gördük ki bunlar sürme, bitme gibi görünüşsel, tahmin, olasılık, rivayet gibi kipsel özellikler aktarmaktadır. Zamanla olan bağlantıları, aktardıkları kavramların doğasında bulunmaktadır; çünkü bitme, rivayet anlatmaktadırlar, şimdiki zamanla bağlantılıdır çünkü sürme anlatmaktadırlar, gelecek zamanla bağlantılıdır, çünkü olasılık ve tahmin anlatmaktadırlar (2004: 163).

Johanson, *-AcAk*'ın zaman bakımından görece sonralık bildirmesi nedeniyle, *-AcAk*'lı ifadelerde önce eyleme yönelişin/perspektifin, sonra eylemin gerçekleştiğini; *-AcAk*'ın, bir sonraki oluşun kiplik ayrıntılarını dile getirdiğini belirtir (1994: 255). Kiplik, zaman birlikte, şimdi ve burası dışındaki meseleler hakkında konuşma imkânı sağlar. Korkmaz 2003: 623'te *–AcAk* için 'gelecek zaman kipi' denmesi, ilk bakışta ekin kiplik ve zaman işlevleri arasında bir çeşit orta yol bulma çabası gibi gözükse de *–AcAk*'ın kiplik işlevlerinden bir kısmının 'zaman kayması' olarak değerlendirilmesi (635), 'gelecek zaman kipi' ifadesinin, kip ve zaman kategorileri arasındaki sınıra dikkat edilmeden kullanılan bir kavram olduğunu düşündürmektedir. 'Zaman kayması', bir biçimbirimin farklı işlevlerini açıklamak için tatmin edici bir tespit değildir. Söz konusu olan, bir zamandan diğerine gerçekleşen soyut bir kayma değil, biçimbirimlerin morfosemantik içeriklerine bağlı kiplik/anlamsal detayların, belirli bağlamlarda belirginleşerek ortaya çıkmasıdır. Korkmaz'ın *–AcAk*'a dair görüşleri şöyledir:

> -*AcAk* ekiyle karşılanan gelecek zaman kipi, henüz gerçekleşmemiş bulunan; ancak fiilin gösterdiği oluş ve kılışın gelecekteki bir zaman kesitinde mutlaka gerçekleşeceğini bildiren bir kiptir. Yapılacak iş niyet halinde olsa bile, gerçekleşmesinde kesinlik bulunduğu için bu ekle kurulan gelecek zaman kipinde bir kesinlik vardır. Bu görev ekin asli görevidir (2003: 623).

-*AcAk* için, Korkmaz'ın iddia ettiği gibi zamansal bir kesinlikten söz edilmesi zor gözükmektedir. Gerçekleşmesine kesin gözüyle bakılan eylemler bile gerçekleşmeyebilir. Bu durumda 'kesinlik', zamanla ilgili bir özellik olmaktan çok, kiplikle/anlamla ilgili bir ayrıntı olarak durur. Nitekim Johanson'un belirttiği gibi, gelecek bildiriminde kullanılabilen bir diğer biçimbirim olan *–(X/A)r*'da bulunan 'emin olmama' nüansı, -*AcAk*'ta yoktur (1994: 255).

Gelecek zaman işaretleyicilerinin kipliğe yakın durduğu yukarıda izah edilmişti. Ergin'in 'gelecek zaman' adı altında *–AcAk* için söylediği "(-*AcAk*'ın) bildirdiği gelecek zaman ise niyetli, istekli, belirli gelecek zamandır" (1993: 285-286) ifadeleri, ekin kiplik kullanımlarının da dikkat çekmiş olduğunu gösterir. -*AcAk*'ın bu tür kiplik kullanımlarından biri de emirdir. Ancak *–AcAk*'ın *niyet, olasılık, tahmin, çıkarım, tasarı, plan, emir* vb. geniş bir kiplik yelpazesine sahip olması, zaman bildirdiği gerçeğini ötelememelidir. Gramatikal zaman, yüklemcil öge ve/veya zaman zarfları üzerine kodlanarak olayların konuşma zamanına göre sırasını belirtir. Bu sıra öncelik, sonralık ya da eş zamanlılık biçiminde olabilir. Sonralık ilişkisi*, olasılık, niyet, plan, tahmin, tasarı* vb. anlamsal nüanslarla gelecek zamanı açığa çıkarır. Bu tür bir algı, kip ve zaman kavramları arasındaki sınıra dikkat etmeyi gerektirir. Kip ve zaman kategorileri Türkçede aynı morfolojik öge üzerine eş zamanlı olarak kodlanabilir. Bu da, söz konusu eklerin işlevsel bulanıklığına değil çok işlevliliğine işaret eder.

Geleceğin salt kiplik bildirdiği görüşü, kendi içinde makul bir soyutlama gibi gözükse de dille ilgili soyutlamalar, dil kullanırlarının ihtiyaçları ötelenerek yapılmamalıdır. Dil kullanıcıları, geçmişi olduğu kadar geleceği de anlatma, gelecekteki bir noktaya işaret etme ihtiyacı duyarlar. "İnsanların geçmişi anımsama ve değerlendirme, şimdi ve şu anda olanı geçmişten ayırabilme, geleceği de tasarlama yetisi vardır" (Akerson 2000: 142). Geçmiş tasarlanamayacağı gibi doğası gereği gelecek de anımsanamaz. Kaldı ki durumu tersinden okumak, *niyet, emir, tasarı, plan* vb. gelecek zamanla açığa çıkan

anlam nüanslarını, Wekker'in dediği gibi "gelecek düşüncesinin tonları oluşturan renkler olarak görmek" de mümkündür [all the various nuances of meanings by which it may be colored are overtones of the idea of futurity] (1976: 7, Fleischman 1982: 25'ten).

Geleceğin doğası gereği geçmişten ve hâlden ayrılması; geleceğin yokluğunu değil *geçmiş/hâl/gelecek* zıtlığında bu üç zamanın görece varlığını ortaya koyar. Her üç zaman dilimi karşılıklı olarak birbirini var etme ilişkisi içerisindedir. Gelecek, çizgisel zaman akışı içerisinde şimdi ve geçmişin yerini alır. Farklı diller bu zamansal ayrımı değişik biçimlerde yapabilirler. Kimi dillerde zaman geçmiş ve geçmiş olmayan ayrımına da dayanabilir. Yine de geçmişin kavramsal varlığı gelecek zıtlığına ihtiyaç duyar. Var olan, asıl ve tek zamanın *imek* üzerine kodlanan *–di* olduğu düşüncesi; zamana nereden ve nasıl baktığımıza göre de değişir. Augustine'e göre de asıl ve gerçek zaman *hâl* yani *şimdi*dir (bk. Emir-Zaman İlişkisi bölümü, ilk alıntı).

Emir işaretleyicisi olarak -*AcAk*, eylem zamanının konuşma zamanına göre sonralığını belirtmekle 'gelecek zaman' işlevini ötelemezken, bir yandan da olayın gerçekleşme potansiyeli ile ilgili 'emretme' tarzını yansıtıp kiplik işlevini yerine getirir. Bizce söz konusu olan, iki farklı işlevin –kiplik ve zaman işlevinin- aynı morfolojik öge üzerine kodlanması ya da tek bir gramatikal ögenin eş zamanlı olarak iki işlevi birden yerine getirmesidir. Bu işlevlerden biri, söz konusu bağlamda ve konuşurun niyetine göre diğerinden görece öncelikli olabilir.

Emir işaretleyicisi olarak -AcAk

Türkiye Türkçesinde *–AcAk*'ın gelecek zaman yelpazesine yayılan birden fazla kiplik işlevi vardır. Bu işlevlerden biri de emirdir. Emirde ifade bulan eylem, konuşma zamanından sonra tecrübe edilir. Gelecek zaman ekinin emir işaretleyicisi olarak kullanılabilmesi bu ilişki nedeniyledir. *–AcAk* ekinin emir işleviyle teklik ve çokluk ikinci kişilerdeki sıklık derecesinin, sıfır biçimbirimle veya *–(y)Xn* ile işaretlenen ikinci kişi emir kipi ile eşdeğere yakın bir paralellik gösterdiği öngörülebilir. Bybee, Perkins ve Pagliuca, 13 dünya dilinden hareketle yaptıkları karşılaştırmalı bir çalışmada, emrin ø biçimbirimden ya da yalın fiil tabanından sonra en yaygın olarak gelecekle

işaretlendiğini gözlemlemişlerdir (1994: 211). Aynı çalışmada gelecekle ilgili leksikal kaynakların emri işaretlemeye elverişli olduğu da belirtilmiştir (1994: 273). Durum Eski Türkçe için de benzerdir. Erdal ET *–gAy* gelecek zaman ekinin zaman zaman emir bildirmek için kullanılabildiğine dikkat çeker (2004: 243).

Teklik/çokluk 1. kişiler

-*AcAk'*ın emir işlevi teklik 1. kişide ortaya çıkmaz. Problem *–AcAk*'ın teklik 1. kişi emri işaretleyememesi değil, 1. kişilerin emir semantiği üretememeleridir (bk. Emir-kişi ilişkisi). -*AcAk*'ın teklik 1. kişideki en ileri semantik üretimleri kesin bir bildirim, kararlı bir plan, tasarı ya da niyet biçiminde gerçekleşir.

-*AcAk*'ın çokluk 1. kişideki durumu, emri işaretleyebilme potansiyeli bakımından teklik 1. kişiden farklıdır. Çokluk 1. kişinin kodladığı/temsil ettiği topluluk *biz-ikimiz* veya *biz-hepimiz*den oluşabilir. Bu durumda 'biz'le temsil edilen ya da 'biz'i temsil eden toplulukta, biri buyurucu diğeri eyleyici olmak üzere, emrin gerektirdiği kişi ilişkisini karşılayabilecek bir potansiyel vardır:

> (1) Polat gecenin geç saatlerinde ısrarla çalan kapıyı açarken arkadaşlarından biri geldi zannetmişti. ….Karşısında kafaları sarıklı Araplardan birini görünce beti benzi attı genç adamın.
> "Mösyö Saran siz misiniz?" dedi Araplardan biri. Bir an hayır demeyi düşündüyse de hemen vazgeçti. Suçlular gibi davranmamalıydı. Sakin olmaya çalışarak,
> "Benim" dedi. "Ne var, ne istiyorsunuz bu saatte?"
> "*Konuşacağız.* Size verilecek mesajlarımız var."
> "Bakın beyler, daha uygun bir zamanda gelin. Yarın erken saatte sınavım var."
> "İçeri girelim" dedi Araplardan biri. Polat itelenip kakalanmamak için çaresiz içeri aldı adamları. AA. 77.

Yukarıdaki örnekte bir Arap prensinin fedaileri ile prensesin yasak ilişki yaşadığı sanılan Polat arasında geçen konuşma vardır. Arap fedailerin söylediği *Konuşacağız* cümlesi, dinleyicinin rızası olmadığı halde belirli bir empoze gücü ile dayatılmakta; konuşur dinleyiciye 'konuşma' isteğini dikte etmektedir. Dinleyiciye, konuşma eylemine katılması emredilmektedir. Buyurucuların birer fedai, eyleyicininse potansiyel suçlu olması *Konuşacağız*daki biz'i oluşturan öznelerden ikisine (fedailere), güce dayanan durumsal üstünlük sağlarken; dinleyici durumsal üstünlük bakımından geride kalır. Bu örnekte, emrin gerçekleşme koşulları olan en az iki kişili bir iletişim ortamı, buyurucu, eyleyici ve buyrulan bir iş, buyurucunun eyleyiciye görece üstünlüğü, empoze ve yönlendiricilik vardır.

(2) Subay biraz bozuldu ama artık bu işin dönüşü yoktu.
"Düşün bakalım önüme" dedi. "*Dâhiliye müdürünü göreceğiz.*" GF. 19.

Okullarına gece geç saatte ve alkollü dönen askeri okul öğrencileriyle nöbetçi subay arasındaki konuşmaya dayalı ikinci örnekte, öğrenciler okul kurallarını ihlal ettikleri için nöbetçi subay tarafından dâhiliye müdürüne götürülecektir. Nöbetçi subayın görev ve sorumluluğu gereği sahip olduğu statü üstünlüğü, kabahatli olan öğrencilere söylediği *Dâhiliye müdürünü göreceğiz* cümlesinin emir değeri kazanmasını sağlamıştır. Öğrenciler isteseler de istemeseler de nöbetçi subayın emirlerine uyacaklardır. Üçüncü örnek ise sevdiği kadın Hatice'yi kaçırmaya çalışan Hasan ile Hatice arasındaki diyalogdan alınmıştır. Bu örnekte 'gitme' işini buyuran Hasan'dır. Hatice'den buyruğuna uymasını beklemektedir:

(3) [Hasan adlı delikanlı sevdiği kadına sesleniyor. Kadını köyden kaçırmaya çalışıyor]
Hasan kadını kolundan tuttu, hızlı hızlı:
-*Haydi* dedi*, şimdi gideceğiz.*
Kadın her şeye hazırdı. Hala yüzünde sıcak bir nefes hissediyor gibiydi; bu kadar hararetle sarılan bir adamla insan nerelere gitmezdi. ÇD. 40

Teklik/çokluk 2. kişiler

–AcAk'la işaretlenen teklik/çokluk ikinci kişi emir cümleleri, semantik açıdan yoğun, yaptırım gücü yüksek emretme biçimleridir. Olumlu biçimlerinde yaptırım gücü yüksek isteme/emir semantiği üreten bu yapı, olumsuz biçimlerde, "bir şeyin yapılmamasını isteme veya buyurma" (TS 2005: 2140) biçiminde yasaklama anlamı kazanır.

Bu çalışmada *–AcAk*'ın ikinci kişi emir kipliği için kullanımı, eyleyicinin yüklemcil ögenin yapım-çekim morfolojisiyle ilişkisi dikkate alınarak *eyleyiciye odaklanan* ve *buyruğa odaklanan* olmak üzere kategorik bir sınıflandırmaya tabi tutulacaktır.

a. Eyleyiciye odaklananlar

Konuşurdan eyleyiciye/2. kişilere yönelen, eyleyici ile dilbilgisel öznenin özdeş olduğu cümlelere *eyleyiciye odaklanan emir cümleleri* diyeceğiz. Bu cümlelerin emir değeri yüklenmesinde bağlamın ileri derecede etkisi vardır. Bu bağlamsal özelliklerin bir kısmı aşağıdaki örneklerde de görüldüğü gibi *patron-şoför, doktor-asistan, ağabey-kardeş* vb. toplumsal statüye bağlı ilişkilere, bir kısmı da göreceli güç üstünlüğüne dayanır.

Bundan başka üçüncü ve dördüncü örneklerde olduğu gibi *emir verdi, kat'i emretti* vb. dilbilgisel bağlamlaştırıcılardan da söz edilebilir.

(4) [Melih Bey şoförüne sesleniyor]
Vali Reşit Bey Caddesine *süreceksin!* diyorum. Gidiyoruz yel gibi. Amerikan elçiliğinin önünden geçiyoruz. Kuğulu parkın önündeki çataldan ilerliyor araba. Saate bakıyorum var daha. AS: 20-21.

(5) [Başhekim asistanla konuşuyor]
"Olamaz" diye kaşlarını çevirdi genç asistana. "Olamaz! Basil çıkaran bir hastanın kan çökümü bu kadar düzgün olamaz! İki…Dört…Dokuz…Yarın sabah sen *bakacaksın* bu hastanın sedimantasyonuna! Laboratuardakilere *bırakmayacaksın*!"
"*Baş üstüne*!" dedi genç asistan. SAY. 387

(6) Gazi, Kemalettin Sami Paşa'ya,
"Ne yapıp yapıp Afyon'u *ele geçireceksiniz*" diye *emir* verdi. GF. 198

(7) Salih kız kardeşine yaklaşarak *kat'i emretti*:
-Bugünden itibaren Şişli, Beyoğlu yok. Sana Galata köprüsünü geçmek yasak. Nazmiye, Nevin, Behiç, Siyret Miyret kalmadı. Yolda rast gelsen de hiçbirine *selam vermeyeceksin!* SK. 74.

(8) Az sonra Tuluğ Paşa çıktı muhtarın evinden. Geldi yanımıza. Hasan'ı görünce güldü uzaktan. "Bak Hasan" dedi yanına sokulup. "Haftada üç gün Ankara'ya *gideceksin.* Yanına beş, altı delikanlı *alacaksın*. Amerikan dostlara halay belleteceksiniz. Haftada üç gün, üçer saat. Araba gelip sizi alacak."
Hasan'ın canı sıkıldı: Gidip gelmek sorun değil de, tavuk cücük ne olacak. AS. 155.

9. ve 10. örneklerde *ağabey-kardeş, anne-evlat* gibi salt toplumsal statü ile değil cinsiyet ve yaşla ilişkili etkenler de *-AcAk*'la işaretlenen cümlelerin emir semantiği yüklenmesinde etkili olurlar. Ayrıca 6., 7. ve 8. örneklerde, buyurucunun gergin olma, öfkeli olma vb. psikolojik etkenlerle göreceli üstünlük elde ettiği gözlenir. Psikolojik etmenler empozenin derecesiyle yakından ilişkilidir.

(9) [Ferhat kız kardeşi ile konuşuyor.]
Ferhat bağırdı:
-Sus hayvan! Her şeyi biliyorum. Bir kelime daha söylersen, şimdi senin suratını tanınmaz bir hale getiririm. Sana seni kurtarmak için emrediyorum. Diz kapaklarına kadar bataklığın içindesin. Yalnız senin değil, kendi haysiyetimi kurtarmak için de elimden kaza çıkabilir. Aklını başına topla. Samim'le *konuşmayacaksın.* Hiçbir erkekle. Cezmi ile *evleneceksin*, aşüfteliği bırak. Cilve yapma. Kararını ver. Y. 296

(10) [Anne ile kızı arasında geçen konuşma]
Öfkesinin son haddine çıkan Mefharet, dişlerinin arasından:
-Cevap versene… dedi.
Selmin evvela başını arkaya doğru hafifçe salladı, sonra dudaklarını uzatarak:
-Böyle konuşursan cevap vermem, dedi.
Mefharet sesini yükseltti:
-Nasıl konuşacakmışım?
Selmin cevap vermedi.
Annesi iki yumruğunu sıkarak ona doğru eğildi:
-*Söyleyeceksin* bana. *Söyleyeceksin.* Boğarım seni, anlıyor musun? Vallahi boğarım. Kendimi de atarım kuyuya. *Söyleyeceksin*! Y. 59.

(11) [Hastane berberi ile hasta arasında hastanede geçen konuşma]
Berber hem saçlarımı kesiyor, hem de bütün berberler gibi çene yarıştırıyordu benimle. Ona karşılık vermek için soluk soluğa gelmiştim.
Tıraş bitmişti. Başımı yastığa koyup bir denemek istedim. "Olmadı" dedim. Gene batıyor.
"Kestim üç numarayla.. Ne istiyorsun daha!"
Usturayla *kazıyacaksın*! Diken gibi batıyor başıma"
"Ateşin düşünce batmaz!"
"Düşmesini bekleyemem ben." SAY. 35.

(12) [Şerif Ali ile annesi arasında geçen konuşma]
Şerif Ali önce Veli Güzel'in penceresi altında beklemek niyetindeydi. Bu düşüncesinden çabuk vazgeçti. Hacer sokağa çıkıncaya kadar eve girdi. Doğru mutfakta uğraşan anasını buldu.
-Bana Hacer'i *isteyeceksin!* dedi. Bugünden tezi yok, gidip *isteyeceksin*! SY. 92.

(13) Şimdi sana emrediyorum:
Bu arabayı son model bir arabayla *takas ediceksin*.

(14) [Hasan'la erkek kardeşi arasında geçen konuşma]
Kısa bir süre sonra aklından geçen düşüncelerle dik dik ağabeyinin yüzüne baktı…
-Vekil *tutacaksın.* Ben mahkemede ne diyeceğimi bilmem, dedi.
Hasan'ın keyfi gölgelendi. Bu teklifin canını sıktığını da gizleyemedi:
-Ama…
-Aması yok! *Tutacaksın*. Benim de hukukum yerine gelsin. SY. 43.

15. örnek aynı işi yapan (dolandırıcılıkla uğraşan) iki arkadaş arasındaki diyalogdan alınmıştır. Her ikisi de yaş, toplumsal statü vb. etmenler açısından denk sayılır; ancak birinin dolandırıcılık tecrübesi, işe yeni başlayan ikincisinden daha fazladır; bu nedenle kendinde arkadaşına komut verecek, buyrukları ile onu yönlendirecek görece üstünlüğü bulabilmektedir:

(15) Hah, sen bu gün bu herifin peşine *düşecek,* uzaktan uzağa arkasından *gideceksin,* nereye girip çıktığını *öğrenecek*, bana raporunu *vereceksin.* UA. 91.

(16) [M. Kemal Erzurum Kongresinin hazırlıklarını yaptığı sırada arkadaşları ile konuşuyor.]
"Benimle iş ortaklığı etmek istiyor musunuz? İstiyorsanız bu milli davayı organize edecek bir şef *seçeceksiniz."*
Toplantıya katılanların hepsi, "Elbette istiyoruz. Sizi de şef olarak seçiyoruz," dediler. Bunun üzerine Kemal Paşa,
"Üzerime aldığım sorumluluğu bir koşula bağlamak istiyorum," dedi. "emirlerimi istisnasız, bir kumandan emri gibi uygulamanızı isterim. Başarı için bu şarttır." GF. 135

b. Buyruğa odaklananlar

Buyruğa odaklanan emir cümlelerinde eyleyicinin kimliğinden çok yapılacak iş, sağlanacak durum yani *buyruk* öne çıkarılır. Bu durum eyleyicinin dilbilgisel statüsünü

de etkiler; eyleyiciye odaklanan emir cümlelerinde yüklemcil öge üzerine kodlanan eyleyici, buyruğa odaklananlarda kodlanmamaktadır. Buyruğa odaklanan emir cümlelerinde yüklemcil öge ya 'edilgen' olur ya da '3. kişi biçimbirimi' ile kodlanıp cansız bir varlığa göndermede bulunur. Bu kullanış nüansı, *Emir kime/kimlere verilebilir?* sorusunu da gündeme getirir. Cansız bir unsura ya da işi yapma yeterliliği olmayan bir varlığa, yüklem üzerine kodlansa dahi emir verilememektedir. Emirde, cümlenin öznesi ve eyleyici aynı kişi, varlık vb. olmak zorunda değildir. Ancak, yüklem üzerine kodlansın ya da kodlanmasın, gerçek bir eyleyici mutlaka bulunur.

Buyruğa odaklanan emir cümlelerinin yüklemleri etken ya da edilgen olabilir; ancak her iki durumda da dilbilgisel özne ile eyleyici aynı değildir. Buyruğa odaklanan ve yüklemi *etken* olan emir cümlelerinde yüklemcil öge üzerine *–AcAk*'ın teklik/çokluk üçüncü kişi morfolojisi (*-AcAk* veya *–AcAklAr*) kodlanır. Bu tür kullanımlarda üçüncü kişi morfolojisi cansız bir unsura ya da işi tek başına yapma yeterliliği olmayan bir varlığa işaret eder. Bu nedenle emir özneye değil, dinleyiciye/eyleyiciye yönelir: [Patrondan işçilere] *Boyanmamış tek bir duvar kalmayacak!* Bu örnekte üçüncü kişi morfolojisi ile yükleme kodlanan cansız öznenin (duvarın) buyruğu gerçekleştirme yetisi yoktur. Buyruk ancak eyleyicinin çabası ile gerçekleşebilir. Aşağıdaki ilk örnekte *-AcAk*'la işaretlenerek emir semantiği yüklenen *Hiçbir tezgâh boş kalmayacak, işleyecek* cümleleri elbette tezgâhlara verilebilecek bir emir değildir. Yüklem üzerinde herhangi bir belirtisi bulunmasa da eyleyiciye verilmiştir. Ancak yapılacak eylem/iş yani buyruk öne çıkarıldığı için, eyleyici bu yapı içerisinde işaretlenmemektedir. Bu tür örneklerde iletinin emir olarak yorumlanmasında bağlamın etkisi önemlidir.

(17) Bir gün Esma ile Dudu dergâhta kalabalığı topladılar. Dudu siyah kum gibi gözlerini dikti, bağırır gibi söyledi:
-Ali emretti! Hiçbir tezgâh boş *kalmayacak, işleyecek* ve kimse fabrika kumaşı giymeyecek; tekkeye mavi don, beyaz gömlek ile gelinecek. Bu emir üzerine kadınlar tezgâhlarının başına geçtiler. ÇD. 105.

(18) [Esmanın emri ile Selman kasabadan terzi getirir ve Esmanın huzuruna çıkarır. Esma Selman'a emirler verir.]
-Terzi kılına bile zarar gelmeden geldiği yere *gidecektir*.
Terzi bir ata bindirildi. Yanına da bir adam katıldı. ÇD. 118.

(19) Gazi emir eri Ali Metin Çavuş'a:
"Çocuk" dedi, valizler ve eşyalar burada *kalacak.* Sen biraz kuru yiyecek al, hurçlara koy. Kahve takımını da unutma. Beni saat ikide uyandır." GF. 196.

(20) [Valinin Afrika'dan gelen ancak aslen İngiliz olan zengin bir dostu zaptiyelerce gezdiriliyor. Mekân Orta Anadolu. Zaptiye bu adamın isteklerini yerine getirmek üzere orada hayvan otlatan bir çobana sesleniyor.]

Çoban süklüm püklüm zaptiyenin yanında durdu, yerden temenna etti.

-Emriniz ağam, dedi.

Çavuş:

Çelebi Vali Paşanın dostudur, bir çift tiftik keçisi vereceksin, biri erkek, biri dişi *olacak*. Ağaya söyle benim için, Vali Paşanın emriyle de.

-Olur. ÇD. 78.

Buyruğa odaklanan ve yüklemi *edilgen* olan emir cümlelerinde yine eyleyicinin yüklem üzerine kodlanmadığı, yapılacak iş veya eylemin ön planda olduğu görülür. 21. örnekte geçen *Tekkeye mavi don, beyaz gömlekle gelinecek* ifadesi gerçekte dinleyicilere/eyleyicilere verilmiş bir buyruktur; ancak yüklem meçhul çatılı olduğu için cümlede öznenin veya eyleyicinin herhangi bir belirtisi yoktur. 22. örnekteki *Yerli malı giyilecek* emri de buyruk üzerine odaklanmıştır. Eyleyici dilbilgisel düzlemde işaretlenmemiştir. Ancak bu, emrin eyleyiciye verildiği gerçeğini değiştirmemektedir.

(21) Bir gün Esma ile Dudu dergâhta kalabalığı topladılar. Dudu siyah kum gibi gözlerini dikti, bağırır gibi söyledi:

-Ali emretti!.. Hiçbir tezgâh boş kalmayacak, işleyecek ve kimse fabrika kumaşı giymeyecek; tekkeye mavi don, beyaz gömlek ile *gelinecek.*

Bu emir üzerine kadınlar tezgâhlarının başına geçtiler. Sanki namaz kılıyorlarmış, hatim sürüyorlarmış, oruç tutuyorlarmış gibi çıkrıkları işlettiler. ÇD. 105.

(22) [Esma kadın köylülerce muteber görülen, kendisine fikir sorulan biraz da kutsallık atfedilen bir kadındır. Köylüler ürettikleri yünü satamamaktadır. Avrupa'dan gelen fabrika usulü kumaşlar yaygınlaşmıştır.]

Hasan çevresindeki boşluğa, anlaşmamasına karşın Sıddıkzade'ye karşı bir cephe kurmayı güzel, çekici bir amaç edindi ve bir türlü ondan caymadı.

Daha görünürde bir yardımcı da yoktu. Olsa olsa Esma bacı bu işe girerdi. Fakat o da herkese *"Yerli malı giyilecek*" diyor, bu kadarla kalıyordu. Daha eyleme geçmiyordu.

ÇD. 100.

(23) [Müezzin ezan okurken kaçakçı kervanlarını görür ve valiliğe gelip haber verir. Vali de kaçakçıların yakalanması için zaptiye kumandanına emirler vermektedir.]

Müezzin çıkar çıkmaz vali hakimane önlemler düşündü. Zaptiye kumandanına emir verdi:

-Şimdi bu herifler, kaçakçılar *yakalanacak*. Kaçakçılar Acem Han'ında! Takip bölüğünün önünde Hazret-i Pir'in bayrakları *bulunacak!* ÇD. 113.

(24) Kadın:

-Hakkın emri bendedir, diye söze başladı. Sekiz kitap bana geldi. Vergileri bağışladım. Yezit'e lanet. Zülfikar'ın sesi her yerde *duyulacak.* Sen benim sancaktarım olacaksın. Zülfikar ordusunun sancaktarı. ÇD. 115-116.

Teklik/çokluk 3. kişiler

Aşağıdaki emir cümleleri *–AcAk + 3. kişi bildiricisi* ile işaretlenmiştir. Bu cümlelerde eyleyici ile dilbilgisel özne özdeştir. Örneklerde eyleyici *ötekiler, kimse, dörtler, beşler* vb. öznelerle temsil edilmiştir.

> (25) [Köy öğretmeni öğrencilerle konuşuyor.]
> Aritmetik sorusunu tamamlattı öğretmen. Saatine bir daha baktı: "Dörtler, beşler *kalacak*! Ötekiler evlerine *gidecek*. Öğleden sonra gelmeyeceksiniz." dedi. Küçükleri gönderdi. İşleri bölüştürdü dörtlere, beşlere. AS. 91.

> (26) Bir gün Esma ile Dudu dergâhta kalabalığı topladılar. Dudu siyah kum gibi gözlerini dikti, bağırır gibi söyledi:
> -Ali emretti!.. Hiçbir tezgâh boş kalmayacak, işleyecek ve kimse fabrika kumaşı *giymeyecek;* tekkeye mavi don, beyaz gömlek ile gelinecek.
> Bu emir üzerine kadınlar tezgâhlarının başına geçtiler. Sanki namaz kılıyorlarmış, hatim sürüyorlarmış, oruç tutuyorlarmış gibi çıkrıkları işlettiler. ÇD. 105.

3.1.2 Sözde Emir Paradigması[1]

Teklik-çokluk 1. kişiler

Birinci kişilerde emir-istek tartışmaları

-(y)AyIm, -(y)AlIm biçimbirimlerinin emir-istek bildiriciliği noktasında tartışılageldikleri bilinmektedir. Tartışmanın tarafları, emir kipi 1. kişilerin emir ya da istek kipine dâhil edilmesi yönünde farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. 1. kişi biçimbirimlerinin emir paradigmasının tarihsel bir üyesi olduğunu benimsemekle beraber isteği işaretlediğini kabul eden araştırmacılar da vardır. Ergin'in "Gerçi bu ekler son zamanlarda, düşen istek birinci şahıs eklerinin yerini de tutmuş, bu yüzden istek ve emir şekilleri karışmıştır. Fakat bugün istek birinci şahıslar için kullanılan ekin istek fonksiyonunda emir eki olduğunu unutmamak, bu eklerin doğrudan doğruya birinci şahıs istek ekleri olduğunu zannetmemek lazımdır" (1993: 291); Korkmaz'ın "(emir kipi) birinci şahıs çekimi istek kipi ile birleşir" (1995a: 556) ve "Günümüz Türkiye Türkçesinde istek kipinin birinci şahıs teklik ve çokluk çekimlerinde kullanılan *-(y)AyIm*, *-(y)AlIm* ekleri, işlev bakımından emirden çok niyet, ihtiyaç ve istek gösteren bir ek durumundadır" (2003: 651) ifadeleri bu yöndedir. Korkmaz bu görüşlere, birinci kişi emir ekinin istek bildirme işlevinin yeni olmayıp, Türkçenin erken dönemlerinden beri emretme işlevinin yanında isteme işleviyle de kullanıldığı yolunda bir detay katar (667).

---

[1]'Sözde paradigma' terimi Johanson 2007'den alınmıştır. Johanson'un paradigmaya 'sözde' demesinin nedeni, birbirinden farklı parçalardan oluşmasına (heterojen olmasına) karşılık yanıltıcı bir süreklilik göstermesidir.

-(y)AyIm, -(y)AlIm biçimbirimlerinin emir bildirmediğini ileri süren Banguoğlu (2004: 473), Gencan (1971: 243), Hatiboğlu (1972: 39) gibi dilciler temelde 'kişinin kendine emir veremeyeceği' gibi dilin kullanımı ile ilgili ve '*yapayım*, *çalışayım* vb. ifadelerin istek bildirdiği' gibi işlevsel noktalardan hareket ederler. Banguoğlu buyuruyu kendimize çevirmenin ancak kendimizi 2. kişi yapmakla mümkün olabileceğini belirtir: *Kendi kendime "Gel şeytana uyma!" dedim* vb. (2004: 473). Aynı örnekler Ercilasun 1995: 61'de de vardır: "*Ahmet* dedim kendi kendime, *kalk ve çalış*"; ancak Banguoğlu'nun yaptığı açıklamanın aksine, birinci kişide emrin varlığını desteklemek için kullanılmıştır. Ercilasun'un görüşü, *Türk Gramerinin Sorunları* toplantısında "Kendime doğrudan emredemiyorum, karşımda birini /…./ daha görüyorum, ona emrediyorum" biçiminde eleştirildiği gibi (1995: 68), "İnsanoğlu birinci şahsı ben ve kendi diye ayırabildiğine göre /…/ kişinin kendisine de emir vermesi kadar tabii bir şey olamaz" ifadeleriyle destek bulur (71). Bu ikilik gramatikal olanla psikolojik olanın ayrılması gibi bir soyutlamanın yapılmamasından kaynaklanır. Kişi bir yolunu bulup, örneğin 2. kişi emir morfolojisini kullanıp kendine emredebilir; ancak bu tür cümleler *-(y)AyIm*'ın emir işlevini yerine getirebildiğini göstermemektedir.

Tartışma art zamanlı verileri içine alacak biçimde genişletilmiştir. Korkmaz, bir yandan *Kitabü'l İdrâk, Ettuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lûgât-it-Türkiyye, Müyessiretü'l-ulûm* vb. gramerlerde yer alan 'konuşanın kendine de emir verebileceği' yönündeki açıklamalara işaret eder; diğer yandan "Ekin birinci şahıslarda emir işlevi ile kullanılmadığı biçimindeki yanlış görüş, bizce Arap gramerinin etkisine bağlanmalıdır" açıklamasını yapar (2003: 668-669). Kimi araştırmacılar, teklik birinci kişinin emir semantiği ürettiği veya kodladığı yönündeki iddialarını, Türk dilinin tarihsel alanlarından örneklerle desteklemeye çalışırlar (Ercilasun 1995, Korkmaz 2003, Ergin 1993). Ergin (1993: 291), Korkmaz (2003: 667), Ercilasun (1995: 63) vb. araştırmacılar, bu biçimin tarihsel Türk dili alanlarında emir bildirmekle beraber zamanla istek işlevi kazandığını; Oğuz sahası için bunda, *gelem, gidem* vb. sözcüklerdeki *–A* istek ekinin standart dilden çıkmasının etkili olduğunu belirtirler. Ancak, bu iddiaların aksine Eski Türkçe grameri yazarları, *-(y)AyIm*'ın (<-(A)yIn) emretme işlevini tarihsel olarak tanıklayacak açıklamalar yapmamaktadırlar. Örneğin Gabain, emir kipi için işlevsel açıklamalara

çokça değinmemekle beraber, olumsuzluk bildiren teklik 1. kişi *körmeyin* biçimini 'görmek istemiyorum' olarak anlamlandırır (2000: 79). Talat Tekin, sözde emir paradigmasının teklik/çokluk 2. ve 3. kişilerini 'buyurma kipi' altında kategorize ederken, teklik/çokluk 1. kişileri 'gönüllülük kipi' başlığıyla anlatır (2003a: 179-181). Marcel Erdal, Eski Türkçe için *–(A)yIn, ø, -zUn, -(A)lIm, -(X)n, -(X)nlAr, -zUn, -zUnlAr* biçiminde olan çekim dizgesini 'gönüllülük dizgesi' [volitional paradigm] olarak adlandırmış; gerekçesini "Bu terimi daha sık kullanılan 'emir' yerine kullanıyorum; çünkü teklik 1. kişinin emir bildirdiği söylenemez" biçiminde açıklamıştır (2004: 234, 415. dipnot). Adamoviç tıpkı Tekin gibi, sözde paradigmanın teklik-çokluk 1. kişilerini gönüllülük kipi [voluntative], ikinci ve üçüncü kişilerini emir kipi [imperative] olarak adlandırır (1985: 228-242).

Aşağıda Türkçenin tarihsel metinlerinden alınmış bazı örnekler vardır. Teklik 1. kişi morfolojisi ile çekimlenen bu örnekler, en kararlı ve sert ifade edildikleri bağlamlarda bile, kişinin kendine emretmesi gibi kategorik bir zorlamaya gidilmeksizin, örneklerdeki sırasıyla *karar alma, istek, istek, plan yapma/karar alma* vb. biçimlerde yorumlanabilir:

> Türük bodun *ölüreyin, urugsıratayın* tir ermiş (KT D 10, Tekin 2003c).
>
> Birye Çugay yış Tögültün yazı *konayın* tiser, Türük bodun ölsikiñ (KT G 6-7, Tekin 2003).
>
> Oglı öginte kangınta öbkelepen tezipen barmiş. Yana sakınmiş, kelmiş. Ögüm ötin *alayın*, kangım sabın *tanglayın* tip kelmiş tir (IB 58, Tekin 2004).
>
> …ay sakar koç menüm nireden helâk olaçağum bildüŋ, şöyle *çalayım* seni mağara dıvarına kim kuyruğuŋ mağarayı yağlasun… (DK Dr. 228-1/3, Ergin 1997).

-(y)AyIm, -(y)AlIm biçimbirimlerinin emir işlevinin erken dönem Türkçe metinlerle tanıklanmak istendiği bazı araştırmalarda "Türük bodun *ölüreyin, urugsıratayın* tir ermiş" (KT D 10) vb. Orhon Türkçesi örnekleri verilir (bk. Korkmaz 2003: 668); ancak bu örnekler değerlendirilirken Orhon Türkçesinde istek bildirmek için *–(A)yIn, -(A)lIm* biçimbirimleri dışında başka bir biçimbirimin bulunmadığı (bk. Erdal 2004; Tekin 2000), *-GA* biçimbiriminin istek işleviyle daha geç geliştiği unutulmamalıdır.

Lyons emrin birinci veya üçüncü kişilere değil, sadece ikinci kişiye verilebileceği görüşündedir (1977: 747). Johanson, sözde paradigmanın sadece birinci değil üçüncü

kişilerini de gönüllülük kipine dâhil eder; emri yalnız ikinci kişi biçimbirimleriyle sınırlar. Paradigmanın emir bildiren ikinci kişileri, birinci ve üçüncü kişilerden farklı olarak soru ile birleşmemektedir (Johanson 2007a). Kononov ve Deny'nin ise teklik 1. kişinin değil, ancak çokluk 1. kişinin dâhil edildiği beş üyeli bir emir paradigması tasarladıkları görülür. Kononov (1956: 219) ve Deny'nin (1941: 364) emir paradigması şöyledir: tk. 1. kişi *yok*, 2. kişi *yaz*, 3. kişi *yazsın;* çk. 1. kişi *yazalım*, 2. kişi *yazın*, *yazınız*, 3. kişi *yazsınlar*. Deny'nin çokluk birinci kişiyi emir dizgesine dâhil etmesini Fransızcanın etkisine bağlayan Ali Ulvi Elöve'nin ilgili sayfaya düştüğü not dikkat çekicidir:

> Bu misallerden de anlaşılıyor ki müellif ayrı teşekküllü olan iltizamî siygamızı da emir siygasına katarak ikisini bir tutuyor. (Mütekellimin mütekellime yani kendisine emir etmesi olamıyacağı için)….. Fakat Fransızların kullandığı gibi mesela sevelim (simons) siygası, onlar için emir siygasının cem-i mükellemi olmakla beraber, bizim için yalnız talep manasındadır. Bu itibarla iltizami siygası talep manasında emir siygasıyla birleştiği zamanlar olsa dahi tahakkümlü talep yani buyurmak manasındaki asıl emirle birleşmez (Deny 1941: 364, 1. dipnot).

Kononov ve Deny'nin emir paradigması, gerekçeleri açıklanmasa da teklik ve çokluk birinci kişilerin ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiği gerçeğine işaret eder. Lyons'un belirttiği gibi 'biz' zamiri 'ben'lerin çokluğundan oluşmamakta, 'ben'e göndermede bulunmakla beraber başka kişileri de barındırmaktadır (1983: 250; ayr. bk. Uzun 2004: 128). Bu nedenle işlevsel bir sorgulama bizi, teklik ve çokluk birinci kişiler için farklı sonuçlara götürebilir. Takip eden bölümde çokluk birinci kişinin, belirli ön koşulları yerine getirdiğinde emir semantiği üretebileceği üzerinde durulacaktır. Ancak teklik birinci kişi *-(y)AyIm* biçimbirimi, emir kipliği için öngördüğümüz semantik koşulları sağlayamadığı için daha en başından tartışmanın dışında kalır. Yine de bazı çalışmalarda (Korkmaz 2003, Ercilasun 1995, Türkyılmaz 1999) *–(y)AyIm* biçiminin emir semantiği kodlayabildiği hatta baskın işlevinin emir bildirmek olduğu ifade edilir (bk. Ercilasun 1995). Korkmaz, söz konusu biçimbirimin emir semantiği üretmedeki yetersizliğini fark ettiği için birtakım kuvvetlendirici sözlerle beslenmesi gerektiğine de işaret eder: *Haydi bakalım, dur bakalım* vb. (2003: 667). Bununla birlikte her üç çalışmada da, birinci kişilerde emrin varlığı doğru örnekler üzerinden tartışılmamaktadır: *Söyle de göreyim, haydi anlat bakalım, bırak gideyim, söyleyeyim de öğren değil mi, sana vereyim, hediyem olsun* (Ercilasun 1995), *hımmm de bakayım, bir daha böyle şeyler duymayım, söyleyin bakayım* (Türkyılmaz 1999), *hadi anlatayım, bırakın açıklayayım* (Korkmaz 2003).

Örneklerde görüldüğü gibi emir paradigmasının üyeleri eşli olarak kullanılabilmektedir: *Söyle de göreyim, bırak gideyim, bırakın gidelim* vb (Ercilasun 1995). Bu eşleme soru cevap ilişkisinde de gözlenir: -*Geleyim mi? -Gel* vb. Bu noktada Johanson'un, söz konusu paradigmanın birbirinden farklı parçalardan oluşmasına (heterojen olmasına) karşılık yanıltıcı bir süreklilik gösterdiği tespitini (2007a) hatırlatmak gerekir. *Söyle de göreyim, haydi anlat bakalım, bırak gideyim hımmm de bakayım, bir daha böyle şeyler duymayım, söyleyin bakayım* örneklerinde *–(y)AyIm/-(y)AlIm* biçimlerinin morfolojik varlığı 1. kişi emir biçimi olarak kullanılabildiklerini desteklemez. Çünkü her şeyden önce muhatap, konuşurun kendisi/nefsi/iradesi vb. değil dinleyicidir. *Hadi anlatayım, bırakın açıklayayım* örnekleri ise farklı bağlamlarda izin, öneri, yalvarma vb. semantik değerler kazanabilir, ancak emir semantiğiyle ilgileri yoktur. Korkmaz hemen hemen aynı örnekleri *-(y)AyIm, -(y)AlIm* biçimbirimlerin istek işlevini anlatırken de kullanmıştır: *Kur bakalım çilingir soframızı, hadi gelsin bakalım* (2003: 665). Emir kipiyle çekimli yüklemlerin sonuna gelerek emri tamlayan *bakalım, bakayım* ögeleri, kip-kişi ve sayı için çekimlenmiş olsa da, bağımsız bir cümle oluşturmaktan çok, semantik içeriğini kısmen yitirmiş, yarı gramatikal-görevli birer öge gibi kullanılmaktadırlar. Gramatikalleşme, *semantik içeriğini yitirme* [desemanticization], (kullanıma bağlı) *genişleme* [extension], *kategori değiştirme* [decategorialization] ve *aşınma* [erosion] süreçlerinden oluşur (Bernd 2004). Bir cümle ya da sözcük, bu süreçlerin hepsini ya da bir bölümünü aşarak daha gramatikal olabilir (bk. Lehmann 2002). *Gel buraya bakalım, Hadi anlat bakalım* vb. cümlelerdeki *bakalım/bakayım* ögeleri, *Şu evraklara bir de ben bakayım, Yarın da diğer mağazalara bakalım* cümlelerindeki 'bakmayı isteme' bildiriminden farklı ve 'eylemi denetim altına alma' yönünde semantik bir başkalaşmayla; bağımsız bir cümle olma özelliğini kısmen yitirerek, öncesindeki istek cümlesini çeşitli açılardan etkileyip işlev bakımından zarfa görece yaklaşan kategorik bir değişme ile gramatikalleşme sürecine girmiş görünmektedir.

Pragmatik yaklaşım ve çözüm önerileri

Sözde emir paradigmasının kiplik, kişi ve sayı kategorilerini aynı anda kodlayabilen biçimbirimlerden oluştuğu, bu yönüyle diğer kiplerden ayrıldığı bilinir. Teklik-çokluk 1. kişilerde, Kornfilt'in de dikkat çektiği gibi biçimsel teklik-çokluk ilişkisi açık değildir (2001: 371). Schönig, Türk dillerindeki emir paradigmalarının kendi içinde bağıntısız eklerden oluşmasından başka, eski ve yeni Türk dilleri ve hatta yakından ilişkili diyalektler arasında bile emir eklerinde dikkate değer farklılıkların gözlenebildiğini belirtir (2003: 1). Söz gelimi Halaççada, durum oldukça karmaşık ve ilgi çekicidir. Doerfer Halaççа için 10 ayrı emir biçiminden bahseder (1972). Bazı birleşik fiillerin gramatikalleşmesiyle oluşan bu biçimbirimler her fiille rastgele kullanılamamakta, hangi fiilin hangi emir biçimiyle çekimleneceği, fiilin geçişli olma, geçişsiz olma vb. özelliklerine göre değişmektedir (Detaylar için bk. Johanson 2005, Kıral 2006). *-(y)AyIm* ve *–(y)AlIm* biçimbirimlerinin istek kipine dâhil edildiği kimi Türkiye Türkçesi çalışmalarında, Türkçe fiil çekimindeki şeffaflığın bu yapıda da arandığı ve *-A-yIm, -A-lIm* biçiminde kip-kişi çözümlemelerine gidildiği görülür (Vardar 1980: 97; Gencan 1971: 243; Kerslake-Göksel 2005: 361). Ancak bu biçimbirimlerde de kip-kişi-sayı sınırları yoktur ya da belirsizdir (Emir eklerine yönelik etimoloji denemeleri için bk. Räsänen 1957: 204, Menges 1968:138, Doerfer 1976: 46, Schönig 2003: 3). Tezimiz eş zamanlı bir çalışma olduğu için eklerin etimolojileri ve art zamanlı kullanımı üzerinde durulmayacak; işlevsel ve pragmatik [kullanımbilimsel] özellikleri üzerinde yoğunlaşılacaktır.

Emir kipi adı verilen *-(y)AyIm, -ø, -sXn; -(y)AlIm, -(y)Xn, -(y)XnXz, -sXn, -sXnlAr* biçimindeki sözde paradigma, isteme anlam alanının işaretleyicilerinden biridir. Bu nedenle istek, dilek, temenni, izin, nasihat gibi birbiri ile ilişkili anlam ünitelerini kodlayabilmesi sıra dışı bir durum değildir; ancak bu paradigmanın, teklik 1. kişi her durumda dışarıda tutulduğunda, diğer üyelerinin örneğin 2. ve 3. kişilerinin dahi emir semantiği üretebilmesi belirli ön koşulları gerektirmekte; bu biçimbirimlerin bir fiille çekim işlemine girmesi çoğu zaman tek başına emir semantiği üretmeye yetmeyip alelade birer istek ifadesi üretmektedir. Söz konusu biçimbirimlerin emir semantiği üretebilmesi için dil içi ve dil dışı bazı tamamlayıcılara ihtiyacı vardır; çünkü emir kipliği, isteme skalasının en üstünde bulunmakta; ileri derecede isteme ve

yönlendiricilik içermektedir. Bu tamamlayıcılardan en tipik olanları buyurucu, eyleyici ve buyruk üçgenini birleştiren yüksek dereceli empoze, yönlendiricilik, buyuranın üstünlüğüne dayanan güç ilişkisi vb. dil dışı unsurlar; ısrar, zorunluluk, zorlayıcılık bildiren bazı zarflar, görevli sözcükler ve konuşma diline ait vurgu, tonlama vb. bürünsel ögelerdir. Aşağıdaki örnekler sırasıyla iki komşu ve iki dost arasında geçer. Örneklerde sözde paradigmanın 2. kişi biçimbirimleriyle çekimlenmiş yüklemler bulunur; ancak bağlamsal koşullar emir semantiği üretmeye yetmemiştir:

> (1) Rıfat Bey'le gazete bayisi Muharrem arasında, kahvede geçen konuşma.
> "Otur bir çay *iç*!" dedim. "Dükkan yalnız! O Markopaşa var ya…" dedi, "Yaz da her sayı için yirmi beş tane göndersinler!"
> "Ne oldu sattın mı verdiklerimi?"
> "Bir tane bile kalmadı. Birinci sayıdan da on beş tane isterim." SAY. 273
>
> (2) [İki arkadaş konuşuyor]
> -Biz yemek yiyeceğiz, gelsene, dedi.
> -Şimdi çalışıyorum, siz yiyin, sonra *gel*, kahve içeriz. EUG. 184.

Çokluk birinci kişinin emir kipliğini kodlamadaki işlevsel durumu teklik birinci kişiden farklıdır. Çokluk birinci kişinin kodladığı-temsil ettiği topluluk 'ben ve sen'den, 'ben, sen ve o'dan ya da 'ben ve siz'den yani *biz-ikimiz* veya *biz-hepimiz*den oluşabilir. Bu durumda 'biz'le temsil edilen ya da 'biz'i temsil eden toplulukta, biri buyurucu diğeri eyleyici olmak üzere, emrin gerektirdiği kişi ilişkisini karşılayabilecek bir potansiyel bulunur. Özetle, 'biz'i oluşturan kişilerden biri emir verme yetkisine sahipse, 'biz'in diğer üyesine/üyelerine emredebilir. 'Biz'in semantiğini açıklamak üzere aşağıya alınan değerlendirme de düşüncelerimizi desteklemektedir:

> Geleneksel terim bilgisi kişi ve sayı ulamlarının birleşimini simgeleme yönünden epeyce yanıltıcıdır. Örneğin *biz*'in (birinci çoğul kişi) *ben*'le (birinci tekil kişi) ilişkisi *çocuklar, inekler* vb. sözcüklerin *çocuk* ve *inek* vb. sözcüklerle ilişkisiyle aynı değildir. Biz adılı *ben* ve *bir ya da daha çok başka kimse* anlamındadır; 'başka kimseler' dinleyeni içerebilir ya da içermeyebilir. Başka bir deyişle *biz ben*'in çoğulu değildir: *Ben*'e gönderimde bulunur ve çoğuldur (Lyons 1983: 250, ayr. bk. Ergin 1993: 253, Uzun 2004: 128).

Aşağıda *–(y)AlIm* biçimbirimiyle işaretlenen fiillerin emir semantiği ürettiği örnekler vardır. Üçüncü örnekte *komutan-arabacı* ilişkisi ve *derhal* zarfı, dördüncü örnekte *doktor-hemşire* ilişkisi ve öncesinde yer alan emir ifadesi ile paralelizasyon, son örnekte *kumandan-kaptan* ilişkisi ve *haydi* zarfının pekiştirici etkisi -*(y)AlIm*'la işaretlenen fiillerin emir semantiği üretmesine yardımcı olur. *–(y)AlIm*'la kodlanan emir ifadeleri

ast-üst ilişkisinde toplumsal mesafeden çok dayanışmanın vurgulanmak istendiği durumlarda ortaya çıkar ve dil kullanıcılarının tercihi ile yakından ilişkilidir.

(3) Komutan: *Derhal kasabaya varalım*.
Arabacı: Hemen efendim.

(4) Doktor hemşireye, "Kollarını gazlı bezle yatağa bağla. Onları oynatmaması lazım. *Bir Penthanol daha yapalım*. Acı duyabilir, arabayı çıkartacaklar" dedi.
"Peki doktor bey". APB. 18.

(5) Mustafa Kemal gemi kaptanına:
"*Haydi artık açılalım*," diye emir verdi. GF. 131.

Teklik-çokluk 2. kişiler

Türkiye Türkçesi *–(y)AyIm, -ø, -sXn, -(y)AlIm, -(y)Xn/-(y)XnXz, -sXnlAr* paradigmasının 2. kişileri, paradigmanın emir işaretleyiciliği en tartışmasız olan üyeleri olarak görülür. Teklik 2. kişide kipliğin kodlanabilmesine karşın kip ekinin morfolojik yokluğu Uzun tarafından ø biçimcik olarak değerlendirilir (2006: 26). Schönig, emir kipi teklik 2. kişinin eksizliğini sık kullanılmasına bağlar: "Because of its high frequency the 2nd. p. sing. is the unmarked form and not the 3rd. person sing., as it is usual in Turkic." (2003: 1). Lyons dünya dillerindeki genel eğilime dayanarak "eylemi kişi, sayı, zaman vb. yönden çekime uğratan birçok dilde ikinci tekil kişi buyrum tümcelerinde bulunan eylem biçimi bütün ulamlarda çekimsizdir" (1983: 275) açıklamasını yapmıştır. Ancak, Türkiye Türkçesinde teklik 2. kişi emir kipinin eksizliği ya da ø biçimbirimle çekimlendiği yargısını vermeden önce saygın olan/mesafeli olunan ve saygın olmayan/samimi olunan teklik ikinci kişiler arasındaki sınıra dikkat etmek gerekir. Teklik 2. kişinin ø biçimbirimle veya *-(y)Xn/-(y)XnXz* biçimbirimleriyle işaretlenmesi emirden başka saygınlık, toplumsal mesafe ya da yakınlık, dayanışma vb. bir dizi tutumun da işaretçisidir (Türkçede sen/siz tercihine ilişkin bk. König 1990).

Ø biçimbirimle teklik 2. kişi

2. kişiler emir kipinin en tartışmasız üyeleri olarak görülse de bu biçimbirimlerin emir semantiği üretebilmeleri belirli ön koşulları gerektirmekte; bir fiille çekim işlemine girmeleri çoğu zaman tek başına emir semantiği üretmeye yetmeyip alelade istek ifadesi üretmektedir (bk. 1. ve 2. örnekler).

Emri isteme bildiren diğer sözeylemlerden, örneğin istek ve ricadan ayırt etmek, *buyurucunun üstünlüğüne dayanan güç ilişkisi, isteğin derecesi ve şiddeti, sözcenin yaptırım gücü, sorumluluğun derecesi* vb. koşullara bağlıdır (bk. Searle 2000). Sözde emir paradigmasının bütün üyeleri, isteme semantik alanını işaretleyebilen *yansız* üyelerdir. Bu üyelerden birinin ya da birkaçının emir semantiği üretmesi çoğu zaman dil içi ve dil dışı tamamlayıcılara bağlıdır. Semantik derece sağlayıcı bağlamsal ögeler, leksik unsurlar, bürünsel özellikler vb., söz konusu cümleyi isteme skalasının en üstünde bulunan emir semantiğine ulaştırır. Aşağıdaki örneklerde sırasıyla *müdür-bekçi, komutan-emir eri*, *patron-odacı, hizmet eden-hizmeti satın alan* ilişkisi, taraflardan birinin otoritesini ve diğerlerinin istenilen işi yapma yükümlülüğünü göstererek, ø biçimbirimle kodlanan yüklemlerin emir semantiği üretebilmelerini sağlamıştır:

(6) [Fabrikanın fen müdürü ile bekçisi Murtaza arasında geçen konuşma]
-*Al yanına iki yardımcı, gir mükellefler odasına*. Kir, pas içindedir şimdi orası. Bakan, temizleyen yok ki!
-Çook doğru müdürüm, bilmezler nedir vazife, halbuki bir vazife…
-*Sildir, temizlet, bir kutu da kaol al ambardan*…M.270.

(7) [Gazi, emir eri Ali Metin Çavuş'a sesleniyor]
"Çocuk" dedi, valizler ve eşyalar burada kalacak. *Sen biraz kuru yiyecek al, hurçlara koy. Kahve takımını da unutma. Beni saat ikide uyandır*." GF. 196

(8) [Tiyatronun sahibi Nahit Bey odacısı Rıza baba ile konuşuyor]
Nahit Bey bardağına sarıldı. Buz gibi olmuştu. Bağırdı:
-Baba… çay! *Bana çay getir*. İR. 175.

(9) [Fikriye Hanım arabacıyla konuşuyor]
İki dakika sonra kapıya bir arabanın yanaştığını gördü. Otel hesabını ödedi ve arabacıya, *"Çek Köşke*" dedi. GF. 271.

Herhangi bir biçimbirimin birden fazla kiplik alanını, örneğin hem bilgi hem de yükümlülük kipliğini işaretlemesi sıra dışı bir durum değildir. Böyle durumlarda kiplik ögenin işlev tespiti ve doğru yorumlanması *kiplik ögenin sentaktik çevresi, mantıksal örüntüsü, sözcenin bağlamı, söylemin erken bölümlerinde kullanılan dilbilimsel ifade araçları, katılımcıların toplumsal durumları; konuşurun dinleyicide uyandırmak istediği etki* vb. özelliklerin bilinmesine bağlıdır (Coates 1983; Lakoff 1972, Papafraguo 2000). Semantik ve pragmatik temelli kiplik araştırmalarında bir kiplik işaretleyicinin birden fazla kiplik alanı işaretleyebilmesi *belirsizlik* [ambiguity], *tek anlamlılık* [monosemy] ve *çok anlamlılık* [polysemy] gibi yaklaşımlarla açıklanır (Bk. Paparfaguo 2000). Bu durum Lyons'un "Doğal dillerde kipliğin zarf gibi dilsel bir birimle zenginleşmedikçe birden fazla okuması olduğu" yargısını da hatırlatır (1977). Türkiye

Türkçesinde birden fazla kiplik alanı işaretleyebilen biçimbirimlerin varlığı bilinmektedir. Türkçede ayrıca, aynı kiplik alanın farklı derecelere sahip alt alanlarını işaretleyebilen biçimbirimler de vardır. Örneğin ø biçimbirimle çekimlenmiş 2. kişi fiil tabanları, isteme kipliğinin farklı derecelere sahip *emir* ve *istek* alt alanlarını işaretleyebilmektedir. Morfosemantik açıdan ister *belirsizlik*, ister *çok anlamlılık*, ister *tek anlamlılık* ile açıklansın, ø biçimbirimle çekimlenen 2. kişi fiil tabanlarının emir ya da istek işaretleyicisi olmasında bağlamın ileri derecede etkisi ve ayırt ediciliği vardır. Benzer bir durum 3. kişi biçimbirimi *–sXn* için de tartışılacaktır (Krş. *-mAlI* ekinin hem gereklilik hem zorunluluk işaretleyebildiği ile ilgili Corcu 2003).

-(y)Xn ve –(y)XnXz biçimbirimleri ile teklik 2. kişi

Teklik 2. kişiye emrederken ø biçimbirim yerine *-(y)Xn* ve *–(y)XnXz* biçimbirimlerinden birinin tercihi yönündeki dilbilgisel varyasyon, dilbilgisi dışı konularda da bilgi sağlar. Bu varyasyon, bir konuşma durumunda konuşurların birbirleriyle olan ilişkilerini ve bizzat kendilerini nasıl tanımladıkları ile ilgili ipuçları verir (Giles ve Coupland 1991: 3). Hitap biçimleri ve yüklendikleri toplumsal anlamlar, genellikle isimler ve zamirler üzerinden izlenir. Ancak eklemeli bir dil olan Türkçede bu tür göstergeler, emir kipi 2. kişilerde olduğu gibi birtakım sonekler üzerinden de izlenebilir. Teklik 2. kişiye ø biçimbirim yerine *-(y)Xn* ve *–(y)XnXz* ile emredildiği örneklerde sıklıkla, konuşur ve dinleyici arasındaki toplumsal mesafe ve statü farkının vurgulandığı görülür. Toplumsal statü, toplumsal saygınlıkla yakından ilişkilidir. Toplumsal statüsü yüksek olanlar daha saygındır, daha saygın konuşma biçimlerini kullanırlar ve düşük statüde olanlara göre daha güçlüdürler. Toplumsal statünün yüz yüze etkileşimde de ayırt edildiği ve bazı fiziksel ya da işitsel işaretleyicilerinin olduğu da iddia edilir*: dik durma, jestler, mimikler, görüntü, göz teması* vb. (Haslet 1990: 329-330). Aşağıdaki ilk örnek sarayda, Hatice Sultan ve kızı Selma Sultan arasında geçer. Yaşanılan ortamın gerektirdiği toplumsal normlar ve ilişki örüntüleri anne-kız ilişkisine rağmen toplumsal statü ve mesafe vurgusunu gerekli kılmış, anne Hatice Sultan, kızına hitap ederken *–(y)Xn* biçimbirimi kullanılmıştır. Takip eden örneklerde de benzer toplumsal normların etkisi izlenebilir.

(10) Sultan yalnız değildi. Ermeni kuyumcu Merciyan Ağa, bir sürü küçük büyük kadife kaplı kutunun ortasında, yere çömelmişti.
-*Gelin Selma, bana yardımcı olun.* SS. 48.

(11) Bunu duyan Gazi, yanında bulunan ordu komutanına:
"*Derhal Kemalettin Sami Paşayı bulunuz*. Trikupis'le birlikte tüm düşman generallerini kesinlikle esir alsın," dedi. GF. 201.

(12) [Selma Sultan, dantelleri göstermek konusunda mırın kırın eden satıcıyla konuşuyor]
Kan beynine sıçramış olan Selma devam etti:
-*Şimdi, elinizdeki bütün dantelleri ve her renkteki kurdeleyi getirin*. Ve güler yüzle… Anlaşıldı mı? SS. 295.

Toplumsal mesafe, konuşur ve dinleyici arasındaki toplumsal sınırı derinleştirerek konuşurun otoritesine ve toplumsal statüsüne dinamizm kazandırır. Bu nedenle kimi bağlamlarda, dinleyiciye/eyleyiciye aradaki toplumsal sınırı ve statü farkını hatırlatmak/hissettirmek için konuşur tarafından özellikle kullanılır. Aşağıdaki örnekte, misafir geldiği evin hizmetçisinden yeterli itibarı göremeyen Mebrure'nin bu tür bir kaygıyla *–(y)XnXz* biçimbirimini tercih ettiğini gözlemek mümkündür:

(13) [Mebrure misafir olarak geldiği evin hizmetçisi ile konuşuyor]
-Ben uzaktan geliyorum, Nazmiye Hanım'ın akrabasıyım, ona… misafir gelmiştim.
Hizmetçi kadın kapının aralığını biraz açtı.
-Hanımefendi yok, küçük hanımefendi var…
Genç kız anlamamıştı.
-Hangisi?
-Nevin Hanım.
-Ya..iyi…amma..yattı mı acaba?
-Çoktan yattı.
Genç kız, hayatın buhranlı zamanlarında insana ani gelen bir itimad-ı nefisle kendini toplayarak, adeta biraz amirane:
-*Uyandırınız, dedi.*
Hizmetçi kadın, kızın yüzüne dikkatli bir tecessüsle baktı…. SK. 9.

İkinci kişi için *-(y)Xn* ve *–(y)XnXz* biçimbirimlerinin kullanılmasında toplumsal mesafe ve statüden başka nezaket olgusunun etkisi de vardır. Nezaketin iki ana stratejisi bulunur: *pozitif nezaket* ve *negatif nezaket* (Brown & Levinson 2004). Pozitif nezaket toplumsal mesafenin azaldığı, yerini dayanışma ve yakınlığın aldığı durumlarda, yapılması istenilenin rahatça ifade edildiği nezaket stratejileridir. İki arkadaş arasında geçen *Şu pencereyi açıver, tuzu uzat* vb. ifadeler pozitif nezaketi örneklendirir. Negatif nezaket stratejileri ise, dinleyici üzerinde baskı oluşturmamak ve istenilen işi yapıp yapmamak konusundaki özgürlük alanını daha geniş tutmak amacıyla gerçekleştirilir (Brown & Levinson 2004: 101, 129). Aşağıdaki örnekte ev sahibesinin, hizmetçisiyle konuşurken negatif nezaket stratejisi kullandığı, bu stratejinin dilbilgisel olarak işaretlenmesinde *–(y)XnXz* biçimbirimini tercih ettiği görülür. Ancak bu tür kullanımların eski tarihli hikâye ve romanlarda yeni tarihlilere göre daha yaygın olduğu da belirtilmelidir.

(14) Hizmetçi iki iskemle çıkarttı dışarıya. Yanları kapalı hasır iskemlelerdi bunlar. Hanım eşikte belirdi.
-Hava latif, üşütmem korkmayınız. *Siz çayı demleyiniz*, dedi hizmetçisine. Z. 90.

Çokluk 2. kişi

Teklik 2. kişi ile çekimlenen fiil tabanlarına eklendiğinde toplumsal mesafe ve nezaket işaretleyicisi olan *–(y)Xn* biçimbirimi, çokluk 2. kişiye eklendiğinde yalnız kip-kişi ve sayı işaretleyicisi olarak karşımıza çıkar ve herhangi bir nezaket belirtisi göstermez. Aşağıdaki örneklerde bu tür kullanımlar vardır:

(15) [Fikriye Hanım ve otel görevlileri arasında geçen konuşma]
"*Bana acele bir araba bulun*" dedi. "Bavulumu burada bırakacağım. İki saat sonra da dönüp İstanbul'a gideceğim. GF. 271.

(16) [Sabri teğmen hastabakıcılara emirler veriyor]
Sabri karşısında ellerini göğüslerine kapayıp bir çeşit divan duran hastabakıcılara! *"Açın! Sürün! Yıkayın*.."diye emirler verildikten sonra bahçe içindeki tel kapıdan öbür tarafa geçti, merdivenleri çıktı. YE. 22.

(17) [Köy muhtarı ile kızlar arasında geçen konuşma]
"*Haydi kızlar"* dedi İzzet. "*Götürün ayranları. Vali beyimizden başlayın. Birer birer sunun hepsine. Dikkatli yürüyün, dökmeyin*." AS. 46.

–(y)XnXz biçimbirimi ise çokluk 2. kişide *–(y)Xn*'dan farklı olarak kişi-sayı-kip kategorilerinin yanı sıra nezaketi de işaretler:

(18) [Dudu Hanım köylülere sesleniyor]
Dudu'nun evinden tekrar sesler aksetti:
-*Yanıma geliniz.*
Ayakta geçen iki üç saniyelik konuşmadan sonra karı koca çıralarını savura savura Dudu'nun evine doğru hızla yürüdüler. ÇD 24.

Emir kipini içerik açısından çeşitli derece ve şekillerde etkileyen, emrin semantik içeriğini ısrar, hatırlatma, pekiştirme, denetleme vb. anlam katkılarıyla biçimlendiren birtakım eklerin ve enklitiklerin kullanılageldiği bilinir: *–GIl* ve *–GIn* ekleri, *çU* enklitiği,*–sAn(Iz)A*[1] vb. Yaygın olarak Oğuzcada, Oğuzcadan başka Başkurtça (*-hAnA, -hInA*), Karaçay-Balkarca (*-sAñA*) (Schönig 2003: 2) ve Kazakçada (*–sAnA*) (Räsänan 1957: 207) da kullanılan *–sAn(Iz)A*, buyrulan işi hatırlatıcı bir işleve sahiptir; konuşurun olayın gerçekleşmesine yönelik sabırsızlığını dile getir (Kerslake-Göksel 2005: 360-361). Ayrıca emre, pekiştirme, ısrar katma, öneri, beklenilen işi bir çırpıda yapma vb. anlamsal detaylar katar.

(19) -Yaklaşma, saldırırsan vururum!
Osman ceketini sırtından çıkarttı attı:

[1] Bu biçimbirimin etimolojik açıklamaları için bk. Räsänen 1957: 206; Schönig 2003: 2.

-Vur hadi!
Hasan'ın sesi bir daha titredi:
-Saldırırsan vururum.
-Vur! *Vursana ödlek!* SY. 64.

(20) Kadri Bey sabırsızlanıyordu:
-*Versene ilacı!*
Belkıs fincanı uzattı. Pişmanlık sevincini silip süpürdü. Babasını eliyle öldürmüşçesine ürperdi. ÜK. 37

(21) Annesi kendisini öne doğru itip:
-Selma, dedi, cennetmekân Sultan Abdulhamit Efendimizin kızları, *teyzeniz Naime Sultan'ın elini öpsenize!* SS. 11

(22) Hasan kız kardeşlerinin ekmekle kara zeytin getirmeyi ağırdan alışlarına içerlemişti:
-*Getirsenize şunları be*. Ne oyalanıyorsunuz? M. 86

3. kişi biçimbirimi –sXn ile 2. kişiye/eyleyiciye yönelenler

(23) "*Öğleden sonra hiçbir iş kalmasın burada Sabiha*" dedi. "Ütüyü bitirdin mi?"
"Birazdan çıkacağım yukarı, merak etmeyin efendim" dedi kız. M. 146.

(24) "Oksijen maskesi takacağım" dedi bir ses. "Damardan Amarin ver hemşiranım, hasta şoktan çıkıyor… *Tansiyon iki kolundan da ölçülsün*" APB. 13.

Emir, iletişim ortamlarında üretilen bir sözeylemdir. Biri buyurucu, diğeri eyleyici olmak üzere A ve B'nin bulunduğu iletişim ortamı, emir kişi ilişkisinin en sadeleştirilmiş ifadesidir. Emirde yüklem üzerine konuşur değil eyleyici kodlanır; ancak emir iletişime dayanan bir sözeylem olduğu için eyleyicinin iletişim ortamında bulunması kimi zaman eyleyicinin yüklem üzerine gramatikal olarak kodlanmasına gerek duyulmadan buyruğun iletilmesine imkân sağlar. 23. örnekte *Öğleden sonra hiçbir iş kalmasın burada Sabiha* cümlesinde yüklem üzerine eyleyici değil emredilen iş kodlanmıştır. Örnekteki 3. kişi biçimbirimi *–sXn*, 3. kişiye değil buyruğa/yapılması istenilene gönderme yapar. Burada anlamsal bir edilgenlikten söz edilebilir. *–sXn* yüklem üzerine eyleyicinin dışında bir unsurun, buyruğun, kodlanmasına izin verdiği için, bu yönüyle sadece eyleyicinin kodlandığı 2. kişi biçimbirimlerinden ayrılır.

24. örnekte doktorun hemşireye söylediği *Tansiyon iki kolundan da ölçülsün* buyruğunda da yukarıdakine benzer bir durum vardır. Eyleyicinin konuşma ortamında bulunması nedeniyle yüklem üzerine tansiyon ölçme işinin kodlanması iletişimin aksamasına yol açmaz. Ancak burada, 23. örnekte de görülen anlamsal edilgenlikten

başka, biçimsel bir edilgenlik de söz konusudur. Benzer kullanımlar aşağıdaki iki örnek üzerinden de izlenebilir:

(25) Başkan kürsüye vurdu.
-Sizin soracağınız bir şey var mı?
Bölmenin yanında oturan kara cübbeli avukattan biri ayağa kalktı:
-*Tanığa sorulsun*; bunu eskiden hiç görmüş mü? dedi, sanıklardan ortadakini göstererek. AO. 112.

(26) Masa iki adım öbür tarafa alındı. Hanım memur masasını iki adım ötede görünce hemen çıkıp gitti. El elden üstündür. Bir tanıdığının tanıdığı yoluyla müdürün gittiğinden daha yüksek birisini buldu. Ona uğradığı haksızlığı anlattı. O zat telefon açtı:
-*Derhal bu hanımın masası eski yerine konulsun*!
-Baş üstüne.
Telefonu alan öbürüne telefon etti:
-Masa eski yerine konulacak. TCa. 138.

Biz bu tür örneklere, yüklem üzerine eyleyici değil buyruk kodlandığı için *buyruğa odaklanan emir cümleleri*; yüklem üzerine doğrudan eyleyicinin kodlandığı emir cümlelerine ise *eyleyiciye odaklanan emir cümleleri* diyeceğiz.

(27) *Derhal dışarıya çıkılsın.*

27. örnekte *–sXn,* dilbilgisel olarak belirli bir nesneye ya da özneye gönderimde bulunmaz. Meçhul çatılı fiillerde ortaya çıkan bu durumlarda odak eylem üzerindedir. Elbette bu sözcenin geçtiği iletişim ortamında konuşur ve dinleyici kimden/kimlerden bahsedildiğini bilir. Bu tür kullanımları da *buyruğa odaklanan emir cümleleri* kapsamında değerlendirmek gerekmektedir.

Teklik-Çokluk 3. kişiler

Birçok dilde geleneksel olarak üçüncü kişi açıkça bilinmez, yalnızca birinci ve ikinci kişinin biçimsel belirleyenlerinin bulunmasından anlaşılır (Lyons 1983: 250). Ancak emir kipi, 3. kişi belirleyeninin (-*sXn*) bulunması nedeniyle diğer kiplerden ayrılır. Zamir sistemleri genellikle, kişilerin konuşma eylemindeki rolüne göre değişen *konuşan*, *dinleyen* ve *diğerleri* ayrımına dayanır. Bununla birlikte, ilk zamir sistemlerinin 'ben' ve 'ben-değil' (*I and non-I*) semantik ayrımına dayandığı; üçüncü kişinin zamir sistemlerine sonradan ve muhtemelen işaret zamirlerinden gelişerek katıldığı düşünülmektedir (Mühlhäusler 1990: 62). Bu durumda 3. kişi daima ilk iki kişi arasında konuşulur: *Ben* ve *sen*. Emrin 3. kişiye ulaşması da 2. kişi üzerinden/dolaylı olarak gerçekleşir.

Emir semantiğinin üretilebilmesi için, iletişim ortamında *buyurucu, eyleyici* ve *buyruğun* olması gerekir. Bu üçgen dilbilgisel düzeye bazen bütünüyle, bazen biri öne çıkarılarak kodlanır. Üçüncü kişinin emir semantiği için öngördüğümüz koşulları sağlamada aksayan yanı, eyleyicinin iletişim ortamında bulunmaması veya -bulunsa bile- muhatap olmamasıdır. Ancak hâlâ bir buyuran, gerçekleştirilmesi istenen bir buyruk ve eyleyici (3. kişi) vardır. *Hitap edilen ile eyleyicinin özdeş olmaması, emir verilmesi için engel midir?* sorusu işte bu noktada problematik oluşturmaktadır.

Adamoviç 3. kişileri *emir* başlığında anlatmakla beraber, 3. kişinin semantik açıdan emirle uyuşmadığına; -*sXn*'ın asıl anlamının istek olup bu durumun zaman içerisinde -*sXn* ve istek –*A*'sı arasındaki bir kesişmeyi hazırladığına dikkat çeker: [In semantischer Beziehung hat die Form –*sun*, wie eingangs festgestellt, mit dem echten Imperativ wenig Gemeinsames. Ihre Grundbedeutung war nicht Befehl sondern Wunsch, woraus sich im Verlaufe der Zeit eine Überschneidung von –*sun* mit dem Optatativ –*a* ergab] (1985: 241). Johanson da emrin sadece 2. kişilerde olduğunu, işi yapacak olanı yani hitap edileni ilgilendirdiğini ve 1. ve 3. kişilerden farklı olarak soru, geçmiş zaman ve kanıtsallık [evidential] ögeleri için çekimlenmediğini dile getirir:

> "Grammatikalisierte Ausdrücke des Wollens schießen auch Imperative ein. Diese beziehen sich nur auf die zweite Person. Das Subjekt eines Imperativsatzes ist der Adressat, d.h. die Aufforderung wendet sich an diejenigen Personen, die das betreffende Ereignis herbeiführen sollen. Anders als Voluntative kommen Imperative nicht in Vergangenheitsformen vor und werden nicht interrogiert oder mit evidentiellen Marken versehen" (2007a)

Lyons'un emrin birinci veya üçüncü kişilere değil, sadece ikinci kişiye verilebileceği (1977: 747) yönündeki görüşü önceki bölümlerde belirtilmişti. Bu görüşler birbiri ile ilişkili iki soruyu doğurur: *3. kişi biçimbirimleri ile yapılan fiil çekimleri emir paradigmasından çıkarıldığında nereye dâhil edilecektir?* Bunun cevabı Johanson 2007a'da *gönüllülük kipi* [voluntative] olarak verilmiştir. Ancak bu tasnif *–sXn'ın aşağıdaki türden iki ayrı işlevi arasındaki farkın nasıl tanımlanabileceği* sorusunu gündeme getirir:

> (28) Nilüfer Nancy'e döndü:
> "Türkçe bir şey söyle Şerife Hanıma."
> Nancy tası tepsinin üstüne koydu:
> "Teşekkür edeceğim" dedi. "Sana bu ayran için…"
> Şerife güldü:
> *"*Dolduruver*, bir daha içsin.!"*
> Nilüfer tası doldurup uzattı.
> AS. 86.

Krş.

(29) Başkomutan kendisini sorgularken subay ağzından bir şeyler kaçırdı ve General Trikupis ile General Digenis'in Türk birliklerinin kuşattıkları çemberin içinde olduklarını söyledi.

Bunu duyan Gazi, yanında bulunan ordu komutanına:

"Derhal Kemalettin Sami Paşayı bulunuz. *Trikupis'le birlikte tüm düşman generallerini kesinlikle esir alsın*" dedi.

GF. 201.

28. örnekte gönüllülük kipinin işlev alanına girebilecek bir isteme biçimi vardır. Şerife Kadın, konuğu Nancy'ye bir ayran daha içmesini emretmemektedir. Ayranı çok beğendiği için bir tas daha içmesini istemektedir. Nency ayran içmeyi bir teşekkürle pekala reddedebilir; ancak 29. örnekte 3. kişiden kesin bir dille yapması istenen, reddi mümkün gözükmeyen, empoze derecesi yüksek, ileri derecede yönlendirici bir emir vardır. Üstelik başkumandan tarafından, 'kesinlikle' zarfıyla da pekiştirerek verilmiştir. İlk örnekteki istek bildiren (gönüllülük kipinin bir üyesi olan) *–sXn* ile ikinci örnekteki emir bildiren *–sXn* arasında 'birinden bir şey yapmasını istemek' gibi temel bir amaç ortaklığı olsa da iç dinamiklerinde farklar vardır: İstek bildiren *–sXn* ile emir bildiren *-sXn* sınırının konulmasında konuşur-eyleyici ilişkisi, dil içi ve dil dışı bağlam belirleyicidir. Emir bildiren *–sXn*'da konuşurun kendi otoritesinden ya da ilk bölümde anlatılan durumsal nedenlerden kaynaklanan bir üstünlüğü vardır. Emir bildiren *–sXn*'la eyleyiciye yüklenen sorumluk, istek bildiren *–sXn*'dan farklıdır. İlkinde sorumluluk bir ödev gibiyken, ikincisinde çoğu zaman daha az veya tercihe bağlıdır. Aralarında empozenin derecesi noktasında da farklar bulunur. İstek bildiren *–sXn*'da konuşur, otoritesini hissettirme gibi bir eğilim içerisinde değildir; ancak emir bildiren *-sXn'*da konuşurun 'yaptırtma' çabası vardır. *–sXn*'ın bu iki işlev için kullanımı semantik-pragmatik düzlemde bir sorun teşkil etmez. Morfolojik düzlemde tek ek çok işlev, morfosemantik düzlemde çok anlamlılık/yakın anlamlılık vb. yaklaşımlarla açıklanabilir. Özetle bu çalışmada emir bildiren *–sXn* ve istek bildiren *–sXn* olmak üzere, işlevsel nedenlerle ayrılan iki ayrı *–sXn'*dan bahsedilmektedir.

Çalışmanın çıkış noktasını anlamsal kategorizasyon ve isteme anlam alanını alt alanları ile tasvir etme oluşturduğu için, 'anlamsal şiddet ve derece' isteme anlam aralığındaki alt birimleri belirlemede, örn. emri istekten ve ricadan ayırmada, önemli bir ölçüttür. Semantiğin ve pragmatiğin çalışmada kullanılan yaklaşımlar olması nedeniyle, *–sXn*'ın yukarıda sözü edilen iki işlevi arasındaki sınır, üzerinde durulması gereken bir

problematik olarak karşımıza çıkar. Buna göre, *–sXn*'ın ileri derecede empoze bildirdiği kullanımlarını, emir-kişi ilişkisine ilişkin eyleyici=dinleyici dayatmasını kaldırarak, emir paradigmasına; isteme anlam alanı içindeki diğer kullanımlarını ise gönüllülük paradigmasına dâhil etmek mümkün gözükmektedir. Aşağıdaki örnekler, *–sXn*'ın emir işlevini göstermektedir:

(30) [Yunan komutan Damyanos işgal ettikleri köydeki eşraftan birine emirler veriyor]
Damyanos, hayvanını durdurdu. Hacı Fettah Efendi'ye iltifat etti. Hatta yanından iki zabit ona, konaklatılacak evlerin hazırlanmasını tevdi etti. En son yanındaki tercümana dedi ki:
-*Hoca bize en güzel evleri hazırlatsın, fakat mektep ve muallim evlerine dokunmasın.* Yunan ordusu medeniyet ordusudur. Ahaliye söyle dükkânlarını kapamasınlar, korkmasınlar, bir şey yok. Bir de o güzel kızın evinin etrafına nöbetçi dikin, yerli, Yunan kim ona dokunur yahut kaçırırsa derhal idam ederim. Haydi arş. VK. 72.

(31) [Çıkrıklarına el konan köylü valilik önünde toplanmıştır. Bunu isyan sayan valilik, müdahaleye hazırlanmaktadır. Alay beyi konuşuyor]
-Şimdi buradan defolacaksınız!
Teğmene emir verdi:
-Bölüğe söyle, *süngü taksın.*
Derhal zaptiyelerin martinleri ucunda süngüler pırıl pırıl yanmaya başladı.
ÇD. 111.

(32) Teğmen karakolun avlusundaki askerlerden birine seslendi.
-Oğlum, bak buraya.
Askere seslenirken sesinde yaşından çok daha olgun ve yaşlı bir otorite vardı.
-Emredin komutanım.
-*Şu bizim arka taraftaki masayı kayalıkların oraya koysunlar*. Sen de koş yemekhaneye iki tepsi kap gel bakayım.
-Emredersiniz komutanım.
EUG. 151.

Johanson 2007a'da sözde emir paradigmasının yanıltıcı bir süreklilik kanaati oluşturarak istek kipini [optative] örttüğü belirtilir. Bizce bu paradigma, istek bildiren bir diğer paradigma olan gönüllülük kipini de bir bakıma örtmüş; emir işlevinin 2. kişiye koşulsuz dayatılması, gönüllülük kipi 2. kişinin tasarlanmasını engellemiştir (Ayrıntılı bilgi için istek işaretleyicileri bölümüne bk.).

Tespitlerimizi özetlemek gerekirse, morfosemantik ve pragmatik özellikler dikkate alınarak, 'emir kipi' ve 'gönüllülük kipi' olmak üzere, iki ayrı/işlevsel paradigmadan bahsedilebilir. Gönüllülük kipiyle emir kipini ayıran, kökenleri farklı iki ayrı paradigma değil; tersine iki ayrı/ana işlev alanıdır. Aralarında kullanıma bağlı, bağlamla şekillenen, istemenin yönü ve derecesine ilişkin farklar bulunur:

emir kipi	*gönüllülük kipi*
teklik 1. kişi *yok*	teklik 1. kişi *-(y)AyIm*
teklik 2. kişi ø, ayrıca-*(y)Xn(X)z*	teklik 2. kişi ø, ayrıca-*(y)Xn(X)z*
teklik 3. kişi *-sXn*	teklik 3. kişi *-sXn*
çokluk 1. kişi *-(y)AlIm* (ilgili bölümde anlatılan özel durumlarda kullanılır)	çokluk 1. kişi *-(y)AlIm*
çokluk 2 kişi *-(y)Xn(Xz)*	çokluk 2 kişi *-(y)Xn(Xz)*
çokluk 3. kişi *-sXnlAr*	çokluk 3. kişi *-sXnlAr*

3.1.3 –(X/A)r, -mAz

–(X/A)r, -mAz'ın zaman, görünüş ve kiplik işlevleri

Türkçe dilbilgisi kitaplarında *geniş zaman* [aorist] veya *geniş zaman kipi* olarak adlandırılan, ancak birçok kullanımında esasen bildirdiği şey zaman değil *beceri, alışkanlık, varsayım, gönüllülük, emir* vb. olan *–(X/A)r, -mAz* ekleri, bu bölümde önce zaman-kip-görünüş kategorileri, sonra da emir kipliği çerçevesinde tartışılacaktır. *-(A/r), -mAz* biçimbirimlerinin zaman-kip-görünüş soruşturması emir bildirdiği durumlarla sınırlandırılacak, emir dışındaki işlevleri dışarıda tutulacaktır. *–(X/A)r* biçimbiriminin *genelleme, varsayım, çıkarım, beceri, alışkanlık* vb. bildirme işlevlerinden sıyrılarak *emir* yorumlamasına izin verdiği durumlar pragmatik koşullarıyla betimlenmeye çalışılacaktır. Eş zamanlı ve işlevsel bir çalışma hedeflendiği için ekin tarihsel durumu ve alomorfları üzerinde durulmayacaktır (Konu ile ilgili bk. Johanson 1989, Tekin 2003b).

Bitimli fiiller, görünüşlerine [aspect] ve eylemsel içeriklerine göre *yüksek odaklı* [highfocal], *düşük odaklı* [lowfocal] veya *odaksız* [nonfocal] olabilirler (Bk. Johanson 2000). Yüksek odaklı bir eylemle (A) düşük odaklı bir eylem (B) arasındaki işlev farkı, A'nın B'de olmayan ayrı bir özelliğinin bulunması değil, ortak bir özelliğin A'da B'dekinden daha yoğun olmasıdır (2000: 11), krş. *Ali geliyor* ve *Ali gelir*. *–(X/A)r, -mAz* ekleriyle işaretlenen eylemlerin düşük odaklı ya da odaksız olması, örneğin *-(X)yor* ile karşılaştırıldığında eyleme yönelinen noktada belirli bir yoğunluğun/hareketin bulunmaması (bk. Johanson 1994: 255 ayr. bk. Johanson 2000: 51), ekin görünüşü ile ilgili dikkate değer bir özelliğidir. Ayrıca, literatürü 'geniş zaman' gibi ontoloji dışı bir zaman kurgusuna götüren nedenleri de çözümler. Çekimli eylemlerde görülen

yukarıdaki türden bir yoğunluk/odak farkı, düşük odaklı ya da yoğunluğu az olanın, yüksek odaklı olanlara göre semantik açıdan daha genel olmasına yol açar (Johanson 2000: 51). *–(X/A)r* biçimbiriminin düşük odaklı olması, bu biçimbirimi şimdinin bütün aralıklarını içine alan genel şeylerin, alışkanlıkların ve zamansız olayların, örn. *Dünya güneş etrafında döner* (Bk. Johanson 2000: 51); ayrıca genel geçer emir ve yasakların (örn. *Burada sigara içilmez*) ifadesi için elverişli hâle getirir. Ekin görünüşü ile ilgili bu 'genellik' özelliği pek çok araştırmacıyı *geniş zaman* gibi ontoloji dışı bir zaman kurgusuna götürmüştür. Dilbilgisi kitaplarında görülen "bütün zamanları kapsayacak kadar geniş" ya da "zaman üstü", "..üç zaman bölümünden şimdiki zamana ait sayılmakla birlikte, Eski Türkçeden beri her üçü arasında sınırsız denecek kadar geniş bir kullanılışa sahip" (Banguoğlu 2004: 462); "her zamanı içine alan, fiilin her zaman ortaya çıktığını ve çıkacağını ifade eden zaman" (Ergin 1993: 275), "her üç zaman arasında gidip gelen bir esnekliğe sahip" (Korkmaz 2003: 637) vb. tanımlamalar bu tür bir algılayış nedeniyledir. Aslında ekin zamanla ilgili durumu çoğu zaman, Menges'in "herhangi bir zaman çağrışımı olmayan, zamansız zaman [timeless tense]" (1995: 128) sözlerindeki kadar sadedir. Menges'in ilk baskısı 1968 yılında yapılan çalışmasında yer alan bu ifadelere benzer yorumlar, bazı yeni tarihli çalışmalarda da tekrar edilir:

> Geniş zamanın geçmişte olan, şimdi olmakta olan ve gelecekte de olacak olan olaylara gönderimde bulunması, yani bütün zamanlara gönderimde bulunabilmesi, gerçekte, onun bu üç zamanın hiçbirine doğrudan gönderimde bulunmadığını gösterir (Uzun 2004: 161).

veya

> Eğer savunulduğu gibi zamansal bir genişleme varsa, bu genişleme iddia edildiğinin tersine, olay zamanını belirsiz hale getirmekte, hatta kimi zaman olay zamanıyla ilgili hiç bilgi vermemektedir. Verilen örneklerde olay zamanından bahsetmek olanaksızdır: (1) *Ayşe bu işi yapar* (2) *Can İngilizce bilir* (Şubaşı-Emeksiz 2002: 102).

Johanson 'Türkeitürkische Aspektotempora' adlı yazısında 'sonlanmamış' [non-anterior] aspekt-zaman [aspektotempora] kategorisi içinde değerlendirdiği *-(X/A)r* ekinin, bakılan noktada yoğunluğun görülmemesi nedeniyle *niyet* ve *olasılık* bildirme gibi kiplik anlatımlar için elverişli olduğunu belirtir (1994: 255). Bu tespit *–(X/A)r*'ın kiplik işlevlerini değerlendirmek için önemli bir çıkış oluşturur. Kiplik kategorisi, konuşurun tutumunu, anlattığının gerçekliğine dair kanısını, olayların gerekliliğine ya da zorunluluğuna dair öngörüsünü ve beklentilerini dile yansıtmasıdır. *–(X/A)r, -mAz* biçimbirimlerinin zaman işlevini öteleyen ve kiplik işlevlerini öne çıkaran çalışmalar için bk. Yavaş 1980, Aysu-Koç 1988, Özsoy-Erguvanlı 1993, Ozil 1994, Uzun 1998,

2004, Şubaşı-Emeksiz 2002, Kerslake-Göksel 2005. Bu çalışmalarda *–(X/A)r, -mAz* için tanımlanan kiplik işlevler, bilgi kipliği içersinde *tahmin, çıkarım, kesinlik, varsayım, genelleme*; dinamik kiplik içerisinde ise *istek*, *gönüllülük, özneye yönelik isteklilik* ve *beklenti*dir. Sistematik olmamakla beraber bu tespitlerin birçoğu dilbilgisi kitaplarında da bulunur. Türkçe dilbilgisi kitaplarında *–(X/A)r, -mAz* biçimbirimlerinin "bütün zamanları kapsayacak kadar geniş" bir zamanın işaretleyicisi olduğu saptamasından başka, "*Alışkanlık, süreklilik, karakter* bildirir" (Banguoğlu 2004: 42); "Hareket geniş zamana bağlanmış olduğu için *kesin değildir* /…/ Geniş zaman eklerinde *ihtimal* ifadesi vardır" (Ergin 1993: 276) betimlemeleriyle, kiplik ve görünüş kategorileri için de sorgulanabileceğinin sinyalleri verilmiştir. Gerçi çalışmalarda *geniş zaman kipi* terimi kullanılırsa da bu, kiplik-zaman kategorilerinin uzlaşımıyla temsil bulan, tipolojik ve kuramsal bir yaklaşımın değil, kip ve zaman kategorilerinin ayrılmamasından kaynaklanan bir tavrın sonucu gibi durur.

Emir işaretleyicisi olarak –(X/A)r, -mAz

-(X/A)r, -mAz ekleri, emir kipliği çerçevesinde de işlev görmekte, bağlamsal koşullar elverdiği sürece emir semantiği üretebilmektedir. Ekin, Yavaş 1980'de *gönüllülük* işleviyle tanımlanması, gerekli koşullar sağlandığı takdirde emri de işaretleyebileceğinin sinyalini verir. Ancak elimizde bulunanlar, elbette basit bir çıkarımdan çok daha ötedir. Bk. örn. 1 ve 2.

(1) Müşteri:
-*Yemek vakti gelince beni kaldırırsın*, tamam mı?
Otel görevlisi:
-Emredersiniz efendim.

(2) [Evin hanımı kalfaya emir veriyor]
"Hiç dinlemem Ali Çavuş. Onu gözüm görmesin. *Sen onu yarın bir otele götürürsün*." GF. 268.

Örneklerde de görüldüğü gibi *–(X/A)r* ile işaretlenen emirde eylemin belirgin karakteri 'emrivaki' ediliyor olmasıdır. *–(X/A)r*'ın yüksek odaklı olmaması, empoze derecesinin *-AcAk*'la işaretlenen emre göre düşük olmasına yol açarsa da konuşur, emrinin gerçekleşeceğinden emin gibidir. Emin olmadığı durumlarda aynı yapının soru biçimini kullanarak emir ifadesini rica semantiğine çekebilir: *Yapar mısın*? *–(X/A)r* biçimbiriminin emir bildirme işlevi ikinci kişide ortaya çıkar; diğer kişilerde emir işlevini yitirir ve fiilden *beceri, varsayım, tahmin, genelleme*, *çıkarım* vb. kiplik

okumalar elde edilir. *–(X/A)r'*ı beceri, varsayım, tahmin, genelleme gibi diğer işlevlerinden ayırarak emir yorumlamasını destekleyen unsurlar arasında dil içi ve dil dışı bağlamın önemli bir payı vardır. Buyruğun konuşurdan dinleyiciye belirli bir empoze ile yönelmesi, konuşurun güç ve otorite bakımından dinleyiciden görece üstün olması gerekir. Cümlenin emir semantiğiyle yorumlanmasında zarfların ve pekiştirici öğelerin rolü de vardır. Üçüncü örnekte emniyet müdürü-komiser ilişkisi eksenine yerleşen *Gururunu okşayıp istifayı bastırırsın* cümlesi, cümlenin hemen sonuna onay işleviyle yerleşen *Oldu mu* ögesi ve komiserin *Emredersiniz beyefendi* diyerek cevap vermesi, ifadenin emir olarak yorumlanmasını kolaylaştırmaktadır. Emir cümlelerinin sonunda sıklıkla kullanılan *tamam mı, oldu mu, anlaşıldı mı* vb. soru ile işleme girmiş onay cümleleri, ifadeye kesinlik ve pekişme katarak cümle görünümlü kiplik sözler oluşturur (bk. kiplik sözlerle ilgili bölüm). Dördüncü örnekte Esma'nın bir dizi emir cümlesini art arda sıraladığı birlik içerisinde *Sen yarın sabah arkadaşlarınla erkenden yola çıkarsın* cümlesi reddedilmesi beklenmeyen bir emir görünümü alır. Beşinci örnekte ise Hatice Sultan'ın *Yarın bu delikanlıyı çaya getireceksiniz* emrinin ardından söylediği *Ya söz dinlersiniz ya da bundan böyle sokağa ancak Zeynel ya da bir kalfa eşliğinde çıkarsınız* cümlesinde de benzer bir durum vardır.

> (3) Komiser kapı yanında konuşulanları dinliyor, gülümsüyordu. Emniyet müdürü:
> -*Gururunu okşayıp istifayı bastırırsın*. Oldu mu?
> Komiser:
> -Emredersiniz beyefendi. M. 114.

> (4) Esma mektubun okunması bittikten sonra dişlerini gacırdata gacırdata söylendi, birşeyler homurdandı:
> -Bana Pazvantoğlu'nu çağırın!... diye bağırdı.
> Biraz sonra Pazvantoğlu meclise geldi ve Esma'nın önünde diz çöker gibi durdu:
> -Emret, dedi.
> Esma:
> -Devrek, Bolu, Mengen elimizde bulunmalı. İlkin Devrek'i ele geçirelim. *Sen yarın sabah arkadaşlarınla erkenden yola çıkarsın.* Yezitler girmeden Zülfikar ordusu ve Gök Sancak Gerede'de bulunmalı...
> Bu emri verirken Esma bir hükümdar gururu duydu. Emretmenin zevki onu sarhoş bile etti. ÇD. 140-141.

> (5) [Hatice Sultan, kızı Selma Sultan'la konuşuyor]
> -İyi. Öyleyse yarın bu delikanlıyı çaya getireceksiniz.
> -Ama anneciğim.
> -Aması yok. *Ya söz dinlersiniz ya da bundan böyle sokağa ancak Zeynel ya da bir kalfa eşliğinde çıkarsınız.* SS. 188.

Johanson 1971, 1994 ve 2000'de tanımlanan sınırlararası [intraterminality], sınırötesi [postterminality] ve sınıra yönelen [adterminality] görünüşten [aspect] başka Uğurlu 2003'te öngörülü bakış [prospectivity] olarak çevrilen bir görünüş daha vardır (Ayrıntı

bilgi için Emir-Görünüş İlişkisi bölümüne bk.). Bir yöneliş noktasından *henüz gerçekleşmemiş* ancak *umulan, tahmin edilen, niyet edilen* bir olaya yönelen bu bakış, zaman olarak da göreceli sonralık bildirir (Johanson 2000: 8). Bu verilerden hareketle emir ile öngörülülük görünüşü arasında bağlantı kurmak zor olmayacaktır. Dil düzlemine çıkışı morfolojik açıdan farklı alternatifler sunsa da gerçekte semantik bir alan olan emir ne ontolojik ne gramatikal zamandan ne de görünüş kategorisinden bağımsızdır. Kiplik anlamlar, belirli bir zaman ve görünüş ile iletişim ortamına dâhil edilirler; bu nedenle zaman ve görünüş kategorileriyle içsel bir ilgileri vardır. Emir, henüz gerçekleşmeyen ancak gerçekleşmesi potansiyel olan olay veya durumları ifade eder. Buradan kalkarak, *–(X/A)r, -mAz* ile işaretlenen ve emir bildiren eylemlere yönelişin, öngörülü aspektle/görünüşle gerçekleştiği yorumlaması yapılabilir. Ancak Johanson, bir çalışmasında *-(X/A)r* ekini sınırlararasılık için değerlendirilir (1994: 254). *-(X/A)r*'ın emir bildirdiği durumlar bu yargının istisnası değildir ve iki basamaklı bir sürecin işletilmesiyle çözülebilir görünmektedir. Sınırlararası [intraterminality] ve sınırötesi [postterminality] bakış, sürmekte olan veya biten eylemlere yönelebildiği gibi, henüz gerçekleşmeyen, tasarı halinde olan eylemlere de yönelebilir. Örneğin konuşur, emrettiği eylemin süreğini/sınırlararasını (*Derhal dışarı çıkıyorsun! Sen onu yarın bir otele götürürsün!*) veya bitişini/sınırötesini (*Bu işleri yarına kadar bitirmiş olacaksın!*) önemseyerek bakışını önemsediği noktaya yöneltebilir.

(6) Ev sahibi:
-Delikanlım, sen zaten oyuna filan karışmıyorsun. Bari lamba memurluğuna tayin edeyim seni. *İs çıkardıkça kısarsın.* GE 17

(7) [Otelin sahibi hizmetçi kadınla konuşuyor]
Bir kağıda dört yumurta, iki Yenice, dört kibrit yazdı. İç cebinde babasından kalma geniş bir cüzdanı çıkarttı; bir ellilik aldı, kâğıtla birlikte kadına verdi:
-*Bunları da alırsın bakkaldan.* AO. 25.

(8) [Otelin sahibi ile hizmetçi kadın arasında geçen konuşma]
Kadın duruyordu. Birkaç günde yaşlanmıştı sanki.
-Kaçamak yaptıydım, getireyim mi?
Öğleyin yemek istememiş, biraz süt içmişti.
-Kalsın şimdi, çıkıyorum ben. *Kapı çalınırsa açmazsın.*
AO. 67.

-mAz'la işaretlenen emirde ise yasaklanan bir eylem söz konusudur: [Müdürden sekretere] *Telefon çalarsa cevap vermezsin*! (ayr. bk. 8. örnek). Yeterlilik eki ve *-mAz* birlikte kullanıldığında ise yasaklama anlamı belirginleşir: *Hiçbir yere gidemezsin*! vb.

3.1.4 -mAlI

Gereklilik/zorunluluk bildirimi, *–mAlI* biçimbiriminin Türkçe dilbilgisi kitaplarında betimlenen en yaygın işlevi olmakla beraber, tek işlevi değildir. *–mAlI*'nın morfosemantik içeriği *gereklilik* ve *zorunluluk* kategorilerinin yanı sıra *tahmin*, *çıkarım*, *istek*, *emir* vb.nin ifadesi için de elverişlidir. Buradan kalkarak, kip eklerinin yükleme kattığı şeyin sadece bir kullanış nüansı olmadığı söylenebilir. Kiplik, kâinatta var olan açık ya da örtük anlamları ve bu anlamların dille ifadesini konu alır. Kip ekleri kipliğin kodlandığı dilbilgisel araçlardan biri olduğuna göre, yaptığı şey anlamsal değerlerin ve içeriklerin taşıyıcılığıdır. Elbette burada kastedilenle yapım eklerinin gördüğü işlev aynı değildir; ancak kip eklerinin, özellikle de isteme anlam alanını kodlayanların yaptığı iş kök ve gövdenin manasına bir kullanış nüansı katmaktan daha fazlasıdır.

(1) *Ayşe eve gelmiş olmalı* (tahmin, çıkarım).
Ah, şimdi Ayşe de burada olmalı (istek).
[patrondan çalışanlara] *Bu işler derhal bitirilmeli, sabaha hiçbir iş kalmamalı* (emir/zorunluluk).
Sınava çok çalışmalıyım (gereklilik).

Semantik ve pragmatik temelli kiplik araştırmaları için bir ekin birden fazla kipliği işaretleyebilmesi ilgi çekici bir meseledir ve bu çeşitlilik çalışmalarda [*anlamsal*] *belirsizlik*, *tek anlamlılık* veya *çok anlamlılık* gibi yaklaşımlarla açıklanmaya çalışılır (Bk. Papafraguo 2000). Ancak hangi yaklaşımla açıklanırsa açıklansın *–mAlI*'nın *emir, istek, tahmin, gereklilik, zorunluluk* vb. işlevlerini belirlemede bağlamın ileri derecede etkisi vardır. Bu bölümde, önceki bölümlerde *–AcAk, -(A/X)r* ve *sözde emir paradigması* için yapılan kiplik tartışma *–mAlI* biçimbirimi için gerçekleştirilecek; *-mAlI*'nın emir işaretleyiciliği ve bu işlevin hangi durum ve koşullarda ortaya çıktığı betimlenmeye çalışılacaktır. Ek ayrıca, emir kipliği sınırları içerisinde, zaman ve görünüş kategorileri için de tartışılacaktır.

Emrin semantik bir alan olup, dil düzlemine çıkışının biri buyurucu diğeri eyleyici veya dinleyici olmak üzere en az iki kişili bir iletişim ortamı, buyurucudan eyleyiciye belirli bir otorite ile yöneltilen bir buyruk, yönlendiricilik, buyurucunun eyleyiciye görece üstünlüğü vb. tamamlayıcılarla gerçekleştiği önceki bölümlerde belirtilmişti. Aşağıdaki örnekte *–mAlI* ile işaretlenen eylemin bağlamıyla birlikte, emir için saydığımız tamamlayıcıları eksiksiz bir biçimde yerine getirebildiği görülür:

(2) [Peygamber kadın Esma, terziye emirler veriyor]
Esma terziye döndü:
-Malın canın güvendedir. Yezid'e lanet. Önündeki rahlenin yanında duran bayrağı al, dedi.
Terzi bayrağı aldı, Esma'ya verdi. Esma:
-Sen bu bayrağı mavi bezle, dokuma geçireceksin. Üstüne de beyaz bir zülfikar yapacaksın. *Bunlar derhal olmalı.*
ÇD. 118.

2. örnekte Esma tarafından terziye buyrulan işler eyleyicinin/terzinin değil buyuranın lehinedir. Başka bir ifadeyle eyleyiciyi harekete geçiren/geçirmesi beklenen güç, kendi beklenti ve istekleri ile ilgili iç dinamikler değil, buyurucunun otoritesinden kaynaklanan dış dinamiklerdir.

(3) Dimağımın içinden çınlayan şeytan sesi,
"*Böyle bir hareketin önüne geçmelisin*!" diye adeta korkunç bir *emir verdi*.
YÖ. 132.

3. örnekte yer alan *Böyle bir hareketin önüne geçmelisin! diye adeta korkunç bir emir verdi* cümlesi ise *–mAlI'nın* emri işaretleyebildiğini kendi içinde kanıtlar. Yukarıdaki iki örnekte *-mAlI*'nın emri kodlayabilmesinden kalkarak ekin genel kiplik alanı içerisindeki çok anlamlılığından veya çok işlevliliğinden bahsetmek mümkündür. Gereklilik/zorunluluk kategorisinin anlatıldığı bazı çalışmalarda bu yorumlamayı temellendirebilecek ipuçları verilir. Banguoğlu'nun *Bu parayı hemen ödemelisin. Saat üçte beni odada beklemeliler* vb. örneklerden hareketle yaptığı "Gerekliliğin bildirmesi *buyuru ağırlığında* da kullanılabilir" (2004: 472) yorumu bu bağlamda değerlendirilebilir ya da Corcu 2003: 92'de yer alan "*–mAlI* pragmatik nedenlerle *güçlü gereklilik/ zorunluluk, gereklilik, düşük gereklilik* ve *istek* gibi çeşitli oranlarda derecelenebilen ifadeleri karşılar" yorumlaması bizi, basit bir bağıntı ile *düşük dereceli gereklilik/zorunluluk istek semantiği üretebiliyorsa, yüksek dereceli gereklilik/zorunluluk da, bağlamın elverdiği ölçüde emir semantiği üretebilir* çıkarımına ulaştırabilir: *Pembe panjurlu, güzel bir evim olmalı* krş. *Bu işler derhal olmalı*! Kaldı ki *zorunda bırakma/dayatma* gibi durumlar ne emir ne zorunluluk kategorisinin gerçekleriyle çelişmektedir. Zorunluluk kategorisi birinci kişide, kişinin kendini etik veya bireysel nedenlerle zorunda hissettiği durumları karşılasa da ikinci ve üçüncü kişilerinde dinleyiciye belirli bir yükümlülüğün empoze edildiği görülür (Kerslake-Göksel 2005: 352). Buradan hareketle *–mAlI* ile işaretlenen bir yüklemden emir semantiği elde edilirken, zorunluluk ve emir kategorilerinin belirli noktalarda

kesiştiği söylenebilir. Johanson, gereklilik kategorisine ilişkin olarak "the markers may be used to express directives that impose or propose that the action be carried out, to compel, incite or encourage to action." [(Gereklilik) işaretleyicileri empoze/dayatma içeren yönlendiricileri, eylemin gerçekleşmesine yönelik önerileri, zorlama, kışkırtma ve yüreklendirmeyi ifade etmede kullanılır.] demektedir (2007b). Bu ifade de *-mAlI'*nın emir semantiğine uzak olmadığını gösterir. Ancak ileri derecede zorunluluk bildiren her ifadeden emir çıktısı elde edilemeyeceği de göz ardı edilmemelidir. *–mAlI* ile işaretlenen cümlenin öncelikle, emrin gerektirdiği bağlamsal koşulları yerine getirebiliyor olması beklenir (Emir semantiği bölümüne bk.).

Emrin henüz gerçekleşmeyen ancak gerçekleşmesi umulan olay veya durumları ifade etmesi, ister *-mAlI* ile ister başka bir öge ile işaretlensin, emre potansiyel bir geleceklik kazandırır. Emirde, daha önce de belirtildiği gibi konuşma zamanı ile eylem zamanı arasında 'sonralık' ilişkisi vardır; başka bir ifadeyle emirde ifade bulan eylem, konuşma zamanından sonra tecrübe edilir. Bu genel şablon, *–mAlI* ile işaretlenenler de dâhil olmak üzere bütün emirler için geçerlidir. Bir önceki bölümde, belirli bir yöneliş noktasından *henüz gerçekleşmemiş* ancak *umulan, tahmin edilen, niyet edilen* bir olaya yöneltilen ve zaman bakımından göreceli sonralık bildiren *öngörülülük* görünüşü [prospectivity] (Johanson 2000: 8) ile emir arasında bağlantı kurmanın zor olmayacağı belirtilmişti. Konuşur *–mAlI* ile işaretlenen emir eylemine de doğal olarak *öngörülülük*le yönelir: *Bu işler derhal olmalı*! *Böyle bir hareketin önüne geçmelisin*! vb. Buna ek olarak, sınırötesilik bildiren *–mXş* eki ile *olmalı, bulunmalı* vb. *–mAlI* ile çekimli yardımcı fiillerin kombinasyonlarında: *Bu işler yarına kadar bitmiş olmalı*! ve semantik içeriği sona vurgu yapan adsoyluların *olmalı, bulunmalı* vb. yardımcı fiilleriyle kombinasyonlarında: *Yarın sabah bütün işler tamam olmalı!, Herkes saat altıda hazır bulunmalı!* vb. öngörülü bir perspektifle eylemin sınırötesine bakılmış olur (*-mXş olacaksın/bulunacaksın* vb. kombinasyonlar için bk. Johanson 1994: 255).

(4) Stayvers altı yüz kilometreyi aşan bir düzlük üzerinde, sekiz binden çok keçisi olan her "sküeter" gibi gururlu, gene onlar gibi çok kazanmak, kuraktan ve yağmurdan en çok yararı sağlamak isterdi.

Stavyers ağıllardaki adamlara bağıra bağıra şu sözleri tekrar etti:

-*Yarın bütün sürülerin işleri tamam olmalı, Port Elizabetten kalkan ilk gemi bunları götürmeli.*

Onlar hep birden cevap verdiler:

-Baş üstüne sör, fakat bu yıl yün fazlaca, belki artar. ÇD. 72.

(5) Alttan alta hala öfkeliydi Nahit Bey. Esmerliği daha belli oluyordu işte. Oradakilere tek tek baktı ve işaret etti.

-Sen oynayacaksın Cekamino'yu. Git ezberle. *Yarın sabah hazır olmalısın.*

Çenesini bir "yeni"ye doğru uzatmıştı. Bir köşeye sinmiş bir şeyler öğrenmek için oturan delikanlı bu işe oradakilerin hepsinden çok şaşırdı.

İR. 72.

(6) Esma mektubun okunması bittikten sonra dişlerini gacırdata gacırdata söylendi, bir şeyler homurdandı:

-Bana Pazvantoğlu'nu çağırın!... diye bağırdı.

Biraz sonra Pazvantoğlu meclise geldi ve Esma'nın önünde diz çöker gibi durdu:

-Emret dedi.

Esma

-*Devrek, Bolu, Mengen elimizde bulunmalı*. İlkin Devrek'i ele geçirelim. Sen yarın sabah arkadaşlarınla erkenden yola çıkarsın. *Yezitler girmeden Zülfikar ordusu ve Gök Sancak Gerede'de bulunmalı...*

Bu emri verirken Esma bir hükümdar gururu duydu. Emretmenin zevki onu sarhoş bile etti. Şimdiye dek birçok emirler vermiş olan Esma, bu son emre benzeyen bir emir daha vermemişti.

ÇD. 140-141.

-*mAlI* biçimbiriminin *gereklilik, zorunluluk, istek, tahmin, çıkarım* vb. işlevlerinden ayrılarak emir semantiği ile yorumlanmasında bağlamın ileri derecede etkili olduğundan bahsedilmişti. 4., 5. ve 6. örnekler bağlamın etkisini gözlemek için oldukça elverişlidir. 4. örnekte bir çiftlik sahibinin yanında çalışan işçilere söylediği *Yarın bütün sürülerin işleri tamam olmalı, Port Elizabetten kalkan ilk gemi bunları götürmeli* cümlelerinin işçiler tarafından emir olarak algılandığı, *Baş üstüne sör* biçiminde cevap vermelerinden zaten anlaşılır. 5. örnekte *Yarın sabah hazır olmalısın* cümlesinin, öncesindeki bir dizi emir cümlesi ile bir arada, uyumlu kullanılması ve katılımcıların bir tiyatro sahibi ile tiyatroda *bir köşeye sinmiş bir şeyler öğrenmek için oturan bir delikanlı* olarak, karşılıklı/eşit olmayan bir güç ilişkisi oluşturması emir yorumlamasını kolaylaştırır. Son örnekte ise peygamberliğini ilan eden Esma'nın, emrinde çalışan Pazvantoğlu'na *Devrek, Bolu, Mengen elimizde bulunmalı, Yezitler girmeden Zülfikar ordusu ve Gök Sancak Gerede'de bulunmalı...* cümleleriyle verdiği emirler ve hemen ardından yazarın *Bu emri verirken Esma bir hükümdar gururu duydu. Emretmenin zevki onu sarhoş bile etti. Şimdiye dek birçok emirler vermiş olan Esma, bu son emre benzeyen bir emir daha vermemişti* açıklamaları *–mAlI*'nın emir işlevini açıkça göstermektedir. Aslında bu örneklerde konuşurun yapılmasını istediği empoze derecesi yüksek bir zorunluluk vardır. Yani *–mAlI*, emir semantiği üstlenirken zorunluluk içeriğinden bertaraf olmamaktadır.

Yarın bütün sürülerin işleri tamam olmalı, Port Elizabetten kalkan ilk gemi bunları götürmeli, Bunlar derhal olmalı, Devrek, Bolu, Mengen elimizde bulunmalı cümlelerinde dikkati çeken bir başka nokta eyleyicinin kodlanmadığı ve yapılması istenilen işin veya gerçekleştirilmesi beklenen durumun, kişi referansının yerini almış olduğudur. Bu tür kişisiz [impersonal] cümlelere, bu çalışma çerçevesinde *buyruğa odaklanan emir cümleleri*; *Böyle bir hareketin önüne geçmelisin! Yarın sabah hazır olmalısın!* gibi eyleyicinin yüklem üzerine kodlandığı cümlelere ise *eyleyiciye odaklanan emir cümleleri* denilmektedir.

3.1.5 -(X)yor

(1) *Şimdi defolup gidiyorsun.*

(2) Gülümsedi aynadaki çirkin yüze. O da birden güzelleşiverdi.
"Hah…işte böyle. Seni yalnız ben hoş görebilirim."
Kalktı, aynaya doğru iyice eğildi:
"Sakın ha…Seyircilerin önüne çıkmıyorsun…" İR. 72.

Türkçe dilbilgisi kitaplarında 'şimdiki zaman eki' ya da 'şimdiki zaman kipi' olarak adlandırılan -*(X)yor* biçimbirimi, esasen eylemin sınırlararasına/süreğine dikkat çeken yüksek odaklı bir görünüş eki olup, eş zamanlı olarak kiplik de bildirebilmektedir. Ekin yüksek odaklı olması, bakılan noktadaki hareketlilikten/yoğunluktan kaynaklanır (Johanson 1994: 254, yüksek odaklı ve düşük odaklı terimleri için bk. –*(A/X)r*, -*mAz*'la ilgili bölüm): *Şimdi gidiyorsun, geliyorum* vb. Bu özelliği –*(X)yor*'u, emir bildirdiği durumlarda dahi diğer emir işaretleyicilerinden kolayca ayırmaktadır: *Derhal buradan çıkıyorsun*! krş. *Buradan çık*!

-*(X)yor*'un işlevleri, birçok kaynakta olay zamanıyla konuşma zamanının örtüştüğü/eş zamanlı olduğu durumları bildirme, yakın geleceğe veya anlatının türüne göre geçmişe işaret etme biçiminde sıralanıp bu işlevsel çokluk 'zaman kayması' terimiyle açıklansa da (bk. Korkmaz 2003: 661), esasen durum tek bir işlev saptamasıyla çözümlenecek kadar basittir: *sürme* ya da *sınırlararasılık* (Bk. Deny 1941: 337, Johanson 1994, Uzun 2004: 159). -*(X)yor*'un *Dün çalışıyordu, şimdi çalışıyor, yarın da çalışıyor* gibi, zaman eksenine sırasıyla *öncelik, eş zamanlılık* ve *sonralık* ilişkisiyle yerleşen farklı cümlelerde kullanılabilmesi, Korkmaz tarafından "-*(I)yor* eki köken bakımından Eski Anadolu Türkçesindeki süreklilik bildiren *yoru*- tasvir fiilinin geniş zaman çekiminden

hece yutumu ile ortaya çıktığından, ondaki bu zaman özelliği, işlev kapsamına şimdiki zamandan geçmiş ve gelecek zamanlara kadar uzanan bir genişlik kazandırmıştır" (2003: 611) biçiminde açıklanır. Ancak duruma, Korkmaz'ınki gibi ekin arka planına ilişkin bir açıklama getirilecekse, '-*(X)yor*'un gramatikalleşmesi sürecinde erozyona uğrayarak düşen geniş zaman ekinin, -*(X)yor*'a 'zamansal bir genişlik' sağladığı' iddiasından ziyade, durum; '-*(X)yor*'a kaynaklık eden leksikal birimin sürme görünüşünü/sınırlararasılığı bildirmeye elverişli olduğu' biçiminde açıklanabilir. -*(X)yor*'u, hangi zaman dilimine yerleşirse yerleşsin eylemin süreğine yönelen bir sınırlararasılık [sürme] eki olarak izah etmek çok daha pratiktir. Ekin bitmemişlik [imperfective] ve alışkanlık görünüşü [habitual aspect] bildirdiği ile ilgili olarak bk. Erguvanlı-Taylan 1992, Kerslake-Göksel 2005.

Yukarıda –*(X)yor*'un, görünüş kategorisi için kısa bir değerlendirmesi yapıldıysa da bu bölümde asıl yapılmak istenen, -*(X)yor*'u kiplik sorgusunun içine almak ve değinilmemiş bir yönüne 'emir bildiriciliğine' işaret etmektir.

Dilbilgisi kitaplarında gerek –*(X)yor* gerekse diğer zaman ekleri için tanımlanan ortak bir işlev vardır: *bildirme kipi* (Ergin 1993: 279). Bildirme kipi ile kastedilen ise ortaya çıkan ya da çıkacak olan hareketin bildirilmesidir (273). Bu tanım ile ifade edilen temelde yanlış değil; ancak fazlasıyla geneldir. Durum *Ali geliyor* gibi basit bir cümle üzerinden detaylandırılmak istenirse, bildirme Ali'nin geldiğini gören biri için görsel delile, ayak seslerinden anlayan biri için işitsel delile veya çıkarıma dayanır ve aynı cümle her defasında farklı bir tutumla aktarılmış olur. –*(X)yor*'un kiplik işlevi yalnız bilgi değil yükümlülük kipliğini de çevreler ve bağlam elverdiği sürece emir semantiği üretmeye yardımcı olur.

(3) *Geliyorsun*, o kadar!

(4) *Buraya kadar dedim. Derhal kasabaya dönüyorsunuz.* Tartışma istemiyorum.

(5) *Derhal kasabaya dönün.*
Derhal kasabaya dönülecek.
Derhal kasabaya dönersin.
Derhal kasabaya dönülmeli.

-*(X)yor*'un emir semantiği ürettiği durumlarda eylemin konuşurdan dinleyiciye belirli bir yaptırım gücü ve otorite ile yönelmesi söz konusudur; bu nedenle emir işlevi

-(X)yor'un bütün kullanımlarında değil; sıklıkla 2., zaman zaman da 3. kişiye yönelenlerinde ortaya çıkar. Emir paradigması, *-mAlI, -AcAk, -(A/X)r, -mAz* vb., emri işaretleyebilen bir dizi morfolojik öge vardır. Bunlar aynı semantik alanın ifade araçları olsalar da aralarında bazı anlam ayrımları bulunur. Örneğin *–mAlI* ile işaretlenen emir cümlelerinde konuşur, yaptırmak istediği işi 'zorunlu kılarak', *-(X/A)r* ile işaretlenenlerde 'emrivaki yaparak', *-AcAk* ile işaretlenenlerde 'kesin/tavizsiz olarak' anlatır (bk. örn. 5). *-(X)yor* ile işaretlenen emir cümlelerinde ise konuşur eylemi öncelemekte, yöneldiği noktada hareket görmek istemektedir: *Geliyorsun*, o kadar! Bu ekin görünüşü ile ilgili bir özelliği olsa da kiplik ilgiler taşır: Eyleme ivedilik ve yönlendiricilik katar. Konuşur dinleyicinin hiç vakit kaybetmeden, bir an önce harekete geçmesini beklemektedir. Bu nedenle *-(X)yor* ile işaretlenen emirler *derhal, hemen, şimdi* vb. zarflarla eş dizimli olarak kullanılabilirler:

(6) *Okuldan çıktığın gibi eve geliyorsun*. Hiçbir yere uğramak yok.

(7)*Hemen burayı terk ediyorsunuz.*

3.2 Sözlüksel Emir İşaretleyicileri

Kipliğin semantik bir alan olup dil düzeyine sadece fiil çekim morfolojisi ile değil kiplik yüklemler, zarflar, işlevli ögeler [partikeller] ve parçalar üstü ses birimlerle de çıkması, bu işaretleyicilerin de kiplik sorgusuna dâhil edilmesini zorunlu kılar. En genel tanımlamayla konuşurun tutumunu, beklenti ve öngörülerini dile yansıtan kiplik, yalnızca yüklemi değil bütün bir cümleyi ve cümleye ait bütün parçaları, bağlamı da içine alacak şekilde ilgilendirir. Kocaman, kiplikle ilişkilendirilen pek çok özelliğin yalnızca dilbilgisel olarak işaretlenmeyip sözlüksel olarak da işaretlenebildiğini; başka bir ifadeyle kipliğin, dilbilgisel olmaktan çok idrak ya da anlambilimle ilgili olduğunu ifade eder (1981). Yüklem üzerine morfolojik olarak kodlanan kipliğin cümlenin başka bir ögesiyle, örneğin bir zarfla anlam bakımından değiştirilebilmesi, kiplik anlamın salt yüklemle değil bütün bir cümleyle ilişkili olması nedeniyledir: *Ayşe gelecek* (kesin bilgi, yüksek beklenti), *Ayşe galiba gelecek* (tahmin, şüphe).

Emrin sözlüksel işaretleyicileri bu çalışmada 'kiplik yüklemler' ve 'kiplik zarflar ve kiplik sözler' olmak üzere iki başlık altında tartışılacaktır. İlki kiplik anlamı, taşıdığı

semantik nüve ile açığa çıkarırken ikincisi derece, şiddet, zaman, olabilirlik vb. açılardan şekillendirip algılamayı/yorumlamayı yönlendirir.

3.2.1 Kiplik Yüklemler

Kiplik yüklemler, kiplik anlamı taşıyan/yansıtan sözlüksel ögelerden oluşur. Örneğin, gereklilik kategorisinin ifadesi için *Ayşe ders çalışmalı* cümlesindeki *-mAlI* biçimbiriminin yanı sıra *Ayşe'nin ders çalışması lazım/gerek*[1] vb. sözlüksel ögeler de kullanılır. İlkinin morfolojik ikincisinin sözlüksel olması dilbilgisel durumlarını/konumlarını farklı kılar; ancak kodladıkları anlam -detayda ayrılıklar olsa da- aynı anlam alanını ifade eder; semantik açıdan gereklilik eksenine oturur.

(1) *Sobayı yak!*
Sobayı yakmanı emrediyorum!

Emir semantiği *–AcAk*, emir paradigması, *-(X/A)r, -mAlI* ve *–(X)yor* gibi morfolojik birimlerin yanı sıra, sıklıkla 2. kişilere yöneltilen *emret-*, *buyur-* yüklemleri ve genel geçer emir ve yasakların ifade edildiği, eyleyicilerin görece genelleştiği *yok, yasak* vb. yüklemlerle de kodlanabilir. Bu iki grup işaretleyicinin anlam ayrımları bir yana, gramatikal statüleri birbirinden farklıdır. İlki gramatikalleşme sürecini tamamlamış çekim işaretleyicilerinden, ikincisi analitik yapılardan oluşmaktadır. İkinci grubun kiplik sorgusuna dâhil olması ancak semantik temelli bir yaklaşımla mümkün olur. Yapısal bir yaklaşım bu ögeleri dışarıda bırakır:

(2) Devlet Başkanı kimliğiyle, Batı Cephesi Komutanına durumun gerektirdiğini yapmak için yetkisini kullanmasını *buyuruyorum*.

(3) Mustafa Kemal, 15 Nisan günü, orada askerlere şunları söylüyordu:
"Size ben taarruz emretmiyorum, ölmeyi *emrediyorum*. Biz ölünceye kadar geçecek zaman içinde yerimize başka kuvvetler ve kumandanlar gelecektir."
GF. 69

Eklerle ifade bulan emir ile kiplik yüklemlerle ifade edilen arasında, aynı semantik eksene yerleşmelerine karşılık birtakım farklar bulunur. Morfolojik olanlar anlamsal açıdan daha bulanık/farklı yorumlamalara açık; sözlüksel olanlar ise daha belirgin ve özeldir (bk. Johanson 2007b). Bu nedenle, emri kodlayan kiplik yüklemler, doğru bir yorumlama için bağlama, morfolojik işaretleyicilere göre daha az ihtiyaç duyarlar; sözlüksel emir işaretleyicileri emir dışındaki ikincil yorumlamalara, örneğin morfolojik işaretleyicilerde bağlamın değişmesiyle ortaya çıkan *istek, dilek*, *tasarı* vb.

[1] Gerekliliğin sözlüksel işaretleyicileri için bk. Kocaman 1988, 1990, Corcu 2003.

anlamlandırmalara izin vermez. Diğer yandan, emri işaretleyen morfolojik birimlerin olumsuzları 'yasaklama' anlamı açığa çıkarırken (*Bundan böyle dışarı çıkamayacaksın, Bir daha dışarı çıkma* vb.), *buyur-*, *emret-* yüklemlerinin olumsuzluğu eylemin gerçekleşmediğini/gerçekleşmeyeceğini gösterir: *Emretmiyorum, buyurmuyorum* vb. Ancak bu durum, kiplik yüklemlerle yasaklama bildirilemeyeceği anlamına gelmemektedir. Adsoylu *yok, yasak* yüklemleriyle, *emret-*, *buyur-* yüklemlerine bağlı bitimsiz fiillerin olumsuzlanmasıyla ya da *yasakla-* yükleminin kullanılmasıyla da yasaklama semantiği elde edilir: *Dışarıya çıkmak yok! Dışarıya çıkmamanı emrediyorum, Dışarıya çıkmanı yasaklıyorum* vb.

Buyur- ve *emret-* fiilleri çift geçişli [ditransitive] oldukları için (*birine*, *bir şeyi* buyur-) emir semantiğinin gerektirdiği *buyurucu, eyleyici* ve *buyruk* üçgenini ifade etmeye elverişlidirler. Burada geçişlilik, geleneksel anlamda fiilin nesne alabilme yetisi ile değil, daha geniş anlamda, nesne ve dolaylı tümleçten oluşan tamlayıcıları alabilme yetisiyle özdeş kullanılmıştır (krş. Karahan 1997). *Buyur-, emret-* fiilleri cümlede, özne dışında, biri dolaylı tümleç olarak ortaya çıkan *–A*, diğeri nesne olarak ortaya çıkan *–X* hâl ekli iki tamlayıcı için yer açabilir. Fiillerin cümle içerisinde kendilerine boş alan açabilme yeteneklerine istem ya da değerlilik [valency] denir.

Buyur- ve *emret-* yüklemleriyle kurulan emir cümlelerinde buyruk genellikle, *-mA* ile işaretlenen yan cümleye yerleştirilir: *Koşmanı* emrediyorum*, gelmeni* buyuruyorum, *ölmeyi* emrediyorum. Eklerle işaretlenen emirde yüklem üzerine kodlanan kişi bildiricisi, hitap edileni/eyleyiciyi gösterirken; *buyur-, emret-* kiplik yüklemlerine buyurucu/birinci kişi kodlanır: *emrediyorum*, *buyuruyorum*. İkinci ve üçüncü kişilerin kodlanması durumunda, cümledeki emir okuması yerini emrin aktarımına bırakır. Ancak hitap edilenin/eyleyicinin gramatikal düzleme çıkması olanaksız değildir. Hitap edilenin/eyleyicinin gramatikal varlığı *-mA* ekini alan bitimsiz fiil üzerine iyelik ekleriyle (*gel-me-si-n-i* emrediyorum; krş. hareketin öncelendiği *gel-me-y-i* emrediyorum) ve/veya *sana, size, onlara, Ayşe'ye* vb. tümleçlerle ifade bulur: *Size gelmenizi* emrediyorum vb.

(4) *Şimdi size beni yitirmenizi, kendinizi bulmanızı buyuruyorum.* Nietzsche.
(5) *Sana önümden çekilmeni emrediyorum.*

Buyur-, *emret-* yüklemlerinin emretmek için kullanımlarında birtakım sınırlılıklar bulunur. Bu sınırlılıklardan biri görünüş ve zaman kategorileriyle ilgilidir. *Buyur-*, *emret-* yüklemlerinden potansiyel emir semantiği elde edilebilmesi için, bu eylemlerin hâlde ve 'sürme' görünüşüyle ifade edilmesi gerekir. Bu durum *buyur-*, *emret-* yüklemlerinin *–(X)yor*'a koşullu olduğu anlamına gelir. Sürme dışı bir görünüş ve hâl dışı bir zaman söz konusu olursa emir, yerini emrin aktarımına bırakır: *Ona dışarı çıkmasını emrettim /emredeceğim* vb. İkinci sınırlılık metnin veya söylemin türüyle ilişkilidir. *Emrediyorum, buyuruyorum* vb. ifade biçimleri, bütün bağlamlar veya metin türleri için aynı derecede doğal/yadsınmaz değildir. Askeri metinlerde ve söylem parçalarında, kralların, vezirlerin vb. anlatıldığı hikâyelerde, ilahi emir ve yasakların yer aldığı dini metinlerde daha sık rastlanır. Bu durum Kocaman'ın, kiplik sorgulama için metin/anlatı türünün de önemli olduğu görüşünü anımsatır (1988: 467).

(6) İsa susmaya devam etti. Başkâhin ise O`na, "Yaşayan Tanrı adına ant içmeni *buyuruyorum*, söyle bize, Tanrının Oğlu Mesih sen misin?" dedi.

(7) "Oturmanı *emrediyorum*" dedi kral ve heybetli hareketlerle kaftanının ucunu çekti.

(8) Kadı hükmü katıma ulaştırılıp benden teyiden bir ferman istenir olmuştur. İşte anın üzerine ben, Sultan Süleyman Han dahi bu fermanı yazdırıp ölçüsüyle her türlü kumaşın, ıtriyat ve ilacın Ali Paşa'nın yaptırdığı Bezzazistan'da alınıp satılır olmasını *buyuruyorum*! Tellâller de işlerini görsünler, kimse mani olmasın!

(9) [Kolordu komutanından bir yüzbaşıya]
-Fikri, sana *emrediyorum*, eşinden de rica ediyorum. Koroya katılacaksınız.

Aşağıdaki örneklerde ise bir eylemin/durumun yasaklanmasını bildiren olumsuz emirler vardır. Bu tür ifadelerde genellikle *yok, yasak* yüklemleri kullanılır. *Yasak* yüklemi öncesinde, yasaklanan işi ya da durumu anlatan ve *–mAk* veya *mA+iyelik* yapısı ile yan cümleye yerleşen bir adsoylu, *yok* yüklemi öncesindeyse genellikle *–mAk* ekli adsoylu bir öge bulunur. *Yasak* yüklemli isim cümlelerinde eyleyici, yüklem öncesindeki *-mA*'ya eklenen iyelik ekiyle temsil bulurken, *yok* bu tür bir temsile izin vermemekte, bağlamla sınırlandırılmadığı sürece daha genel bir eyleyici grubuna yönelmektedir.

(10) Nail Bey umulmadık bir şiddetle haykırdı:
-Dinle!
-Peki baba, dinliyorum.
-*Bundan sonra Feriha'ya falan gitmek yok*. Telefon edersin. Şakir Bey isterse İstanbul'a gelir. Y. 299.

(11) Salih kız kardeşine yaklaşarak kat'i emretti:
-*Bugünden itibaren Şişli, Beyoğlu yok. Sana Galata köprüsünü geçmek yasak*. Nazmiye, Nevin, Behiç, Siyret Miyret kalmadı. Yolda rast gelsen de hiçbirine selam vermeyeceksin. SK. 74.

(12) [Ağabey kız kardeşi ile konuşuyor]
-Şimdi…Dikkatle dinle beni. Yarın müdüriyete beraber gideceğiz ve pasaport muamelesini iptal ettireceğiz. *Bir daha sana yalnız başına sokak da yok*. Yanına bir adam koyacağım. Bir uşak. İki adım arkandan gelir. Her sabah bana nereye gideceğini haber verirsin, müsaade alırsın, başka hiçbir yere gidemezsin. Evleninceye kadar…Yoksa ben seni vuracağım bilmiş ol.
Y. 374.

3.2.2 Kiplik Zarflar ve Kiplik Sözler

Kipliğin salt yüklemi değil bütün bir cümleyi veya cümleye ait parçaları ilgilendirdiğinden bahsedilmişti. Zarfların kiplik anlatımın bir parçası olması, konuşurun tutumunu, aktardığı bilginin doğruluk değerine dair kanısını, beklentilerini ortaya koyarken, zarfları stratejik birer öge olarak kullanabilmesi nedeniyledir. Zarflar, cümledeki bir ögeye odaklanarak anlamlandırma ve yorumlama sürecini etkilemekte; *tamamlayıcı, sınırlayıcı, derecelendirici* veya *yönlendirici* olma işlevleriyle dil içi bağlam oluşturarak kiplik anlatımdaki yerini almaktadır. *Kiplik söz* terimi ise, işlev bakımından zarflara görece benzeyen; bir kısmı kip-kişi ve sayı için çekimli bir yükleme sahip cümle görünümüne rağmen, bağımsız bir cümle oluşturmaktan çok, yarı gramatikal-görevli bir öge gibi kullanılan; bir kısmı ise basit ya da öbek yapısında olan; konuşurun beklenti, tutum ve tavırlarını yansıtan, anlamsal bakımdan cümlenin belirli bir ögesini ya da bütününü etkileyen birimler için kullanılacaktır: *bakalım, istersen, olmaz mı, değil mi* vb.

Kiplik konuşurun, aktardığı bilginin gerçeklik değerine dair yargısını gösteren *tahmin*, *çıkarım, varsayım*; gerçekliğine dair delillerini gösteren *görsel-işitsel delil, söylenti, genel bilgi, birinci el kişisel tecrübe* vb.; koşullarına ve gerçekleşme potansiyeline yönelik beklentilerini gösteren *zorunluluk*, *gönüllülük* vb. anlam kategorilerinin ifadesini sağlar. Bu noktada *mutlaka, kesinlikle, kuşkusuz* vb. konuşurun, bilginin gerçekliğine dair inancını, *sanırım, galiba, belki, herhalde* vb. sözler tahmin, çıkarım ve varsayımlarını, *derhal, hemen, çabuk* vb. ise zamanın yanı sıra *beklentilerini* de yansıtarak kipliği çeşitli şekillerde ifade ederler. Bir bakıma konuşurun psikolojik durumunu ve tutumunu ifade ederek kipliğin tonlarını anlatırlar (Kocaman 1988: 467, ayr. bk. Özsoy-Erguvanlı 1993, Kocaman & Doğan 1999, Bıldırcın 2002 vb.).

(1) Ayşe *mutlaka* gelecek.
Ayşe *sanırım*/*belki* gelecek.

İsteme semantiği/kipliği içerisinde kiplik zarf ve sözlerin rolü, ayrıca önemlidir. İsteme semantiği adını verdiğimiz ve içerisinde emir, istek, rica, yalvarma gibi alt birimlerin bulunduğu anlam alanı, semantik bir skalayla biçimlenir. Diğer bir ifadeyle istemenin *emir, istek, rica, yalvarma* gibi alt birimlerini belirlemede semantik derece temel ölçüt olarak yerini alır. Bu noktada kiplik zarflar ve sözler, isteme kipliğinin alt alanlarını belirlemede bağlamla birlikte dikkate değer bir görev üstlenirler. Kiplik zarf ve sözlerin bu yetisi aşağıdaki örnekler üzerinden de izlenebilir:

(2) *Derhal gel.*
Gel bakalım.
Gel bari.
Gel istersen.
Bir gün olsun gel.

Kiplik zarf ve sözlerin emir kipliği ile ilişkisi, konuşurun otoritesini ve güvenini açığa çıkararak emri kuvvetlendirme; emre kesinlik, aciliyet ve denetim katma ya da yansız bir isteme ifadesini emir semantiğine çekme biçiminde sıralanabilir. Konuşur, seçtiği zarf veya sözle dinleyiciye otoritesini ve statüsünü sezdirerek, toplum dilbilimsel mesajlar da iletmiş olur. Toplumsal statü, salt konuşur ve dinleyici arasındaki ilişki örüntüleriyle değil dil içi ögelerle, örneğin zarflarla veya sözcük seçimiyle de yansıtılabilir. Kiplik zarf ve sözlerin iletişimdeki yerinin stratejik olabileceğinden bahsedilmişti. Bireylerin, eleştirilme riskini azaltmak için *belki, sanki* vb. kiplik sözleri tercih ettikleriyle ilgili Oktar-Cem Değer 1999'a bk.

(3) [Aliye öğretmen Damyanos'la konuşuyor.]
Evvela benim evimin etrafında iki gündür bir askeri muhafaza var. Bu muhafazanın başında düşmanım Kantarcıların Hüseyin Efendi var. Bu muhasarayı *derhal* kaldıracak ve bu adamı hapsedeceksiniz.
VK. 157-158.

(4) Terzi bayrağı aldı, Esma'ya verdi. Esma:
-Sen bu bayrağı mavi bezle, dokuma geçireceksin. Üstüne de beyaz bir zülfikar yapacaksın. Bunlar *derhal olmalı*.
ÇD. 118.

(5) Ertesi gün Uşak kurtuldu. Karargah oraya taşındı. İşte o sıralarda Paşaya Trikupis'in esir edildiği haberi iletildi. Mustafa Kemal Paşa savaşı kazanmış olmanın mutluluğu içinde,
"*Hemen getirsinler* buraya" diye emir verdi.
GF. 202.

(6) Masa iki adım öbür tarafa alındı. Hanım memur masasını iki adım ötede görünce hemen çıkıp gitti. El elden üstündür. Bir tanıdığının tanıdığı yoluyla Müdürün gittiğinden daha yüksek birisini buldu. Ona uğradığı haksızlığı anlattı. O zat telefonu açtı:
-*Derhal* bu hanımın masası eski yerine konulsun!

-Başüstüne. TCa. 138.

Yukarıdaki örneklerde emir, kip ekleri ile ifade edilirken; *derhal, hemen, çabuk* vb. zarflar eylemi zamansal aciliyet, önem vb. açılardan tamamlayarak emri kuvvetlendirmektedir. Emir cümlelerinde sıklıkla kullanılan *derhal, hemen, şimdi, çabuk* vb. zarflar, ivedilik bildiren birer zaman zarfı olmalarının yanı sıra, konuşurun eylemin gerçekleştirilmesine yönelik yüksek dereceli beklentisini, otoritesini ve kendinden emin tavrını bildiren birer tutum zarflarıdırlar. Bu zarfların emir semantiği taşımayan cümlelerde, yukarıdaki türden tutumları yansıtmadığı, sadece zaman referansıyla kullanıldığı durumlar elbette vardır: *Şimdi geliyormuş, hemen gelecekmiş* vb. Aşağıdaki örneklerdeyse konuşurun, buyruğu ile ilgili kararlı tutumunu yansıtan *derhal, kesinlikle, ne yapıp yapıp, mutlaka* vb. zarf ve sözler kullanılmıştır. Bunların kullanıldığı buyruklar kesin ve tavizsizdir; emrin iletişim ortamına, beklenirlik derecesi yüksek bir isteme ifadesiyle ve pekiştirilmiş olarak çıkmasını sağlarlar:

(7) Gazi, Kemalettin Sami Paşa'ya,
"*Ne yapıp yapıp* Afyon'u *ele geçireceksiniz*" diye emir verdi.
GF. 198.

(8) Nihayet Yunan neferlerinin çirkin temayülleri, kızın eteğini çekmek, kolunu çimdiklemekle müncer olunca, azıcık aklını topladı. Oldukça sert bir sesle:
-*Mutlak* kumandana benim geldiğimi *söyleyiniz*. Çok mühim bir şey söyleyeceğim, dedi.
VK. 155-156.

(9) Gazi, yanında bulunan ordu komutanına:
"*Derhal* Kemalettin Sami Paşayı *bulunuz*. Trikupis'le birlikte tüm düşman generallerini *kesinlikle esir alsın*," dedi.
GF. 201.

10., 11. ve 12. örneklerdeki *bakayım/bakalım* kiplik sözleri, kişi-kip-sayı için çekimlenmiş olsa da bağımsız bir cümle oluşturmaktan çok semantik içeriğini kısmen yitirmiş, yarı gramatikal, işlevli birer öge gibi davranırlar ve konuşurun otoritesini ve denetimini ifade ederler. 13-16 arası örneklerde bulunan *anlaşıldı mı, tamam mı* vb. sözlerse, öncesindeki emir cümlesinin bütününe gönderme yaparak anlatıma güç, istenilenin garantilenmesi yönünde bir çaba ve onaylatma ifadesi katarlar.[1]

(10) Usta: "Geç *bakalım*." "Kaynak yapacaksın."
Çırak: "Sahi mi usta?"
Z. 219.

[1] Bu tür yapılar, işlevsel gerekçelerle, Kocaman & Doğan 1999'da 'tümce görünümlü zarflar' olarak adlandırılmıştır.

(11) [Müşteri ile aşçı arasında geçen konuşma]
Ellerini ovuşturdu, keyifli görünerek aşçıya:
-Önce iyice bir sil *bakalım* şu masayı, dedi.
Aşçı "Baş üstüne beyim" diye elinde rengini yitirmiş bir peçete ile masanın mermeri üstüne abandı. Silmeye başladı.
-Söyle *bakalım*, şöyle iyi, ağız tadıyla yenebilecek nelerin var?
SY. 221.

(12) [Babanın sokakta top oynayan oğluna söyledikleri]
Sözü kısa kesmek için sertçe:
-Haydi yürü eve *bakayım*! diye emretti.
M. 94.

(13) Olayı haber alan kaymakam, teğmeni çağırttı:
-Haspa orada rahat durmamış, bir gün Yörük karısı kızıp gırtlağından sıkarsa neden hapishanede duruyordu diye bizi sorumlu tutarlar. Bugün çıkacak, *anlaşıldı mı?*
Emrini verdi.
YE. 16.

(14) Postanenin önündeydi çocuk. Ayaklarındaki kocaman lastik çizmeler, onun çocuk güzelliğine aykırı düşüyordu. Saçları sağa sola bir noktadan fışkırmış gibiydi. Çok saçlı bir çocuk… Kadın usulca yanına sokuldu.
-Eline bir tek sigara alacaksın ve bağırmayacaksın. Ben satacağın köşeyi göstereceğim sana. Merak etme, yanından ayrılmayacağım. Bana bakmayacaksın, benim varlığımı unutacaksın, *tamam m*ı?
BESS. 140.

(15) Müşteri:
-Yemek vakti gelince beni kaldırırsın, *tamam mı*?
Otel görevlisi:
-Emredersiniz efendim.

(16) Kan beyine sıçramış olan Selma devam etti:
-Şimdi, elinizdeki bütün dantelleri ve her renkteki kurdeleyi getirin. Ve güler yüzle… *Anlaşıldı mı?*
SS. 295.

3.3 Sözdizimsel Emir İşaretleyicileri

3.3.1 Eksiltili Emir Cümleleri

Emrin temelde semantik bir alan olup iletişim ortamına morfolojik, sözlüksel, sözdizimsel işaretleyicilerle veya vurgu, tonlama vb. bürünsel ögelerle de çıkabildiği önceki bölümlerde ifade edilmişti. Emrin ifadesinde kullanılan ve şu anda bahsedilecek olan yöntemde bir kip eki veya kiplik yüklem kullanılmaz. Tersine, yüklem eksiltildiği için ileti sıklıkla yüklem öncesi pozisyonundaki öge ile aktarılır. Morfolojik ve sözlüksel yöntemlerle işaretlenen emir, cümlenin bütün parçalarını ilgilendirse de emrin semantik nüvesi yüklem üzerindedir. Ancak eksiltili cümleyle aktarılan emirde yüklem yoktur/eksiltilir. Buna karşılık emir semantiğinde eksilme veya iletişimde aksama

olmaz. Yüklem eksiltildiği için emir nesne, dolaylı tümleç veya zarf tümleci üzerinden aktarılır. Hangi öge üzerinden anlatılacağı ise neyin önemsendiğine bağlıdır. Dinleyici belirli bir yere yönlendirilmek isteniyorsa dolaylı tümleç (örn. 1), eylemin zamanı, tarzı, yönü vb. önemseniyorsa zarf tümleci (örn. 2), istenilen unsur ve/ya bu unsura yönelik eylem önemseniyorsa nesne (örn. 3) üzerinden aktarılır. Eksiltili emir cümlelerinde nesne sıklıkla belirtisizdir:

(1) Kapının önünde beliriveren başgardiyanın iri gövdesi:
-*Haydi, akşam sayımına!*
K. 175.

(2) Yeniden arabalara binildi. Makineli tüfekler ateşe hazır duruma getirildi ve Paşa, "*Arkadaşlar ileri"* diye haykırdı.
GF. 146.

(3) [Evin hanımından hizmetçiye]
Kapıda Emine'yi görünce doğruldu:
-*Aman bana bir çay*. Limonu unutma. Kahvaltı istemem. Y. 219.

Eksiltili emir cümleleri için, emri kodlayanın eksiltilen yüklem üzerindeki morfolojik öge olup eksilen yüklemin dinleyicinin zihninde tamamlandığı varsayımı doğru görünmemektedir. Elbette eksilen öge konuşurca tahmin edilir ve büyük olasılıkla fiil soylu bir yüklemdir; ama zaten *önemli bilgi* de yüklem üzerinde değil, yüklem öncesi pozisyonundaki ögededir ve vurgulu söylenir. Cümlede genellikle en yeni veya en önemli bilgi yüklemin önünde olur. Yüklem eksiltilse de *yeni/önemli bilgi* korunur ve emri iletme işlevini üstlenir. Yüklem sonrası bilgi ise genelde yeni olmayan, konuşurlar tarafından bilindiği varsayılan ya da önceki cümlelerde geçmiş olan eski bilgidir: *Gösterdi elbisesini* vb.

Yüklem eksiltme emir cümleleri için birtakım sınırlılıklar doğurur. Söz gelimi yüklem eksiltildiği için kişi-sayı kodlaması yapılamaz. Bu durum eksiltili emir cümlesinin teklik-çokluk 3. kişilere yönelmemesi, daima hitap edilene/2. kişiye yönelmesi gibi kullanıma bağlı bir darlığa yol açar.

(4) [Ev sahibinin hizmetçiye söyledikleri]
Nadir yavaşça doğrularak: *"Hayriye Hanım…Lamba*!" dedi.
Hayriye Hanım kapıya doğru yürüdü, beslemeye seslendi, büyük taşlıkta bir uzun "lam…ba" kelimesi uğuldadı. SK. 205.

(5) [Müşteri, satıcıyla konuşuyor]
İçeride, cam bölmenin ardında aynı işi yapmanın usancını anlatan parmaklar, filtreli sigara paketlerini istifleyip, kâğıt torbalara koyuyordu. Gri mantolu kadının önündeki adam eğilip,

-*On tane Samsun*, dedi.
Satıcı kızın kırmızı tırnaklarında, bir suçu sezmenin öfkesi kımıldandı.
BESS. 139.

(6) [Doktorla hemşire arasında geçen konuşma]
Hayrullah Bey birden bire hiddetlendi:
-Ne halt var burada? *Haydi, vazifenin başına*. Yorgun yorgun. Az işim varmış gibi bir de seninle mi uğraşmalı?
ÇK. 338.

(7) [Nahit Bey, odacısına sesleniyor]
Nahit Bey bardağına sarıldı. Buz gibi olmuştu. Bağırdı:
-Baba... *çay!*
İR. 175.

Eksiltili emir cümlelerinde *odak* [focus, rheme] ya da *yeni bilgi* verilir; dinleyiciye bırakılansa *konu* [topic, theme] ya da *arka plan*dır.[1] Günlük konuşma dilinde pratik amaçlarla kullanılan *üç çay, iki lahmacun*; doktor-hemşire diyaloglarında sıkça geçen *neşter, sargı bezi* vb. isteme stratejileri yerleşiklik, iletişim katılanlarının arka plan bilgileri ve ortak varsayımları, özneler arasılık vb. nedenlerle iletişim katılanları tarafından kolayca anlaşılır ve görünen o ki yaptıkları iş çabukluk gerektiren ve eylemi önceleyen meslek gruplarında, kullanımı daha yaygındır. Elbette ifadenin anlaşılmasında ve yorumlanmasında durumsal bağlamın katkısı da vardır. Söz gelimi 7. örnekteki *Çay!* ifadesi, işi çaycılık olmayan veya çay yapma sorumluluğu bulunmayan bir kişiye söylenseydi, emir içeriğini ve yönlendiriciliğini yitirebilirdi. Bu örnekteki *Çay!* cümlesi, emir işlevini, müşteri-çaycı ilişkisi bağlamında kazanabilmektedir. 4. örnekte ev sahibinin hizmetçiye söylediği *lamba!* cümlesi, durumsal bağlama göre, lamba açıksa kapatılması, kapalıysa açılması için verilmiş bir emir olacaktı.

Eksiltili emir cümlelerinde, eksiltilen ögenin önceki cümlelerde ya da metin parçalarında söylenmiş olması gibi bir ön koşul yoktur. Tek başına durumsal bağlam -konuşma ortamında var olan durum ve koşullar- iletinin anlaşılması için yeterlidir. Durumsal bağlamın alternatif yorumları daraltıp iletinin yorumunu kolaylaştırmasına ek olarak; sık kullanılma ve yerleşiklik nedeniyle çıkarılabilir olma, yüklem öncesi ögenin yönlendiriciciliği, örneğin ifadeyi belirli yüklemlere kanalize edebilmesi [*Derhal odana*! (*git-, gir-* fakat **bekle-, *konuş-*)] ya da yöneten fiilin istemine, söz gelimi

[1] *Odak* [focus, rheme, comment vb.], cümledeki yeni ya da beklenmedik bilgidir, genellikle vurgulu söylenir; *konu* [topic, theme, old, given vb.] ise cümledeki eski ya da verilen, bilinen, varsayılan bilgidir. Odak ve konu bir cümlenin bilgi yapısını oluşturur (detaylar için Rooth 1996).

sıklıkla *–A* ekli bir tümleç almasına bağlı olarak ortaya çıkan sınırlamalar vb. dil içi bağlamlaştırıcıların etkisinden de söz edilebilir.

(8) [Gardiyandan mahkumlara]
İçeri, içeri!

(9) [Evin hanımı hizmetçiye sesleniyor]
Evdoksiya…*Bana… Bana yarım bardak su!*

(10) [Hayvanlarını ecnebilere satmak istemeyen bir köylüyle hayvanları satması için ona baskı yapan bir jandarma çavuşu arasında geçen konuşma]
-Ağa bana bak, ben laf istemem. Bizim karnımız tok, duracak değiliz. Parasıyla mal istiyoruz, mal..
-Çoban dediydi. Canımız kurban, emrimiz başım üstüne. Amma...
-Vaktimiz yok. Laf dinleyemem. ..*Haydi hayvanlar*!
Hem bunu söyledi hem de elini çizmesine sokulu kamçıya götürdü.
-Yoksa, bunu görüyorsun ya. Tadını çobana sor.
-Etme ağam, kulun kölen olayım, bunu etme bize.
-Laf etme diyorum.
-Hayvan verecek olursak uğur gider. ÇD. 81.

(11) [Anne çocuğuna sesleniyor]
Derhal odana!

(12) [Gardiyan mahkumlara sesleniyor]
Hadi beyler avluya. Müdür Bey sizi çağırıyor.

III. BÖLÜM
İSTEK

Bu bölümde istek anlam alanı, isteği kodlayan dilbilimsel unsurlar, istek semantiğinin sınırları, ne olduğu kadar ne olmadığı da tartışılarak anlatılmaya çalışılacaktır. İstekle kastedilen morfolojik bir paradigma, yarı gramatikal bir yapı ya da bir söylem stratejisi değil; tüm bunlarla ifade bulan anlamsal içerik ya da değerdir. Çalışmada 'isteme' ve 'istek' terimleri geleneksel gramer anlayışından geniş, morfolojik değil semantik birer kategori olarak kurgulanmıştır. İsteme, istek de dâhil olmak üzere emir, rica ve yalvarma anlam birimlerini içine alan bir üst anlam alanıdır; istek ise 'isteme'nin emir, rica, yalvarma gibi alt birimlerinden biridir. Durum şöyle özetlenebilir: *isteme: emir, istek, rica, yalvarma.*

1. İSTEK SEMANTİĞİ

İstek semantiği, isteme anlam alanının emir, rica ve yalvarma gibi alt birimlerinden biridir. İletişim ortamına istek, dilek vb. kip ekleri, istek bildiren kiplik yüklemler, söylem stratejileri, parçalar üstü sesbirimler vb. ile çıksa da, konuşuru bu birimleri kullanmaya yönelten ya da bu birimlerle ifade bulan anlam değeridir. Kimi durumlarda istek semantiği, alt ve üst sınırlarını çevreleyen semantik alanlara görece yaklaşırsa da yatay bir kesişim alanı oluşturmadan onlardan ayrılır. İsteği kendini çevreleyen diğer semantik birimlerle birleştiren, bir kesişim kümesi değil, hepsinin birleştiği bir üst 'isteme' kümesi ve bu üst kümeden kaynaklanan amaç ortaklığıdır. Diğer yandan, söz edilmeyen semantik kesişmenin aksine, bahsedilebilecek ciddi bir biçim/envanter ortaklığı vardır.

İstek semantiği emir kadar güçlü olmayan, rica kadar da kibar olmayan; günlük hayatta yoğun toplumsal ağları paylaşan, mesafeli olmayan insanların birbirlerinden bir şey isterken sıklıkla kullandıkları; birinci kişilerde niyet edilen, tasarlanan, arzu edilen durumları, zaman zaman da gerçekleşme potansiyeli görece düşen dilekleri, arzu veya hayal edilenleri, ikinci ve üçüncü kişilerde yönlendirici olabildiği için tavsiye, öneri, teklif, nasihat, tembih vb. anlam nüvelerini karşılayan bir anlam alanıdır.

İsteğin emirden farkı, emrin biri konuşur (A) diğeri dinleyici (B) olmak üzere en az iki kişili iletişim ortamında, yapılması istenen bir işin/gerçekleştirilmesi beklenen bir durumun A'dan B'ye belirli bir otorite ile dayatılması ve ileri derecede yönlendirici olmasıdır. A, B'den toplumsal veya durumsal nedenlerle görece üstündür. Eyleyiciyi harekete geçiren kendi arzu ve istekleri gibi iç dinamikler değil, konuşurdan ya da konuşurun temsil ettiği kurumdan kaynaklanan dış dinamiklerdir. Oysa istek semantiğinin dayatma, otorite ve statüye dayalı güç üstünlüğü, toplumsal mesafe, dış dinamiklerin etkisine bağlı ileri derecede yönlendiricilik vb. ön koşulları yoktur. Bu nedenle karşılıklı-eşit güç ve statü ilişkilerinde veya rica edilecek kadar mesafeli olunmayan insanlarla iletişimde sık sık tercih edilir ve tercihi, toplumsal dayanışma ve yakınlığa işaret eder. Bireyin harekete geçmesinde dış dinamikler kadar kendi arzu ve istekleri, amaçları, niyetleri vb. iç dinamikler de etkilidir.

İsteği, yaygın morfolojik yaklaşımın tersine, semantik odaklı ele alan bir diğer çalışma Johanson 2007b'dir. Çalışmada 'istek' [volition] kategorisinin morfolojik işaretleyicileri sırasıyla *gönüllülük kipi* [voluntative], *istek kipi* [optative] ve *varsayım işaretleyicisi* [hypothetic marker, *-sA*] olarak betimlenir. Bu yaklaşım, birtakım eklemelerle birlikte, bu çalışmanın morfolojik işaretleyiciler bölümü için de benimsenecektir. İsteğin neleri içerdiği ile ilgili olarak Johanson "Bu kavram talep, rica, direktif, empoze ediciler, yalvarma, uyarı, teşvik, öneri, tavsiye, öğüt, cesaretlendirme, kışkırtma vb.yi içerir" açıklamasını yapmıştır (2007b). Bu sayılanlardan rica ve yalvarma, çalışmamızda semantik ve dilbilgisel nedenlerle 'istek' içine alınmayacak, genel 'isteme anlam alanı' içinde ayrı birer semantik birim olarak değerlendirilecektir. İstek, rica ve yalvarma, isteme semantiği çatısında birleşirler elbette; ancak istemenin yönü, şiddeti, derecesi vb. noktalardan hareketle yapılacak ikinci seviye bir sınıflandırmada birbirinden ayrılan yönleri bulunur. Yalvarma, düşük gerçekleşme beklentisine karşılık yüksek dereceli isteme ile, rica ise birtakım nezaket imleriyle açığa çıkar. Ricalarda anlatım daha dolaylı olup işaretleyicileri sıklıkla, yetenek ve olasılık işaretleyicileri ile kesişir. İsteğin kimi bildirimlerinde görülen gerçek dışılık rica ve yalvarmada yoktur. Diğer yandan istek, hem özne hem eyleyici odaklı tam paradigmalarla ortaya çıkarken, rica ve yalvarma sıklıkla 2. kişiye ya da eyleyiciye yönelir (ayrıntılar için rica ve yalvarma bölümlerine bk.).

2. İSTEK SEMANTİĞİNİN DİL KATEGORİLERİ İLE İLİŞKİSİ

2.1. İstek-Kip İlişkisi

İstek semantiği, günlük hayatta sık kullanılan sıradan istekleri, kişinin bireysel arzu ve dileklerini, niyet ve tasarılarını içine alan; yönlendiriciliği emir kadar güçlü olmayan; tavsiye, öneri, öğüt, tembih vb. bildirimlere de yakın duran bir anlam alanıdır. Bu anlam alanının karşıladığı istekler gerçekleştirilebilir ya da gerçekleştirilemez olabilir (bk. Johanson 2007b). İstek semantiğinin ifade biçimleri istek işaretleyicilerinin de envanterini oluşturur. Bu envanterin bir kısmı, özellikle de morfolojik olanları, başka kategorilerin işaretleyicileriyle eş görünümlü olabilir. Bir başka deyişle, isteği işaretleyen morfolojik birimlerin tek işlevi 'isteği kodlama' olmayabilir; ancak burada, diğer işlevleri dışarıda tutularak, isteği karşıladıkları ölçüde tartışılacaklardır.

Gramer çalışmalarında istek, *–A* biçimbirimi ile çekimlenen bir paradigma adı olarak geçer, oysa buraya semantik bir kategori olarak alınmakta; dolayısıyla sözü edilen işaretleyicilerin sayısı da artmaktadır. İsteğin, morfolojik, sözlüksel, sözdizimsel veya bürünsel ögelerle işaretlenebileceği belirtilmişti. Bu işaretleyicilerden morfolojik olanlarına kip denildiği bilinmektedir. İstek anlam alanını ifade eden *gönüllülük kipi* [voluntative], *istek kipi* [optative], *dilek kipi* [hypothetic marker] gibi düzenli paradigmaların yanı sıra farklı bağlamlarda istek bildirme işlevi kazanan *–(A/X)r, -mAlI* ekleri de vardır. Bu biçimbirimlerin kodladığı istekler; gerçeklik, gerçekleştirilebilirlik, istemenin yönü, yönlendiriciliği vb. özelliklerine göre anlamsal farklar gösterebilirler. Söz konusu özellikler ilgili başlıklarda tartışılacaktır.

2.2 İstek-Kişi İlişkisi

İstek semantiği, bireylerin bizzat yapmak istedikleri, tasarladıkları, niyet ettikleri 'istekleri' karşıladığı gibi başkalarından istedikleri, bekledikleri ya da başkalarına tavsiye, nasihat, teklif vb. ettikleri 'istenir' davranış ve durumları da karşılar. Bu yönü isteğin, düzenli morfolojik işaretleyicilerinde üç kişi ve iki sayılı tam paradigmalarla ortaya çıkabilmesini sağlar. Gerçi istek kipinde [optative] paradigma üyelerinden bir kısmı standart dilden çekilse de işlevsel boşluk başka birimlerle, *gönüllülük kipi* ve *–sA* ile, doldurulmuştur.

İstek-kişi ilişkisi emir, rica ve yalvarmadan farkı yönleriyle birlikte anlatılmaya çalışılacaktır. İstek-kişi ilişkisinin emir-kişi ilişkisinden farkı, emirde biri buyurucu diğeri eyleyici olmak üzere en az iki kişili bir iletişim ortamının gerekli olmasıdır. Bazı kullanımları *kişisiz* [impersonel] olsa da pragmatik olarak bir eyleyici ya da potansiyel eyleyiciler muhakkak bulunur. Emirde yapılması istenilen iş ya da gerçekleştirilmesi beklenen durum konuşurdan eyleyiciye/dinleyiciye belirli bir otorite ve dayatma ile yönelir. Rica ve yalvarmanın kişi kategorisiyle ilişkisi -otorite ve istemenin yönü değişirse de- emir-kişi ilişkisi ile benzerdir. Bu tür kiplik-kişi ilişkileri bazı kiplik çalışmalarında *konuşur odaklı kiplik* [speaker-oriented] (bk. Bybee vd. 1994: 177) çerçevesinde değerlendirilir. Konuşur odaklı kiplikte eyleyiciyi harekete geçiren, konuşur tarafından empoze edilen sözeylem gücüdür (Bybee vd. 1994: 179, krş. *yükümlülük kipliği*, Palmer 2001: 85).

İstek-kişi ilişkisi, 2. ve 3. kişi çekimlerinde 'konuşur odaklı kiplikle' örtüşür elbette. Ancak 1. kişilerinde *eyleyici odaklı kiplik* [agent-oriented modality] (Bybee vd. 1994: 179) söz konusudur. Eyleyici odaklı kiplikte eyleyiciyi harekete geçiren, konuşurun empoze ettiği sözeylem gücü değil, eyleyicinin kendisiyle ilgili iç veya dış koşullardır (Krş. *katılımcı odaklı kiplik*, Auwera-Plungian 1998: 80; *dinamik kiplik*, Palmer 2001)

İstek-kişi ilişkisinde, iletişimin yönüyle ilgili dikkat çekici bir özellik çokluk 1. kişilerde gözlenir. Çokluk 1. kişileri oluşturan 'biz'in konuşuru, 'biz'i oluşturan diğer üyelere seslenip 'biz-içi' bir iletişim gerçekleştirebileceği gibi, 'biz'i temsilen 'biz' dışındakilerle de konuşabilir. Bu tür bir seçenek, çokluk 1. kişi emirde görülmemektedir (İstek-kişi ilişkisinin Anadolu ağızlarında çokluk 1. kişideki durumu için bk. Demir 2000: 65-71).

Özetle, Türkiye Türkçesinde istek, 1. kişilerde sıklıkla eyleyici odaklı, 2. ve 3. kişilerde konuşur odaklı; çokluk 1. kişide 'biz-içi' ve 'biz-dışı' iletişime imkân sağlayan, üç kişi-iki sayılı tam paradigmalarla ifade edilebilmektedir. 3. kişi istek bildirimlerinde, kişi referansı canlı dışı bir objeye de işaret edebilir: *Bu bardak burada kalsın. Yağmur yağsın, berekettir* krş. *Pasta nefis*, *Ali de yesin*. Oysa emir 3. kişide, yüklem üzerine

kodlansın-kodlanmasın, iletişim ortamında gerçek bir eyleyici mutlaka bulunur: [konuşurdan eyleyiciye] *Masa derhal eski yerine konulsun* vb. İstekte bu zorunluluk yoktur.

2.3 İstek-Zaman İlişkisi

İstek-gelecek zaman ilişkisi

İstek kategorisi -*gelseydi, gelseymiş* vb. geçmişte gerçekleşme potansiyeli olduğu halde gerçekleşmemiş istekler dışarıda tutulursa- istenilen, niyet edilen, önerilen, tavsiye, teklif ya da tembih edilen, henüz gerçekleşmemiş; gerçekleşmesi çeşitli derecelerde mümkün/potansiyel olan istenirleri içine alır. İstekler *olay öncesi* sözeylemlerdir; konuşma zamanıyla eylem zamanı arasındaki *sonralık* ilişkisi çerçevesinde biçimlenirler. Şikayet etme, özür dileme vb. ise *olay sonrası* sözeylemler olarak değerlendirilir (Trosborg 1995: 187). İsteklere, konuşma zamanıyla eylem zamanı arasındaki sonralık ilişkisi nedeniyle gelecekliğin atfedildiği, gelecek ve istek kategorileri arasındaki organik bağların konu edildiği çalışmaların varlığı bilinmektedir (bk. Fleischman 1982; Pagliuca & Bybee 1987, 1991; Üstünova 2004). İstekler doğası gereği geleceğe yönelen, umulan, beklenilen bildirimlerdir. İstek ve gelecek arasındaki kategorik ilgi, evrensel denecek kadar yaygın ve geneldir. Pek çok dilde gelecek bildiren ek ya da yardımcı fiillerin kökeni istek bildiren sözcüklere dayanır: örn. İng. *will* 'istemek'. -*GAy (> -GA)* biçimbiriminin geleceklik ve istekle tarihsel (ve genetik) ilgisi de hatırlatılabilir. Pagliuca & Bybee 1987'den bir bölüm, tam da bu konuya odaklandığı için aşağıya alındı:

> Birçok dilde gelecek zamanı göstermek için kullanılan morfem ya da morfemler kesinlikle zamansal olmayan başka kullanımlara da sahiptir. /.../ Gelecek zaman morfemlerinin, gelecek anlamının yanında istek, niyet, zorunluluk, alışkanlık, genel doğrular, karakteristik davranışlar, emir, rica vb. de bildirdiği görülmektedir (Pagliuca & Bybee 1987: 108).

Sağ salim gelseydi; başına bir şey gelmeden döneydi, tezim bir bitseydi vb. *–(y)dI* ile çekimlenmesine rağmen geçmiş zamanı bildirmeyen, gelecek zaman referansını koruyan istekler de vardır. Bu örneklerde *–(y)dI*'nın işlevi geçmiş zamanı bildirmek değil, isteğin değişik beklenti ve duygu değerleriyle ortaya çıkmasını sağlamaktır. Bu tip örneklerde, gerçekleşebilirliği konusunda bir dizi tereddüt ve endişenin yaşandığı, konuşma anına uzak olan isteklerin ifadesi vardır; -*(y)dI*, geçmişi değil, tereddüt ve kaygı nedeniyle, istenilenin konuşma zamanına/gerçekliğe uzaklığını ya da istenilen

olay için kritik noktanın, son sınırın aşılması/olayın tamamlanması olduğunu ifade ediyor görünmektedir.

İstek bildiriminde gelecek dışındaki zaman referansları

Bütün isteklerin geleceğe yöneldiği iddiası, her durum için aynı derecede geçerli görünmemektedir. Örneğin, istek kategorisine, konuşma zamanıyla eylem zamanı arasındaki *sonralık* ilişkisi nedeniyle atfedilen 'geleceklik', normal koşullarda hiçbir zaman gerçekleşmeyecek/imkânsız bir istekten bahsediliyorsa neye dönüşmektedir? Hiç gerçekleşmeyecek eylemlerin zamanı var mıdır? *Keşke bir böcek olsam ben. Ufak, ufacık bir böcek olsam* vb. Bu tür ifadelerde zaman referansı gelecekle belirsizlik arasında zayıflamış görünmektedir.

Diğer yandan, *gelseydin*, *geleydi* vb. geçmişte, gerçekleşme potansiyeli bulunduğu halde gerçekleşmemiş olan, konuşma zamanından öncesine/geçmişe yönelen istekler de vardır. Bu istekler, artık mümkün/potansiyel olmadıkları için salt geçmişi değil gerçekdışılığı [irrealis] da bildirirler: *Keşke çalışsaymış, O da geleydi* vb. Emir-zaman ilişkisi başlığında, emirde daima beklenirliğin, gelecekliliğin söz konusu olduğu, emir ifadesi geçmişe çevrildiğinde 'emretme' değerinin kaybolup yerini emrin aktarımına bıraktığı belirtilmişti. Emir ve istek bu konuda farklı davranır. Geçmiş zamanla verilen istekler sıklıkla 'gerçekleşmemiş istekleri', emirse 'emrin aktarımını' anlatmaktadır. Ancak bu konuda, gönüllülük kipinin emir gibi davrandığı hatırlanmalıdır.

2.4 İstek-Görünüş İlişkisi

İsteği karşılayan işaretleyicilerin, görünüş kategorisiyle ilgili farklı özellikleri bulunabilir. Bu bölümde gerçekleşebilir/potansiyel isteklerin görünüş özellikleriyle ilgili genel bir çerçeve çizilecek; detaylar, ilgili işaretleyicinin anlatıldığı bölümde ayrıca verilecektir. İstekler, niyet edilen, önerilen, tavsiye, teklif ya da tembih edilen; henüz gerçekleşmemiş, gerçekleşmesi çeşitli derecelerde potansiyel olan istenirleri içine alır. Buradan hareketle isteklerin, Johanson 1971, 1994 ve 2000'de bir yöneliş noktasından *henüz gerçekleşmemiş* ancak *umulan, tahmin edilen, niyet edilen* bir olaya yönelen ve göreceli sonralık bildiren *öngürülülük* görünüşüyle ifade edildiği söylenebilir.

Birçok morfolojik istek işaretleyicisi için geçerli olan öngörülülük *iste-*, *dile-* vb. kiplik yüklemlerle işaretlenen isteklerde, eylemin sınırlararasına/süreğine yöneliş biçiminde değişmektedir. Kiplik yüklemlerin potansiyel istekleri bildirebilmesi, nezaket stratejisine bağlı özel kullanımlar dışarıda tutulursa, yalnız *–(X/A)r/-mAz* ve *–(X)yor* ile çekimlendiği durumlarda mümkün olur (*Buraya gelmeni istiyorum, senin de gelmeni isterim* vb.).

İstek bildiren kiplik yüklemlerin *–mXştI, -(X)yordu, -AcAktI* birleşik çekimiyle de potansiyel istekleri bildirebildiği gözlenir. Bu tür örneklerde *–mXştI, -(X)yordu, -AcAktI* birleşik çekimleri konuşma zamanından önceki bir noktaya *sonlanmış* aspekt-zaman ile yönelmek, geçmişteki bir isteği öykülemek ya da bitmişlik görünüşünü ifade etmek için değil; konuşma zamanından uzak bir noktaya yönelerek, istenilen işi yapma konusunda dinleyici/eyleyici üzerinde baskı oluşturmamak, negatif nezaket stratejisi oluşturmak için, pragmatik kaygılarla tercih edilir: *Pardon*, y*eni gelen modelleri görmek istemiştim, bir şey sormak istemiştim* vb.

3. İSTEK İŞARETLEYİCİLERİ

3.1 Morfolojik İstek İşaretleyicileri

3.1.1 Gönüllülük Kipi

İstek anlam alanını karşılayan morfolojik işaretleyicilerden biri olan gönüllülük kipi[1], üç kişi-iki sayılı tam paradigma ile Türkiye Türkçesi için isteğin sık kullanılan paradigmalarından biri olarak yerini alır. İşlekliğinde, istek kipinin [optative] (*-A*) görece korunduğu durumlar dışında, standart dilden büyük oranda çekilmesiyle açılan işlev sahasının devri etkilidir. Günlük hayatta gerçekleştirilen bir dizi istek yönü, derecesi, gerçekleşebilirliği kendi sınırları içinde 'değişebilir' olsa da gönüllülük kipiyle işaretlenebilmektedir. Bu tespit elbette gönüllülük kipinin en çok tercih edilen istek işaretleyicisi olduğu anlamına gelmiyor; konuşurun tercih ettiği işaretleyici, niyetini

[1] Gönüllülük kipinin terimsel çağrışımı, sözü edilen paradigmanın istek işlevini karşılamak için yeterince kapsayıcı değildir. Çünkü bu kiple, gönüllülükten de öte, kararlı isteklerin, niyetlerin, plan ve tasarıların ifadesi vardır. Ancak bu çalışmada, konuyu terimsel bir tartışmaya çekmemek için gönüllülük kipi terimi, çağrışımsal sınırları genişletilerek kullanılacaktır.

ifade etmeye en uygun morfolojik, sözlüksel ya da sözdizimsel vb. öge ya da ögeler olabilir.

Gönüllülük kipiyle ifade bulan isteğin yönü, derecesi, yönlendiriciliği pragmatik nedenlerle ya da kişi kategorisiyle ilişkili olarak değişebilir. Kişi referanslarıyla temsil bulan iletişim örüntüleri, isteğin yönünü ve yönlendiriciliğini çeşitli derecelerde etkileyebilmektedir. İkinci ve üçüncü kişilerde birinci kişilere göre artan bir yönlendiricilikten bahsedilebilir; ancak söz konusu olan emirdeki kadar kuvvetli bir yönlendiricilik değildir. Gönüllülük kipi, emir kipinin 2., 3. ve çokluk 1. kişileriyle eş görünümlüdür. Bu kesişim ilişkisinde teklik 1. kişi daima gönüllülük kipi lehine davranır. Emir kipi ve gönüllülük kipinin ifade ettikleri, isteme anlam alanının farklı derecelerle ayrılan alt birimleridir ve bu nedenle aralarındaki -gönüllülük kipinin kişi bakımından tam, emrin eksik paradigma çıkartması dışında- asıl fark yüklendikleri semantik değer ve derece ile ilgilidir. Emir kipi, buyurucudan eyleyiciye belirli bir otorite ve dayatma ile yönelen, ileri derecede yönlendirici, güçlü 'sözeylem' değeri ve yaptırımı olan, toplumsal mesafenin ya da konuşurun bağlamsal/durumsal statü üstünlüğünü yansıtan iletişim örüntülerinin bulunduğu istemeleri kodlar; gönüllülük kipinin kodlandığı istekte ise dayatma, yaptırıcılılık, ileri derecede yönlendiricilik vb. ön koşullar yoktur. Biçimsel ortaklığa rağmen semantik ve işlevsel alanda gönüllülük kipi ve emir kipi arasında görülen bu farklar gönüllülük kipi açıklanırken karşılaştırmalı olarak anlatılacaktır. Konu anlaşılmaya çalışılırken zihinde somutlaşanlar biçimler değil işlevler olmalıdır. Gönüllülük kipi ve emir paradigmaları aşağıdaki gibidir:

Gönüllülük kipi:

teklik 1. kişi -*(y)AyIm*
teklik 2. kişi ø, ayrıca-*(y)Xn(Xz)*
teklik 3. kişi -*sXn*
çokluk 1. kişi -*(y)AlIm*
çokluk 2 kişi -*(y)Xn(Xz)*
çokluk 3. kişi -*sXnlAr*

Emir kipi:

teklik 2. kişi ø, resmi ortamlarda-*(y)Xn(X)z*
teklik 3. kişi -*sXn*
çokluk 1. kişi (ilgili bölümde anlatılan özel durumlarda) -*(y)AlIm*
çokluk 2. kişi -*(y)Xn(Xz)*
çokluk 3. kişi -*sXnlAr*

Gönüllülük kipiyle emri ayıran, kökenleri farklı iki ayrı/sesteş paradigma değil; tersine iki ayrı/ana işlev alanıdır. Üstelik bu iki işlev (istek ve emir), her ikisinin de üst kümesini oluşturan 'isteme' semantiğiyle birbirine bağlıdır. Aralarında kullanıma bağlı, bağlamla şekillenen, istemenin yönü ve derecesine ilişkin farklar bulunur. Gönüllülük kipiyle kodlanan istek, işlevsel bütünlüğe sahip üç kişi-iki sayılı tam paradigma ile ifade edilir.

Gönüllülük paradigmasında kişi sayısı

Gönüllülük kipine değinen az sayıdaki çalışmanın tartışılır yanı kişi sayısıdır. Adamoviç 1985, Tekin 2003a, Erdal 2004 ve Johanson 2007a'da, ayrı bir paradigma olarak söz edilen gönüllülük kipi, kişi sayısı ile birbirinden ayrılır. Adamoviç 1985: 242'de, yalnız 1. kişilerin [-*(y)AyIm/-(y)AlIm*] dâhil edildiği, isteklilik ve gönüllü olma bildiren bir kişi-iki sayılı bir gönüllülük paradigmasından söz edilir. Benzer biçimde Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*'nde teklik/çokluk 1. kişi biçimbirimlerini, voluntatif terimine karşılık olarak kullandığı 'gönüllülük kipi'ne dâhil eder (2003a: 179). Adamoviç (1985: 241) emir kipini anlatılırken, 3. kişi biçimbirimi *–sXn*'ın semantik açıdan emirle uyuşmadığı ve -*sXn*'ın asıl anlamının istek olup bu durumun zaman içerisinde *–sXn* ve istek *–A*'sı arasında bir kesişme hazırladığını anlatılırsa da bu biçimbirimi gönüllülük kipine dâhil etmemiştir. Söz konusu hamle Johanson 2007a'da gerçekleşir. Johanson –*sXn*'ı emre değil gönüllülük kipine dâhil ederek gönüllülük kipi için kişiyi iki kişi-iki sayıya çıkarır. Johanson'un tavrı, Lyons'un emrin birinci veya üçüncü kişiye değil, yalnız ikinci kişiye verilebileceği (1977: 747) görüşüyle örtüşmektedir.

Bu çalışmada iddia edilense, Türkiye Türkçesinde üç kişi-iki sayılı tam bir gönüllülük paradigmasının işlek şekilde kullanıldığıdır. Yukarıda belirtildiği gibi gönüllülük kipi ve emir kipiyle kodlanan; iletişim değerleri, semantik içeriği, yaptırım gücü vb. aynı olmayan, ayrı fakat birbirine yakın iki işlev alanıdır ve bu iki temel işlev, aynı biçime değişik semantik derece ve içeriğin kodlanması ile aktarılır. Yapılması gereken, yapıdan işleve yönelen alışılageldik gramatikal bakışı tersinden okumaktır: Bir biçimbirim birden fazla işlevi işaretleyebiliyorsa, birden fazla işlev de aynı biçimbirimle kodlanabilir. Korkmaz'ın söz konusu paradigma için "Eski Türkçeden beri hem emir hem istek görevini yerine getiren iki temel işlevli bir kip durumundadır" (2003: 651)

tespiti de bu varsayıma dayanır. Diğer yandan bir kip eki emri ya da isteği kodlarken farklı tipolojik eğilimler gösterebilir. İletişim ortamında bunu belirginleştiren bir dizi ipucu, vurgu, tonlama vb. belirleyen bulunur. Yukarıda verilen emir ve istek paradigmaları işlevsel kaygılarla belirlenmiştir. Biçimsel durumu önemseyen çalışmalarda durum, çok işlevlilik ile de aktarılabilir; ancak bu şekilde yaklaşılacaksa, emirden gönüllülük kipine değil, gönüllülük kipinden emre genişleyen işlevsel bir açılım tasarısı daha doğru olacaktır.[1] Çünkü, paradigmanın emir bildirdiğine kesin gözü ile bakılan 2. kişilerinin dahi emir semantiği üretebilmesi belirli ön koşulları gerektirmekte; bu biçimbirimlerin bir fiille çekim işlemine girmesi çoğu zaman tek başına emir semantiği üretmeye yetmeyip alelade bir istek ifadesi üretmektedir. Söz konusu biçimbirimlerin emir semantiği üretilebilmesi için dil içi ve dil dışı bazı tamamlayıcılara ihtiyacı vardır; çünkü emir kipliği, isteme skalasının en üstünde bulunmakta; ileri derecede isteme ve yönlendiricilik içermektedir. Söz gelimi bu biçimbirimlerin Orhon Yazıtlarında emirle yorumu, hükümdardan halka ulaşan söylem nedeniyle zor olmamaktadır.

Birinci kişiler

Gönüllülük kipi 1. kişiler niyet edilen, tasarlanan, gerçekleşebilirliği yüksek, somut istekleri ve 'istenir davranışların' niyet etme, tasarlama vb. düşünsel süreçlerin tamamlanıp harekete geçilmek üzere olanlarını bildirir. Buradan hareketle, gönüllülük kipi 1. kişi biçimbirimiyle çekim işlemine giren fiilin bildirdiği, konuşanın 'harekete geçme isteği'dir de denilebilir: *Kalkayım da evi temizleyeyim* (konuşur temizlik yapmaya istekli olmasa bile harekete geçmeye karar vermiştir, ayrıca bk. 3. örnek). Gönüllülük kipiyle ifade bulan isteğin gerçekleşebilirliği genellikle, *–sA* ile karşılanan isteklerden görece yüksek ve geride bıraktığı düşünsel süreçler -kısmen farklı olsa da- ileridedir.

Gönüllülük kipi teklik 1. kişide (*-(y)AyIm*) konuşur, niyetlerinden, tasarı ya da sorumluluklarından kaynaklanan iç dinamiklerle ya da kendisinden talep edileni

[1]Marcel Erdal Eski Türkçe için *–(A)yIn, ø, -zUn, (A)lIm, -(X)n, -(X)nlAr, -zUn, -zUnlAr* biçiminde olan çekim dizgesini, emir yerine 'gönüllülük dizgesi' [volitional paradigm] olarak adlandırır ve gerekçesini 415. dipnotta "I use this term instead of more usual 'imperative' because the 1st. person sg. cannot be said to give orders." biçiminde açıklar (2004: 234).

içselleştirip benimseyerek harekete geçer. 'Harekete geçme' kararı konuşura ait olup, bu kararı almasındaki tetikleyiciler içsel ya da dışsal olabilmektedir. Konuşur, gönüllülük kipi 1. kişi biçimbirimini kullanarak, kendisi için 'istenir' olan eylemleri ifade edebildiği gibi, başkaları lehine olan eylemleri de ifade edebilir. İkinci durum, sıklıkla öneri görünümündedir: *Vakit geç oldu, seni evine ben bırakayım* (bk. örn. 1, krş. örn. 2).

(1) Bu adam evine ne istiyor dersin
-Bilmiyorum, istersen gidip *sorayım*. Yarın haber getiririm.
EGT. 37.

(2) Hava soğudu, hırkamı *giyeyim*.

(3) Beni çağırmıştı, *gideyim* bari, gitmezsem ayıp olur.

Gönüllülük kipi 1. kişilerde konuşuru harekete geçirenin iç ya da içselleştirilen dinamikler olduğu yukarıda belirtilmişti. Buradan kalkarak gönüllülük kipi 1. kişilerin *eyleyici odaklı* [agent oriented] olduğu söylenebilir. 2. ve 3. kişilerde ise durum sıklıkla *konuşur odaklı* [speaker oriented] olma eğilimindedir; çünkü 1. kişilerin tersine, 2. ve 3. kişide konuşur ve eyleyici aynı kişi değildir; eyleyiciyi harekete geçiren, konuşur tarafından yöneltilen talep, istek, talimat, öneri, tavsiye, teklif, öğüt vb. dış dinamiklerdir.

Bir eyleyicisi bulunmadığı için bu eğilimin dışında kalan istek ifadelerini de hatırlamak gerekir. Örneğin gönüllülük kipi 3. kişi için, iletişim kurulan gerçek bir eyleyicinin her durumda bulunması mümkün değildir: *Yarın olsun* da evimize gideriz. Oysa *–sXn* emri kodladığında, yükleme işaretlensin ya da işaretlenmesin, hitap edilen gerçek bir eyleyicinin varlığı daima söz konusu idi. (bk. Emir-Kişi İlişkisi bölümü, ayr. krş. örn. 4'teki emir ve örn. 5'teki gönüllülük kipi kullanımı). Bu durum bir biçimbirimin, farklı anlam alanlarını işaretlerken farklı tipolojik eğilimler gösterebildiğini düşündürmektedir.

(4) Masa iki adım öbür tarafa alındı. Hanım memur masasını iki adım ötede görünce hemen çıkıp gitti. El elden üstündür. Bir tanıdığının tanıdığı yoluyla müdürün gittiğinden daha yüksek birisini buldu. Ona uğradığı haksızlığı anlattı. O zat telefon açtı:
-*Derhal bu hanımın masası eski yerine konulsun*!
-Baş üstüne.
TCa. 138.

krş.

(5) [Fatma Hanım ve bir arkadaşı arasında geçen konuşma]
"Dur Fatmacığım, hele bir kahvemizi içelim, sinirlerimiz *yatışsın*…" ÜK. 97.

(6) [İki arkadaş konuşuyor]
-Nereye?
-*Gideyim.*
-Şimdi geldin, ne bu acelen?
-Olsun şöyle bir *uğrayayım* demiştim zaten
SY. 88.

(7) Hacer'in bakışları çakmaklandı.
-Benim için üç beş ay hapis yatmışsın çok mu?
Şerif Ali işin içinden nasıl çıkacağını bilmiyordu. Kızın ellerine sarılmak istedi:
-Yatarım, yatarım ama, *önce anandan isteyeyim* bir yol. SY. 80

(8) -*Arayayım* mı Ayşe'yi?
-Dur, biraz daha bekle.

Gönüllülük kipi çokluk 1. kişi *–(y)AlIm* biçimbirimi, en az 'ben ve sen' ya da 'ben ve o', en fazla 'ben, siz ve onlar'dan oluşan 'biz'in birlikte yapacağı, yapmayı tasarladığı, gönüllü olduğu 'istenir' eylemleri karşılar. 'Biz'in yüklemin belirttiği 'eylem'e katılımı aynı yönde ve eş dereceli olmayabilir; ancak bu durum işin toplu bir iştirakle yapılacağı gerçeğini değiştirmemektedir: *İsterseniz içeri girelim, biraz piyano çalalım* [Piyano çalmayı sadece konuşan biliyor, diğerleri eyleme dinleyerek katılabilirler].

Çokluk 1. kişi gönüllülük kipinde 'biz'in konuşuru, 'biz'in diğer üyelerine 'istenir' ya da tersi bir durum için, teşvik, harekete geçirme, öneri, teklif vb. bildirimlerle hitap edebilir: *Haydi oturup bir şeyler yiyelim* vb. Ayrıca 'biz' adına, 'biz' dışındakilerle, bir işe talip olma, gönüllü olma, niyet etme vb. bildirimlerle de konuşabilir: *Biz konuyu bir araştıralım, sonra size döneriz* vb. Bu durum gönüllülük kipi 1. kişi için bahsedilebilecek iletişim biçiminin birden fazla olduğunu göstermektedir. Krş. örn. 9 ve örn. 10, 11, 12.

(9) [İş arayan iki kardeş Şakir adlı bir tanıdıklarıyla konuşuyor]
-Haydi eyvallah Şakir abi! Şöyle bir *dolaşalım*. Uygun iş düşerse gene aklında *olalım*, haber ver bize. Hacıyla ikimiz emrindeyiz. SÖ. 24.

(10) [Hatice ve Hasan köyden kaçmak üzereler. Aralarında konuşuyorlar.]
-Peki Hasan dedi, istediğin gibi olsun. İstersen elimdeki güğümlerle yola *çıkalım.*
-*Yürüyelim* öyle ise
-Haydi, istediğin yere. ÇD. 43.

(11) [Kız ve annesi arasındaki diyalogdan]
-Ekşili köfte diyorum ya anne! Akşam yemeği için ekşili köfte pişirdi Behiye bize. Ben seviyorum diye pişirdi. Hadi oturup *yiyelim* hemen! İGK. 82.

(12) [Kahvedeki insanlar Bekçi Murtaza'yı mahalleden uzaklaştırmak için birbirleri ile konuşuyor.]
-Peki ne yapmamız lazım bundan böyle?
Zinnur amca:

-Hiç vakit geçirmeden gidip mahallece şikayet *edelim*! dedi.
En doğrusu buydu galiba.
M. 71

Bu bahsedilenler dışında diğer bir gönüllülük kipi-kişi ilişkisi, konuşurun, öğretici olma kaygısıyla ve 'biz' duygusu uyandırarak öğüt verme ya da tavsiyede bulunma vb. eylemleri sırasında gözlenir. Bu tür iletişimlerde, konuşurun uyandırdığı 'biz' duygusuna karşılık eyleyici daima diğeridir: [Doktordan hastaya] -*Gülnaz Hanım kilomuza biraz dikkat edelim olur mu? Dizlerimize binen yükü azaltalım.* (krş. -*(y)AlIm*'ın emir bildirdiği örnekler. Ekin emir bildirme işlevi için ayr. bk. 13. ve 14. örnekler).

(13) Komutan: *Derhal kasabaya varalım*.
Arabacı: Hemen efendim.

(14) Doktor hemşireye, "Kollarını gazlı bezle yatağa bağla. Onları oynatmaması lazım. *Bir Penthanol daha yapalım*. Acı duyabilir, arabayı çıkartacaklar" dedi.
"Peki doktor bey."
APB. 18.

İkinci kişiler

Gönüllülük kipi teklik-çokluk ikinci kişi biçimbirimleri *ø, -(y)Xn(Xz)*, konuşurdan talep, talimat, istek, öneri, tesviye, teklif, nasihat vb. bildirimlerle eyleyici/dinleyiciye yönelen, konuşurun ya da eyleyicinin lehine 'istenir' olabilen durumları/eylemleri kodlar; bu nedenle konuşur odaklı kiplik [speaker oriented modality] içinde değerlendirilir.

Yukarıda belirtildiği gibi 2. kişiler için bir konuşur bir de eyleyici bulunur; yüklem üzerine kodlanan eyleyicidir. Ancak burada konuşur ve eyleyici arasındaki ilişki emir-kişi ilişkisinden farklıdır; bu nedenle gönüllülük kipi 2. kişiler biçimsel ortaklıklarına rağmen emir kipinden ayrılırlar. Gönüllülük kipi 2. kişiyle ifade edilen isteklerde, iletişim katılanları arasında toplumsal mesafeden çok yakınlık vardır. Statüye dayalı güç üstünlüğü ve dayatma gibi ön koşullar yoktur. Belirli oranlarda yönlendiricidir; ama bu emirdeki kadar güçlü değildir. İstenilen, *Buyur bir ayran iç, biraz dinlen* vb. nasihat, tavsiye, öneri, teklif, tembih vb. de bildirebilir. Gönüllülük kipi 2. kişilerin en güçlü olduğu bildirimler talimatlarda gözlenir; ancak bunlarda bile ifade emirdeki kadar güçlü değildir: *Yemeğe biraz tuz koy, orta ateşte 25 dakika pişir, sonra altını kapat* vb. *–iver*-'le birlikte kullanıldığında ortaya çıkan anlamsal detay ise,

‘konuşur dinleyiciden, kendisi için (ekstra) bir işi, bir çırpıda yapmasını istiyor’ biçiminde yorumlanabilir: *Şu lambayı kapatıver, pencereyi açıver* vb. (-*iver*-’in çeşitli anlam detayları ve vurgu özellikleriyle ilgili olarak bk. Demir 1994). Gönüllülük kipi ve emir kipleri eş görünümlü olsalar da dil içi ve dil dışı unsurlar, konuşurun ifadeye yüklediği semantik değer vb. nedenlerle birbirinden işlevsel olarak ayrılırlar. Emir bildiren 15. ve 16. örnekler, takip eden istek örnekleriyle karşılaştırıldığında, emir ve istek arasındaki semantik farklılık gözlenebilecektir:

(15) [Fikriye Hanım arabacıyla konuşuyor]
İki dakika sonra kapıya bir arabanın yanaştığını gördü. Otel hesabını ödedi ve arabacıya, *“Çek Köşke*” dedi.
GF. 271.

(16) Bunu duyan Gazi, yanında bulunan ordu komutanına:
“*Derhal Kemalettin Sami Paşayı bulunuz*. Trikupis’le birlikte tüm düşman generallerini kesinlikle esir alsın,” dedi.
GF. 201.

krş.

(17) [Annesi Handan’la konuşuyor.]
“Montunun önünü *kapa* Cancanım,” diyor annesi. “Sabah soğuğu girmesin içine.”
“Tamam annecik.”
“Bereni de *tak*; atkını da lütfen. Çabucak dönün, *oyalanma* oralarda; üşütürsün sonra.
İGK. 155.

(18) Rıfat Bey’le gazete bayisi Muharrem arasıda, kahvede geçen konuşma.
“Otur bir çay *iç*!” dedim. “Dükkan yalnız! O Markopaşa var ya…” dedi, “Yaz da her sayı için yirmi beş tane göndersinler!”
“Ne oldu sattın mı verdiklerimi?”
“Bir tane bile kalmadı. Birinci sayıdan da on beş tane isterim.”
SAY. 273

(19) Sonra doktorumuz da bir gün bir şey keşfetmiş gibi bize der ki,
-Dostum sizde nevrasteni var. *Okumayınız*, *düşünmeyiniz*, mükedder *olmayınız*. Açık havada *geziniz*. Şehirden uzak yerlerde *oturunuz*.
-Fakat nasıl? Bunu bilmez, bilmek vazifesi değildir.
YÖ. 34

(20) [İki arkadaş konuşuyor]
-Biz yemek yiyeceğiz, gelsene, dedi.
-Şimdi çalışıyorum, siz yiyin, sonra *gel*, kahve içeriz.
EUG. 184.

(21) Nevin de Mebrure’nin kadehini doldururken onu sarhoş etmeye karar vermiş görünüyordu:
-Bu likör vakitsiz amma, şişeleri açmış bulunduk, daha yemeğe de çok vakit var, daha *iç*, haydi hatırım için.
SK. 176.

(22) -Doğrudan *ayrılmayın* aman kuzularım.
-Bugüne kadar ayrılmadık ana!
SÖ. 22.

(23) Büyük oğlan…. "Kardeşlerimin üstlerini yapacağız. Hepsini salacağız okula. Gör bak daha neler yapacağız bundan sonra. *Hiç ağlama* sen!.. SÖ. 23

Johanson (2007a) ve Adamoviç (1985) gönüllülük kipi için kişi bakımından eksik paradigmalar verirler. Adamoviç yalnız 1., Johanson 1. ve 3. kişilerden oluşan bir gönüllülük paradigması verir. İkinci kişi için gönüllülük kipi tasarlanmamıştır. İstek kipinin standart dilden en erken 1., en geç 2. kişilerde çekilmesi Johanson tarafından, gönüllülük kipi 2. kişi biçimbiriminin bulunmaması ile ilişkilendirilmiştir (2007). Ancak bu durum, *yapasın, edesin* vb. biçimleri kullanmayan standart dil konuşurlarının, istek bildirimi için hangi yapıyı kullandıkları sorusunu gündeme getirir.

İstek kipi -*A*'nın kalıplaşmış ifadeler dışında 2. kişi için de pek az kullanılması nedeniyle, gönüllülük kipine olan işlevsel teslim neredeyse 6 kişi için de artık tamamlanmış ve gönüllülük kipi 2. kişiler, paradigmadaki yerini almıştır. İşlevsel nöbet 2. kişiler için ø biçimbirimince ya da -*(y)Xn(Xz)* tarafından devralınır ve ø, -*(y)Xn(Xz)* biçimbirimleri gönüllülük paradigmasındaki yerlerini alır. ø, -*(y)Xn(Xz)* biçimbirimlerin istek bildirmesi tarihsel arka plana da sahiptir; sadece emir kipi 2. kişinin gölgesinde kalmıştır (Gönüllülük kipi 2. kişinin tarihsel örnekleri için Türkyılmaz 1999'a bk.). Çünkü emrin tartışmasız kişilerinin 2. kişiler olduğu düşünülüyordu. İstek kipi 2. kişilerin, diğer kişilere göre geç gerilemesi; uygun gönüllülük kipi biçimin bulunmamasından çok gönüllülük kipi 2. kişi ile istek kipi 2. kişi arasında isteğin yönü, biçimi, somutluğu vb., açılardan görece farklar bulunması nedeniyle olabilir. Her iki paradigmanın da kullanıldığı Doğu Anadolu ağızlarında bu tür farklar izlenebilmektedir.

Üçüncü kişiler

Gönüllülük kipi 3. kişiler gerçekleşme/gerçekleştirilme potansiyeli görece yüksek öneri, tavsiye, teklif vb. istekleri; planlanan, tasarlanan somut istekleri karşılayabileceği gibi dilek, arzu, temenni vb. daha soyut istekleri de ifade eder: *Yarın konsere Ayşe de gelsin, eminim hoşuna gider* krş. *Boğazda bir yalım, bir de yatım olsun, başka bir şey istemem*. Gönüllülük kipi 3. kişi, diğer gönüllülük kipi kişilerinden farklı olarak, olumsuzluk

ekiyle kullanıldığında olasılık da bildirir: *Ayşe eve gelmesin*? krş. *Ayşe eve gelmeye*? Gönüllülük kipi üçüncü kişiler konuşur odaklı [speaker oriented] olabilmektedir; yüklem üzerine eyleyici kodlu ise, konuşur 2. kişi aracılığı ile 3. kişiden bir şey yapması ya da yapmamasını isteyebilir; ona bir şey yapmasını ya da yapmamasını önerebilir, tavsiye edebilir vb.: *Şiirlerini çok lirik yazmış, bu kadar lirik yazmasın, bol bol kitap okusun*. Bu istekler konuşur lehine olabileceği gibi dinleyici lehine de olabilmektedir: *Ben çok yoruldum, işin kalanını Eda yapsın*, krş. *Biraz dinlensin. Çok yoruldu*.

Gönüllülük kipi 3. kişi her durumda gerçek bir eyleyiciye işaret etmeyip cansız bir varlığa da işaret edebilir ve bu yönüyle paradigmanın 1. ve 2. kişilerinden ayrılır: *En iyisi bu bardak burada kalsın. Yarın gelip alırım.* Bu noktada gönüllülük kipi *–sXn*, eş görünümlü emir kipi *–sXn'dan* ayrılır. Emirde, yüklem üzerine kodlansın ya da kodlanmasın, gerçek bir eyleyici mutlaka vardır. Ayrıca, gönüllülük bildiren *–sXn'da* konuşur, otoritesini hissettirme gibi bir eğilim içerisinde değildir; ancak emir kipi -*sXn'*da konuşurun 'yaptırtma' çabası vardır.

> (24) [Şerif Ali adlı delikanlı sevdiği kızı kaçırmak istiyor ve bir arabulucu aracılığıyla ona talimat veriyor.]
> Git, bir daha de ki, dedi, Şerif Ali ölür de senden vazgeçmez de! Bu gece ay çıkacağına yakın, yıldızlar solmaya başladı mı, ilk horozlar yanılır öterler. İlk horozlar öttükten sonra, uzaktan iki el çifte sesi duyarsa az *beklesin*, ardından bohçasını *alsın*, avlularına bitişik gübre yığınının gerisine *gelsin*! Ben oradayım. Onu bekliyorum.
> SY. 99.

Bir biçimbirimin hem gönüllülük kipi hem emir kipi için kullanılması beklenmedik bir durum değildir. Bu biçimbirimler temelde aynı semantik alanın, 'isteme semantiğinin' farklı derecelerle ve istemenin yönü vb. özelliklerle birbirinden ayrılan alt alanlarını karşılar ve bu nedenle birbirlerine uzak değillerdir. Kaldı ki bu biçimlere söz konusu işlevleri kazandıran sıklıkla pragmatik nedenlerdir. Bir yapının işlevi, konuşurun ona hangi anlamı yüklediğine bağlı olarak şekillenir. Bu sadece gönüllülük ve emir kipi için değil başka biçimbirimler için de böyle olabilmektedir. Örn. *–mAlI'nın* ne zaman gereklilik ne zaman zorunluluk bildirdiği bu şekilde denetlenebilir. *–sXn'ın* hem gönüllülük kipi hem emir için kullanımı semantik-pragmatik düzlemde bir sorun teşkil etmez. Morfolojik düzlemde tek ek çok işlev, morfosemantik düzlemde çok anlamlılık/yakın anlamlılık vb. yaklaşımlarla açıklanabilir. Söz konusu paradigmanın çeşitli anlam nüveleriyle birlikte, semantik derece bakımından emir ve istek olmak üzere iki temel işlevi, Eski Türkçeden beri karşılayabildiği gözlenir (Örnekler için bk.

Emir-Kişi İlişkisi bölümü). -*sXn*'ın işlevsel tayininde kiplik zarfların ve kiplik sözlerin de etkisi vardır: *İstersen, bari* vb. kiplik sözler istek semantiğini desteklemekte, *derhal, hemen* vb. zarflar ise ifadeyi emir semantiğine çekmektedir (Örnekler için kiplik zarflarla ilgili bölüme bakılabilir).

(25) İş yok, kayıt yok ana! Almanya'nın sırası gelmiyor. Olsun da Avustralya *olsun* dedik, rüşvet vermedik diye onu da yapmadılar.
SÖ. 22.

(26) "Dur Fatmacığım, hele bir kahvemizi içelim, sinirlerimiz *yatışsın*…" ÜK. 97.

(27) [Bir anne oğluyla konuşuyor]
Başımı kaldırıyorum. Sedat'ın gözlerinin içine bakıyorum.
"Düğünün gösterişli *olsun*, e mi?"
BS. 112.

(28) [Ağabey kendi yerine hapse giren kardeşiyle konuşuyor]
Dokuz yıl çabuk geçer Osman. Dokuz yıl çabuk geçer. Benden yana aklına bir şey *gelmesin*. Dokuz yıl gün gibi geçer.
SY. 46

(29) -Bakalım dedi. Hele şu önümüzdeki kış bir *çıksın* da.
SY. 52.

(30) -Yağmur yakın, eli kulağında.
-Sabahkinden daha yüklü geliyor bu sefer.
-*Gelsin*, berekettir.
SY. 215.

3.1.2 İstek Kipi

İstek kipi (-*A*) [optative] istek semantiğinin, standart Türkiye Türkçesi için kullanım alanı oldukça dar; işlevleri, başta gönüllülük kipi ve birleşik çekimlerde –*sA* olmak üzere, diğer istek işaretleyicilerince devralınmış bir biçimbirimidir. En erken, gelecek zaman, temenni, istek vb. işlevlerle (bk. Gabain 2000: 81, Erdal 2004: 242) Uygur Türkçesi metinlerinde, -*GAy* biçiminde yer alır. Karahanlıcada –*GA*'ya değişmesi vezne bağlı nedenlerle açıklanan bu ek (bk. Erdal 2004), standart Türkçedeki durumunun tersine, Orta Oğuz dil alanında istek, dilek, olasılık, gereklilik vb. işlevleri karşılayan (bk. Özkan 2000: 141) üç kişi-iki sayılı tam paradigmayla işlek olarak kullanılmıştır. Osmanlı şiirinde, özellikle kaside, mersiye vb. şiirlerin dua bölümlerinde birçok örneği vardır. İstek ekinin standart dilden çekilişi Adamoviç'e göre 1. kişilerde 1600'lü yıllarda başlar. Gerileme en erken 1. en geç 2. kişilerde gerçekleşir (Adamoviç 1985, Johanson 2007a). Gönüllülük kipi lehine, istek kipi aleyhine işleyen bu süreç, istek kipi

ve gönüllülük kipi arasında semantik örtüşme gerçekleştiği sürece ilerlemiş ya da böyle bir örtüşmenin görece varlığı nedeniyle başlamış olmalıdır. Bugün standart Türkçede dua, ilenme vb. kalıp söz ve deyimler; türkü, mani, halk hikâyesi vb. türler dışarıda tutulursa, söz konusu süreç, gönüllülük kipi ve görece *–sA* lehine neredeyse tamamlanmış; gönüllülük kipi, ikinci kişiler de dâhil, istek kipinin bıraktığı işlev sahasını devralabilecek semantik hamleleri büyük oranda gerçekleştirmiştir.

Gönüllülük kipi ve istek kipi arasında standart dilde daha fazla olan semantik örtüşme, ağızlarda belirli derecelerde azalır. Örneğin istek kipinin bütün kişilerde işlek olarak kullanıldığı Elazığ ağzında gönüllülük kipinin daha somut, eyleme dayalı istemeler için, istek kipinin ise belirli bir eylem için düşünsel hazırlık oluşturmak üzere tembih, nasihat, öneri, olasılık vb. bildirimler için tercih edildiği gözlenmektedir. İstek kipinin Anadolu ağızlardaki işlekliği de değişkendir. Doğu grubu ağızlarında üç kişi-iki sayılı tam paradigmalarla yoğun olarak kullanılırken, iç ve batı bölgelerde çokluk 1. kişiye kadar (*gelek, gidek* vb.) gerilemektedir (bk. Karahan 1996, 51-52; ayr. bk. 25. ağız atlası.) Johanson "Diskontinuität in der Entwicklung des Türkischen: Aufstieg und niedergang des osmanischen Optativs" adlı çalışmasında, istek kipinin gönüllülük kipi tarafından devre dışı bırakılması ile ilgili olarak, yeni bir biçimbirimin daha eski bir biçimbirim tarafından sürülmesini hayli ilgi çekici bulur ve bunun dil ilişkileriyle ilgili olabileceğini düşünür. İstek kipi, ilişki desteği bulduğu Doğu Anadolu ağızlarında, Azeri sahasının etkisiyle, devam ederken, Batı Anadolu'da kullanımdan büyük oranda çekilmiştir (Johanson 2007a). Bu çalışmada standart Türkçedeki durumun betimlenmesi hedeflendiğinden, *-A* biçimbirimi standart Türkçede kullanıldığı ölçüde tartışılacak; ağızlarda ve tarihi dönemlerdeki durumu; ayrıca, *sağolasın, hayrola* vb. kalıp sözlerdeki, dua beddua, deyim, halk hikâyesi, türkü vb. halk edebiyatı metinlerindeki kalıplaşmış kullanımları dışarıda tutulacaktır.

İstek kipi bugün standart Türkçede, dua, ilenme vb. kalıplaşmış söz ve deyimler ile halk diline dayalı türkü, mani, hikâye vb. türler dışarıda tutulursa, en yavaş gerilediği iddia edilen 2. kişilerden dahi büyük oranda çekilmiş, yerini 6 kişi için de gönüllülük paradigmasına ve kısmen *–sA*'ya devretmiştir. *geleydi, geleymiş* vb. birleşik çekimlerdeki işlevi, gönüllülük kipinin birleşik çekimi yapılamadığı için *–sA*'ya

devrolunur: *gelseydi, gelseymiş.* Ancak belirli kullanım alanlarında kısmen tutunduğu ya da kimi durumlarda, bir alt katman etkisi olarak, standart Türkçe konuşurlarının dilinde devam ettiği görülebilir: [Bir öğretim görevlisinden bölüm sekreterine] *Müge, programı kontrol etmeyi unutmayasın.* Biri eğitim nedeniyle edinilen standart Türkçe, diğeri ağız olmak üzere en az iki kodu bulunan Türkçe konuşurlarında, özellikle yoğun toplumsal ağlarda veya düzenli ağız konuşurlarıyla iletişim sırasında kullanılabilmektedir. Bu ikincisi *bağdaştırma teorisiyle* [accommodation theory] yakından ilgilidir ve sıklıkla toplumsal farklılık hissettirmemek için tercih edilir. Paradigmanın işlek kullanıldığı Doğu Anadolu bölgesi kökenli standart dil konuşurları, samimi bağlamlarda ve yoğun toplumsal ağlarda, istek kipi kullanımını üç kişi-iki sayılı tam paradigmaya kadar çıkarabilmektedir. *Gidek, gelek* vb. biçimlerin ise İç ve Güney Anadolu kökenli standart dil konuşurlarında, samimi ortamlarda kullanılabildiği gözlenir: [İki iş arkadaşı iş yerinde telefonla konuşuyor] *Yemeğe gidek mi*? [Ayaş Ağzı].

-*A* eki, standart Türkçede tutunduğu kullanımların birçoğunda istek dışında olasılık, tahmin, çıkarım vb. de bildirmektedir: *Sen ağzından kaçırmış olmayasın?, Bizi görmeyeler* veya *Bizi görmüş olmayalar* vb. Bir kısmında ise varsayıma veya koşula dayalılık söz konusudur. Bu işlevleri 1., 2., 3. ve 4. örneklerde, *ki* ile bağlanmış cümlelerde izlenebilir. Öyle ki bu ifadelerde *ki*'den sonra *–A* ile işaretlenen bildirimin gerçekleşmesi, *ki*'den önceki bildirimin gerçekleşmesiyle mümkün olabilir. Ancak daha *ki* öncesi bildirim gerçekleşmiş değildir. Bu durum varsayıma dayalılığın derecesini arttırmaktadır.

(1) -Ey oğul, saygılı ol *ki* saygı *göresin*… Sözün doğrusunu söyle *ki dinletebilesin*!.... çabala ki bu basamaklara *yanaşabilesin*!
DA. 84-85.

(2) -Onlar sana görünmez ki *göresin*. Herkesin ölüsü herkese, dedi, sustu babası.
DDK. 53.

(3) Nine bir açar beş söyler:
-Daha şimdi benim bebeme geldin. Aynanı parça parça kırsam yeridir. Ne yüzle benden aman dilersin? Ne etin olur ne sütün, neyin var *ki* ne *veresin*?
DDK. 64

(4) Oralardan haklarımızı istemeliyiz. Sen niye devamlı savunmadasın? Senin bir suçun yok *ki*, savunmada *olasın*. BU. 75.

İstek kipi standart dilde ana cümlenin yükleminde, *Bunun böyle olacağını bilesin istedim* vb. içe yerleşik cümlelerde ve *istiyorum ki bana inanasın* vb. cümlelerde *iste*-,

dile- vb. yüklemlerle işbirliği içinde, çok yaygın olmasa da istek bildirmek için kullanılabilmektedir. Bu örnekler öneri, öğüt vb. anlamsal sezdirimler de içerebilir.

(5) Geride bırakacaklarını, küçük yavrularını bir gözünün önüne getir. Arkandan onlardan başka kimsenin ağlamayacağını peşinen *bilesin*. Birkaç gün ah, vah, aslan çocuktu vs. derler, ondan sonra da realite ile baş başa kalınır.
BP. 199.

(6) Ben hiç mi hiçbir şey görmedim Ağa. Bunu böyle *bilesin*. Mehmet'in seni vurduğunu bile… İM. 165

(7) Şimdi niçin sen *yazasın* istiyorum öğrendin mi? Bir kere olsun belkemiğinde dehşet ürpersin diye! Hr. 270.

(8) *İsterim ki* senden
İnancıma aşık *olasın*
Zindanıma ışık *olasın*
Yürüyesin gönlümün yollarına
Sorasın beni *sorasın*

İsterim ki senden
Yılgınlıkta inanç *olasın*
Zulme karşı direnç *olasın*
Gömülesin aşkımın sularına
Göresin beni *göresin* YÇ.

(9) [Genç adam amcası ile konuşuyor.]
-*İstiyorum ki* bütün servetinizi sağlığınızda milli müesseselere vasiyet *edesiniz*…
-Fakat niçin?
-Ben böyle istiyorum işte.
-Ama niçin?..
YÖ. 135.

Aşağıda ağız özelliklerinin yansıdığı ya da dili belirli bir tarihi döneme uyarlanmış metinlerden alınan örnekler vardır. Bu örneklerde istek kipi *–A*'nın olasılık, istek, öneri vb. işlevlerle kullanılmış olduğu gözlenir:

(10) [Murtaza kedi ile konuşuyor.]
-*Geçmeyesin* elime…geçer isen saydırtırım yıldızları Allah'ın bin bir ismi hakkı için.
M. 31.

(11) -Yarın camiye gelirim
Niçin yarın *gelesin* be oğul. Bugün cuma. Gel cuma namazından başla, haydi.
EGT. 79.

(12) Bir süre zihinlerinde fena şeyler geçirerek durdular. Sonra "*haydi gidek*!" ikazlarıyla birbirlerini iterek gecenin karlı rüzgarlarına karışıp küfür ede ede uzaklaştılar
EGT. 123.

(13) Araba kalkarken hancıyla eski arabacı arkamdan seslendiler:
-*Korkmayasın*, küçüktür ama havyaları iyi sürer.
AHA. 113.

3.1.3 –sA

Türkiye Türkçesinde istek semantiğini/istek kipliğini işaretleyen biçimbirimlerden biri de *–sA*'dır. Çalışmanın bu bölümü *–sA* biçimbiriminin istek işlevi ile sınırlanacak; *-sA*'nın istekten başka koşul, varsayım, zamansal sıralılık, 'gerek' sözcüğü ile kullanıldığında ortaya çıkan gereklilik/tahmin vb. (bk. Adamoviç 1985: 279, Gülsevin 1990, Karahan 1994, Korkmaz 2003) işlevleri dışarıda tutulacaktır. *–sA'*nın morfosemantik içeriği, istek morfolojisinin diğer morfemlerinden farkı, zaman referansı; *-sA*'nın koşul ve istek işlevlerini ayıran farkların bulunup bulunmadığı tartışılmaya çalışılacaktır. *-sA* potansiyel/gerçekleşebilir isteklerin yanı sıra, *-(y)dI* ve *-(y)mIş*'la eşdizimli olduğunda gerçekleşmemiş istekleri de karşılar: *Sen de gelseydin. Çok eğlendik*; *Keşke sınava girseymiş, sorular çok kolaydı.* Bu tür kullanımların ayrıca incelenmesi gerekir. Tezimiz, potansiyel isteklere odaklanmaktadır.

-sA'nın istek işlevi

İstek bildiren *–sA*, -ileride anlatılacak seyrek kullanımlar dışında- fiile doğrudan eklenmektedir. Gönüllülük kipi gibi üç kişi-iki sayılı tam paradigma çıkarabilen *–sA*, istemenin derecesi, yönlendiriciliği; istenilenin gerçekliği, gerçekleştirilebilirliği noktalarında gönüllülük ve istek kiplerinden farklılıklar gösterir. Gerçek dışı olan ya da normal koşullarda gerçekleşmesi mümkün olmayan istek ve dilekleri (*Bir kuş olsam, uçsam tepelere*), gerçek olup gerçekleştirilebilirliği düşük olanları (*Keşke herkes senin gibi ince fikirli olsa*), ikili/çoklu iletişimde yönlendiriciliği ve empoze derecesi düşük, baskı oluşturmayan, eylemden çok eylemden önceki 'razı olma' eşiğine vurgu yapan istek ve beklentileri (*Bu akşam eve biraz erken dönsen*?) karşılar. Gönüllülük kipiyle karşılaştırıldığında, 'istenir' eylem/durumların gerçekleşmesi için gerekli ön süreçlerin -kısmen farklı olsa da- *–sA*'da daha geride olduğu; eyleme yakınlığın gönüllülük kipinde, düşünme süreci sıklıkla tamamlanarak 'harekete geçme' planına/tasarısına kadar ilerlediği, *-sA* ile işaretlenenlerde ise 'istenir' eylemin henüz öngörüsünden/varsayımından bahsedildiği görülür: *Yarın erken kalksam,* krş. *Yarın erken kalkayım*.

–sA'nın işaretlediği semantik alan, gerçekleşmesi mümkün olmayan 'gerçekdışı' isteklerden, gerçekleşebilirliği görece düşük 'gerçek' isteklere kadar, değişik

derecelerdeki gerçeklikleri yansıtır. *–sA* ile işaretlenen isteklerde açık uçlu bir olabilirlik ya da imkânsızlık vardır. Bu tür isteklerin ontolojik ve gramatikal zamanla ilişkisi de hayli ilginçtir. Birçok isteme kipine, konuşma zamanıyla eylem zamanı arasındaki *sonralık* ilişkisi nedeniyle atfedilen 'geleceklik', *-sA* hiçbir zaman gerçekleşmeyecek/imkânsız bir eylemi karşılıyorsa neye dönüşmektedir? Hiç gerçekleşmeyecek eylemlerin zamanı var mıdır? Bu tür ifadelerde zaman referansı gelecekle-belirsizlik arasında zayıflamıştır: *Şu taşındır diyerek Kâbe'yi diksem başına! Keşke bir böcek olsam ben. Ufak, ufacık bir böcek olsam.*

Johanson *–sA*'yı [hypothetic marker] "express an imaginative mood in sense of supported events" biçiminde tanımlamıştır (2007b). *Varsayım kipliği* [hypothetical modality] 'olanaksız, kesin olmayan, görece imkânlı' vb. değişik derecelerdeki gerçekliğin [factuality] dilbilimsel anlamla birleşmesidir (Debra 2000: 5). *–sA*'nın istek bildirdiği ifadelerde 'istenir eylem/durumlar' varsayılmaktadır: *Rakı şişesinde balık olsam*, krş. *Sen Ankara'ya gelsen, birlikte ofislerine gitsek, Mr. Borger'i görsek, köy adına buyur etsen. Sonra vali beye varsak…*

-sA'nın teklik 1. kişi istek bildiriminde, 'gerçekdışı' istekler (örn. 1) ve istenilen eylemlerin 'gerçekleşebilirliği görece düşük' tasarı ve planları ifade edilir. İkili iletişimde, gerçekleşmesi dinleyicinin rıza ve onayıyla mümkün olan, bu nedenle sıklıkla öneri semantiğine yaklaşan istenir davranışlar da ifade edilebilmektedir (örn. 2). *-sA* ile işaretlenen 1. kişi istek bildirimlerinde konuşurun yanı sıra dinleyicinin rızası da önemlidir (*Yarın size gelsem? Hocam ödevimi yarın getirsem?* ayr. bk. örn. 2, 3 ve 4). Bu nedenle kibar retlerde özellikle tercih edilir: [kendisine pasta ikram edilen biri] *Ben almasam, biraz önce atıştırdım*.

(1) Keşke bir böcek *olsam* ben. Ufak, ufacık bir böcek *olsam*. Tarih şeridinin içine girip geriye doğru *gitsem*.
DDK. 118.

(2) [Boby Temel'i iğneye götürüyor ve iğneciden onu diğer günler de iğnelemesini istiyor.]
Temeloş yattı. Osman ispirtolu pamuğu sürdükten, biraz da ovduktan sonra iğneyi batırdı. Temeloş bir titredi. Kaç tane var bu iğneden Osman? diye sordu.
"Biri gitti", dedi Temeloş, "kaldı beşi."
"Öteki beşi nasıl yapacağız? "dedim Osman'a. "Öğle zamanları vursan olmaz mı?"
"Nasıl isterseniz!" dedi.
"Ben Temeloş'u alıp *gelsem*, senin evinde iğnelesen!.."
"O da olur, ben eğere de semere de gelirim." AS. 238.

(3) [Pansiyonda kalan bir müşteri, rahatsızlanan hizmetçiyle konuşuyor.
-Seni bir hekime *yollasam* gider misin, dedim.
-Giderim. Niye gitmeyeyim, dedi.
Halide'nin eline bir mektup verdim, benim en yakın arkadaşım olan doktor Fahri'ye yolladım.
AK. 35.

(4) Başım çatlayacak gibiydi. "Şu anda uyuyorum" dedim. Seni sonra *arasam*?
BYV. 40.

-*sA*'nın çokluk 1. kişi çekiminde ise 'istenir' eylemlerin önerisi vardır: Çokluk 1'in konuşuru, isteğini çokluk 1'i oluşturan diğerine ya da çokluk 1. kişi dışındakilere önererek bildirir. Bu türlü ifadelerde *–sA*'nın taşıdığı semantik değer, *–(y)AlIm*'la ifade edilen isteklerle görece örtüşüyor gibi görünse de ilki, kararlılık noktasında ikincisinden daha geridedir:

(5) Nilüfer'e bir baş dönmesi geldi. "*Gitsek* yavaş yavaş" dedi. "Uyku çöktü üstüme." Melih Dalyan'a baktı. Alnının ortası cam gibi parlıyor ışıkta. Saçları belli belirsiz seyreliyor tepeden.
AS. 74.

(6) Asabiyede kimse kalmamış, sabahki kalabalık kar gibi erimiş. Doktorlar gitmiş, kapıdaki görevli, "Bunlar öğleden sonraları buralarda hasta bakmaz, öğleden sonra kendi muayenehanelerinde bakarlar, yarın gelin!" dedi. Buna benim de canım sıkıldı. "Köye dönelim bari!" dedim.
"Ankara'ya gelmişken benim torunları bir *görsek*! Burada gecekonduda otururlar. Evlerinin yerini bilirim. Çinçin'deki kireç ocağının yanındadır! Ne dersin?" dedi.
AS. 226.

(7) [Pansiyonda kalan müşteri ile hizmetçi kız arasında geçen konuşmadan]
Ben kapıcı gidecek, gelecek diye beklerken kız kahveyi pişirmiş getirdi.
-Nereden buldun, diye sordum.
-Faika hanımlardan aldım, kapıcı geç gelir, dedi.
-Sen bana biraz yardım *etsen* de odayı *toplasak*.
AK. 10.

(8) [Selma, eşinin anneannesi olan Rani ile konuşuyor]
Arabacı onları bekliyordu. Rani bineceği sırada Selma:
-Biraz *yürüsek,* dedi. Biraz hava almak istiyorum.
SS. 296.

(9) Yengeciğim- dedi Hediye-, bir de kara önlük *kestirsek* bana. Paramız çıkışır mı? Olmazsa lastik çizme almayalım.
Yengesi yüzü solmuş, döndü yüklüğün önünde. Mavi gözleri kızarıktı. Gülümsedi, düzgün ak dişleri belirdi.
BS. 48.

-*sA*'nın 2. kişilerdeki işlevi, konuşurdan 2. kişiye yöneltilen istek, talep, öneri, beklenti vb.nin istenirliğini dinleyiciye/2. kişiye iletmek olup bu tür iletilerin, dayatma derecesi düşük olduğu için sıklıkla negatif nezaket stratejisi olarak tercih edildiği yukarıda ifade

edilmişti. Negatif nezaket stratejileri, dinleyici üzerinde baskı oluşturmamak ve dinleyicinin istenilen işi yapıp yapmamak konusundaki özgürlük alanını daha geniş tutmak amacıyla gerçekleştirilir (Brown & Levinson 2004: 101, 129) ayr. bk 10., 11., 12. ve 13. örnekler. Dayatma ve ısrarın derecesi ancak bir zarfın, sözlüksel bir öge ya da pekiştirici bir cümlenin kullanılması ile görece arttırılabilir: *Artık borcunu ödesen*; *Şu sınavı geçsen de baban da ben de rahatlasak.* Ayrıca bk. 14. ve 15. örnekler.

(10) [Uzak bir tanıdığı vasıtası ile bir banka katibinin yanına gelen kız iş istiyor]
Ben sizden bir şey isteyecektim…
-Ne isteyecektin?
-Şey diyordum, ben diyordum ki, beni bir işe *kosanız*!
-Ne gibi işe?
AK. 99.

(11) [Ayaşlı ve kiracısı arasında geçen telefon konuşması]
O gün öğleden sonra bankada çalışıyordum. Bir telefon; Ayaşlı telefon ediyor.
-Ben İbrahim.
-Anladım İbrahim Efendi, ne var?
-Siz biraz buraya *gelseniz*…
-Orası neresi?
-Burası Merkez Eczanesi
AK. 168.

(12) [Anne kız arasında geçen konuşma]
"Anne, paran yok ki senin. Neyle alıyorsun? Kimden dileneceksin hem kurs parasını?"
"Handan'ım lütfen ama… Bir kere pazarda kartla alışveriş ediliyor. Kurs parasını da sen *istesen* Cevdet Amcandan. Üç buçuk milyar tutuyor amcacım *desen*. Öbür borçlarımızı da temizlerdik aradaki farkla. Ona koymaz ki zaten, Diil mi ama?
İGK. 33.

(13) [Paşa ve kızı konuşuyor]
Paşa devam etti:
-Prensesle epey zamandan beri ayrı yaşıyordum. Bana ağır geldi ama ne yaparsın? Tahsil ve terbiye görmeden olamazdı. Şimdi artık prensesle muhabbeti yeniden kaynaştıracağız.
Kız gülerek şikayet etti:
-Paşa baba, artık bu prenses sözünü *bıraksanız*…
GE. 27.

(14) [Karı koca arasında geçen konuşma]
-Fıtnat! diye selendi mutfağa doğru-, Hadisene, bak serinlik başladı. Şu bulaşıkları yarına *bıraksan olmuyor mu?* Yahu karşılıklı iyi balkon sefası yapalı dedik. Görme, senin begonya alabildiğine kızarmış.
BS. 76.

(15) [Ayaşlı ile bir kiracısı arasında geçen konuşma]
Ayaşlı da pişkin pişkin, onun suratına bakıyor,
-Canım şu örtünün parasını *olsun versen*, diyor.
-Veremem, niye vereyim, örtü yanıktı.
AK. 41.

Aşağıda *–sA*'nın 3. kişilerdeki kullanımını gösteren örnekler yer almaktadır. *–sA*'nın 3. kişi istek bildirimlerinde, 3. kişiye yönelik dilekler, temenniler (*Ah sınavı bir geçse, bir gün ansızın çıkıp gelse* vb.); olması hayal edilenler, 3. kişiden beklenen ya da 3. kişiyle ilgili düşük dereceli 'istenirler'; birçok ifadede 3. kişiye 'hakkında konuşulan' olmaktan öte hiç bir dayatmanın yüklenmediği (bk. örn. 16) ya da dinleyene/2. kişiye danışılan, iradenin 2. kişide olduğu (örn. 17), karar verme sürecinin henüz aşılmadığı, gerçekleşebilirliği düşük istekler ifade edilir.

(16) Melahat'ı *verseler* de hiçbir şey *vermeseler*. Yüzüne bakmakla doyar adamın karnı valla!
DDK. 96.

(21) Doktor komutanın yanına yürüdü:
"Neredeymiş ölü biliyor musunuz?"
"Çarpışma yerinde" dedi komutan.
"*Getirseler* olmaz mı buraya."
"Yerinde keşif yapmak zorundayız."
SÖ. 8.

(17) Selime'ye gittim. Erken kalkmış, giyinmiş, pencerenin önüne oturmuş, elinde mendil ıslak, gözleri şiş, kan içinde, rengi uçuk.
-Nasılsınız? dedim.
-İyiyim, teşekkür ederim, dedi.
Biraz durduktan sonra,
-*Biri olsa* da, bugün beni babamın mezarına kadar *götürse*. Bir daha kimbilir ne zaman görürüm, dedi.
AK. 190.

(18) Bari günlerimiz güzel *geçse.*

(19) Keşke herkes senin gibi ince fikirli *olabilse.*

(20) Bir gün ansızın çıkıp *gelse*, yüzümüzü *güldürse*.

İstek-koşul sınırı ve işlevsel bölünme

-sA'nın varsayım bildirme/hipotetik olma özelliği koşul bildirdiği ifadelerde de devam eder. Koşul bildirimi bu çalışmanın dışındadır; ancak yine de aynı biçimbirimle kodlanan bu iki işlevin nasıl olup da birbirinden ayrıldığı ya da her durumda birbirini dışlayıp dışlamadığı; bu iki işlevi ayıran tipik farkların bulunup bulunmadığı ilgi çekiciliğini korumaktadır. Şimdilik birkaç tespitin paylaşılmasıyla yetinilecektir: *-sA*'nın bu iki işlevi ezgi örüntüleriyle de ayırt edilir; ancak tipik bir fark *i-* fiiliyle yapılan birleşik çekimlerde, *-sA* biçimbiriminin her iki işlevi için ayrı ayrı gösterdiği morfosentaktik ve morfosemantik uygunluklarda izlenir. *–sA* istek bildirdiğinde,

sonrasında *–(y)dI* ve *–(y)mIş* ile irrealis[1] oluşturarak, öncesinde yalnız *–(X/A)r, -mAz* ile (*Ayşeciğim, şu kitabı getirirsen*) eşdizimli olabilir; diğer yandan *–(X/A)r, -mAz+sA*'da istek bildirimi, koşul semantiğinden büsbütün bağımsız da değildir: *Şu kitabı getirirsen,* krş. *Şu kitabı getirsen*. *–sA* koşul işlevi görüyorsa, *i-* fiilli birleşik çekimlerde eşdizimli olabileceği eklerin ve buna bağlı olarak karşılık geldiği semantik içerik/durumların sayısı da artmaktadır. Öncesinde *–(X)yor*, *-(X/A)r, -mAz*, *-AcAk, -DX*, *-mAlI*, *-mXş*; sonrasında *–(y)dI* ve *–(y)mIş* ile eşdizimli olabilir (Koşul bildiren *–sA*'nın varsayımsallık ve gerçek karşıtlığına yönelik değerlendirmeler için Ruhi, Zeyrek, Turan 1999'a bk.)

Adamoviç, *-sA*'nın fiile doğrudan eklendiği durumlarına *potansiyel, –DX* ve *-mXş* dışındaki birleşik çekimli kullanımlarına *realis, –DX* ve *-mXş* ile birleşik çekimli kullanımlarına *irrealis* adını verir ve bu üçünü, karşılık geldikleri semantik değer, gerçeklik ve zamansallık açısından ayırarak değerlendirir (1985). Örneğin potansiyel (fiile doğrudan eklenen) *-sA* prensip olarak zamandan bağımsız olup birincil olanı koşul, ikincil olanı istek olmak üzere işlevsel bir bölünme geçirmiştir (283). Birleşik çekimlerde ortaya çıkan realisse zaman referansından bağımsız değildir ve yalnız *koşul* bildirir (289). Ancak burada, iki önemli noktayı vurgulamak gerekir. İlki Adamoviç'in, *realisin yalnız koşul bildirdiği* yargısı ile ilgilidir. Aşağıdaki örnek realistir; fakat bu örnekte istek işlevi de *-sA*'nın morfosemantik içeriğinden bertaraf olmuş değildir:

(21) Böl. Bşk. Yrd. Öğretim görevlisi ile konuşuyor.

Bunlar atama kriterleri ile ilgili evraklar. Toplantıdan önce göz atıp üzerinde biraz kafa *yorarsan*…

İkincisi, *realis –sA'nın zaman da bildirdiği* (Adamoviç 1985: 289) yargısına ilişkin bir ektir. *Ali gelecekse biz de geliriz* vb. kullanımlarda yan cümlenin zaman referansı, salt *-sA*'dan kaynaklanmamakta; *-sA*'nın öncesindeki öge (*-AcAk*) ve bu ögeyle işaretlenen eylemin ana cümlenin yüklemine kodlanan mutlak zamana göre konumlanmasıyla oluşmaktadır. Kısaca, *–acaksa* gramatikal evresinde *-sA*'nın morfosemantik ve morfosentaktik görevi, *-AcAk*'a, ana cümlenin yüklemine kodlanan mutlak zamana göre, göreceli bir zamansal konum kazandırmaktır. Bunu sıralılık ilişkisi ve koşul semantiği ekseninde gerçekleştirir.

[1] İrrealisle ilgili Mithun 1995, Bybee 1998 ve Martin 1998'e bk.

İstek bildiren *–sA*'nın bağımsız cümlenin yüklemine eklenebilirken; koşul bildiren *-sA*'nın ancak bağımlı cümlenin yüklemine eklenebildiği' (bk. Korkmaz 2003, Karahan 1994 vb.) yönündeki genel kabul de her durumda geçerli görünmemektedir; *-sA,* koşul ya da varsayım bildirdiği sınırlı kullanımlarında da istek bildirdiği durumlardaki gibi bağımsız cümle kurabilmektedir. Bu tür cümlelerde, *belirli bir koşulun varsayıldığı* gözlenir: *Hey ne yapıyorsun? Ya biri görürse?* Bu cümle, *Şu kitabı versen* cümlesinden daha bağımlı ya da daha bağımsız değildir.

Korkmaz, *–sA*'nın koşul işlevinin daha eski olup istek işleviyle yaygın olarak Orta Türkçe döneminde kullanıldığına ve bu iki işlevin aynı fiilden (istek bildiren *sA-* fiili) iki farklı yolla geliştiğine (*-sA-r* ve *–sA-k*) işaret eder (1995: 160-167). Ekin istek bildiren *sA-* fiilinden türediği düşünülmesine rağmen, birincil işlevinin koşul olması düşündürücü görünmektedir. Johanson konuya, koşul işlevinin ikincil olduğunu düşündüren yorumlar getirmiştir: "This marker, later known as a conditional marker, was previously used as a voluntative mood. According to Brockelmann, this is the oldest Turkic modal form to express a wish (1954: 378). Though it is unknown origin, there have been attempts to trace it back to some form of the verb *sa-* 'to count, to think'." (2007b). Ekin kökeniyle ilgili diğer görüşler için ilgili bk. Adamoviç 1985. *-sA* ile işaretlenen, sebep-sonuç ve zamansal sıralılık ilişkisiyle birbirine bağlı iki istek ifadesinden ilki, ikincisine koşul olabilir. 22., 23. ve 24. örnekte, *koşul* ve *istek* semantiği, eş zamanlı olarak aynı biçimbirim üzerine kodlanabilmiştir.

(22) [K. Paşa Kayseri'de kendini misafir eden ev sahibi ile konuşuyor] "Azizim," dedi, biz her sabah sütten, kaymaktan, baldan bıktık. Sizin meşhur pastırmanız vardır, üzerine birkaç taze yumurta *kırılsa* da kuvvetli bir kahvaltı *etsek*, nasıl olur? Bugün gideceğimiz başka yerler var. Öğle yemeğini biraz geç yiyeceğiz de…"
GF. 158.

(23) [Pansiyonda kalan müşteri ile hizmetçi kız arasında geçen konuşma] Ben kapıcı gidecek, gelecek diye beklerken kız kahveyi pişirmiş getirdi.
-Nereden buldun, diye sordum.
-Faika hanımlardan aldım, kapıcı geç gelir, dedi.
-Sen bana biraz yardım *etsen* de odayı *toplasak*.
AK. 10.

(24) "Renginur, İlhan Bey'e *söylesen* de bir hemşire *tutulsa*" dedi Gülizar sesini alçaltarak. "Bu böyle olmayacak"
"Doktor gerekli buluyorsa tutulur" dedi Renginur.
M. 134.

3.1.4 –(X/A)r, -mAz

Türkçe dilbilgisi kitaplarında *geniş zaman* [aorist] veya *geniş zaman kipi* olarak adlandırılan, ancak birçok kullanımında esasen bildirdiği şey zaman değil *beceri, alışkanlık, varsayım, gönüllülük, emir* vb. kiplik anlatımlar olan *–(X/A)r, -mAz* ekleri, bu bölümde 'istek kipliği' çerçevesinde tartışılacaktır. Kiplik, şekille değil anlamla ilgili bir kavramdır; *–(X/A)r, -mAz* eklerinin *beceri* ve *alışkanlık* gibi devamlılık gösteren nitelikleri karşılayabilme özelliği, bu biçimbirimin geniş zaman bildiricisi olarak değerlendirilmesine yol almıştır (Geniş zamanla ilgili tartışmalar ve geniş zaman algısının ontoloji dışı olması hakkında Emir bölümü 3.1.3'e bk.). *–(X/A)r, -mAz* biçimbirimleri, zaman-kip ve görünüş kategorileri için, emir kipliği çerçevesinde, önceki bölümde tartışılmıştı. Bu biçimbirimler, zaman kategorileri için yeniden değerlendirilmeyecek; ancak kiplik soruşturması, istek kipliği içerisinde yenilenecektir. *–(X/A)r, -mAz* biçimbirimlerinin kiplik soruşturması istek bildirdiği durumlarla sınırlandırılacak, istek dışındaki işlevleri dışarıda tutulacaktır.

Bitimli fiiller, eylemsel içeriklerine göre *yüksek odaklı* [highfocal], *düşük odaklı* [lowfocal] veya *odaksız* [nonfocal] olabilirler (Bk. Johanson 2000). Yüksek odaklı bir eylemle (A) düşük odaklı bir eylem (B) arasındaki işlev farkı, A'nın B'de olmayan ayrı bir özelliğinin bulunması değil, ortak bir özelliğin A'da B'dekinden daha yoğun olmasıdır (2000: 11), krş. *Ali geliyor* ve *Ali gelir*. *–(X/A)r, -mAz* ekleriyle işaretlenen eylemlerin düşük odaklı ya da odaksız olması, örneğin *-(X)yor* ile karşılaştırıldığında eyleme bakılan noktada belirli bir yoğunluğun/hareketin bulunmaması (bk. Johanson 1994: 255 ayr. bk. Johanson 2000: 51) ekin görünüş [aspect] ile ilgili dikkate değer bir özelliği olmanın yanı sıra, literatürü 'geniş zaman' gibi ontoloji dışı bir zaman kurgusuna götüren nedenleri de çözümler. Çekimli eylemlerde görülen yukarıdaki türden bir yoğunluk/odak farkı, düşük odaklı ya da yoğunluğu az olanın, yüksek odaklı olanlara göre semantik açıdan daha genel olmasına yol açar (Johanson 2000: 51). Johanson 'Türkeitürkische Aspektotempora' adlı yazısında 'sonlanmamış' [non-anterior] aspekt-zaman [aspektotempora] kategorisi içinde değerlendirdiği *–(X/A)r* biçimbiriminin, bakılan noktada yoğunluğun görülmemesi nedeniyle *niyet* ve *olasılık* bildirme gibi kiplik anlatımlar için elverişli olduğunu belirtir (1994: 255). Bu tespit *-(X/A)r*'ın kiplik işlevlerini değerlendirmek için önemlidir. *–(X/A)r, -mAz* biçimbirimleri, isteme semantik alanı içerisinde *emir, istek* ve *rica* olmak üzere üç ayrı

semantik alanı işaretleyebilmektedir. *–(X/A)r, -mAz*'ın istek semantiğini işaretlemeye yatkınlığı ve bu yatkınlığın hangi morfosemantik süreçlerle ortaya çıktığı tartışılmaya değerdir. Ancak öncesinde, *–(X/A)r, -mAz*'ın emir ve istek işlevini ayıran/belirleyen unsurlardan bahsedilecektir.

–(X/A)r, -mAz biçimbirimleri, aşağıdaki ilk örnekte emir, ikinci örnekte istek bildirmektedir. Örneklerden izleneceği gibi, emir ve isteği ayıran sınır morfolojik değildir. Tersine, bu iki semantik alanın morfolojik işaretleyicileri, önemli ölçüde örtüşmektedir. Bu nedenle emir ve isteği ayıran sınırları betimlemede morfolojik işaretleyiciler yeterli/ayırıcı değildir. Sınırlar çoğu durumda pragmatik nedenlerle, dil içi ve dil dışı bağlamla belirginleşir. Emir ve istek arasındaki semantik sınır toplumsal bağlamla da şekillenir. Hiçbir anlam, iletişim katılanlarının toplumsal statü, güç, dayanışma, mesafe vb. özelliklerinden bağımsız değildir. Söz konusu olan aynı semantik alanın -isteme semantiğinin- alt birimlerini ayırmaksa, dil içi ve dil dışı bağlam daha da önemlidir. Çünkü farklılık, temel anlamsal sınırlandırmadan, aynı anlam alanının farklı dereceleri ve yönlerini belirlemek gibi ikinci seviye bir sınıflandırmaya ilerlemiştir. Morfolojik işaretleyiciler, belirli semantik bildirimleri ifade etmeye yatkındırlar elbette; ancak bu bildirimlerin hangi seviyede gerçekleşeceği, konuşurun o bağlamda bu dil araçlarına hangi semantiği yüklediği ya da yükleyebildiği ile yakından ilişkilidir.

(1) Müşteri:
-*Yemek vakti gelince beni kaldırırsın*, tamam mı?
Otel görevlisi:
-Emredersiniz efendim.

krş.

(2) Beni dinlemeye tenezzül edersen, emin ol ki zararlı çıkmayacaksın ve… yemin ederim, yalnız seni düşünerek söylüyorum. Yalnız seni düşünerek buraya çağırdım. Yalnız seni düşünerek annemi komşuya, küçük kardeşimi mektebe gönderdim, evin yalnız kalmasını istedim. Çünkü sana birkaç senelik maziyi anlatacağım. *Dinlersin, üzülmezsin* değil mi? SK. 155.

–(X/A)r, -mAz'ın isteme semantiğini işaretleme yatkınlığı hayli ilgi çekicidir. Bu yatkınlığın nedenlerinden biri, yukarıda belirtildiği gibi *–(X/A)r*'ın görünüşüyle [aspect] ilgilidir. -(*X/A)r*'ın görünüş bakımından düşük odaklı bir ek olması, yani eyleme bakılan noktada belirli bir yoğunluğun/hareketin görünmemesi onu, *niyet* ve *olasılık* gibi

anlatımlar için elverişli hale getirir (Johanson 1994: 255). *–(X/A)r, -mAz* biçimbirimleri, teklik-çokluk birinci kişilerde *bir işe gönüllü olma, niyetlenme* vb. kiplik anlatımları kodlayabilmektedir. Bu tür kullanım, *–(X/A)r* ve gönüllülük kipi 1. kişiler arasında, belirli detaylarla birbirinden ayrılan semantik bir yakınlığa işaret etmektedir: *bu işi ben yaparım* krş., *bu işi ben yapayım*. Her ikisinde de bir işi yapmaya niyetli ya da istekli olma söz konusudur. Ancak gönüllülük kipi 1. kişilerde, bir işe talip ya da gönüllü olmanın da ötesine geçildiği, niyet etme, tasarlama vb. düşünsel süreçlerin tamamlandığı ve harekete geçilmek üzere olunduğu görülür. *Bu işi ben yaparım* gibi bir ifadede ise 'yapmaya gönüllü olma' gibi daha basit ya da işin henüz başında olunan bir istek vardır (-*(X/A)r, -mAz* biçimbirimlerinin istek bildirimleri ile ilgili Yavaş 1980, Özsoy-Erguvanlı 1993'e bk.).

–(X/A)r, -mAz biçimbirimlerini istek semantiğine yaklaştıran bir başka özelliği potansiyel olanı, varsayılanı ve yeterliği bildirebilmesidir. İstekler henüz gerçekleşmeyen; ancak potansiyel olan ya da gerçekleşeceği varsayılan ifadelerdir. -*(X/A)r, -mAz* ile işaretlenen istek bildirimlerinde, eyleyicinin yapmaya yeterli olduğu ya da yapabileceği varsayılan 'istenir'lerin ifadesi vardır. Varsayılan durum, 2. kişilerde dinleyiciye emrivaki ile iletilir. Birinci kişilerde işe, konuşur taliptir. 3. kişilerde varsayım bildirimi daha belirgindir; istek semantiği, *–(X/A)r, -mAz* biçimbirimlerinin 3. kişi çekimlerinde görece zayıflar ve yerini tahmin, güçlü varsayım, çıkarım vb. yorumlamalara bırakır: *Çorbayı ben yaparım. Ayşe de ekmek alır.*

–(X/A)r, -mAz biçimbirimlerinin istek işlevi aşağıdaki örneklerden de izlenebilir. 3. örnekte konuşurun bir işe talip ya da gönüllü olduğu, 4., 5., 6. örneklerde ise dinleyiciden bir işi yapmasını istediği görülür. 7. ve 8. örneklerde de öneri bildirimi vardır:

(3) Ben size bir çaresini *bulurum*. Bir Ermeni terzisi tanıyorum. Onda hem dikiş levazımı bulunuyor, hem de kumaş.
A. 61.

(4) [Zühre nine torunuyla konuşuyor]
-Alıver şunu oğlanım. Yüzünü yuduğunda *kurularsın*. Beni *hatırlarsın*. Dengin içine sıkıştırıver. "Bir Zühre ninem vardı" *dersin*. Belki kışa çıkmam. Şu küt kambur halimle. Durup bakma öyle. Haydi git oyalan bir yerlerde. Çekilecek tespihlerim var.
Z. 18.

(5) [Bir akrabasının evine giden Kerim ile akrabası arasında geçen konuşma]
Çocuk gözlerini evden yana çevirmeksizin sesini alçaltarak konuştu.
-Demin biri bizi gözetliyordu. Misafir o mudur?
-He ya. Odur. Hastadır besbelli. Bir durgunluğu var. İyi ettin de geldin oğul. Hasan'ı Almanya'ya salalı evlada hasret duyarız. Gayri bu gece *getmezsin*. Burada *kalırsın*.
İstediğini belli etmeden,
-Olur mu dedi Kerim. Yakışık alır mı?
Z. 38.

(6) [Bir ceset gören karı koca arasında, arabalarına bindikten sonra geçen konuşma]
Genç adam telefonu uzatıp, "arasana polisi" diyor. İsmini falan verme sakın. İfadeydi, şuydu buydu uğraşmayalım. "Sen ara" diyor genç kadın. "Ajansa gidince sen *ararsın*". Gözyaşlarını koluna siliyor.
İGK. 71.

(7) -Birlikte sinemaya *gideriz*.

(8) -Kal burada, birlikte *çalışırız*.

3.1.5 –mAlI

Gereklilik/zorunluluk bildiriminin, *–mAlI* biçimbiriminin en yaygın işlevi olmakla beraber tek işlevi olmadığı, *–mAlI*'nın morfosemantik içeriğinin *tahmin*, *çıkarım*, *istek*, *emir* vb.nin ifadesi için de elverişli olduğu, *-mAlI*'nın emir işaretleyicisi olarak değerlendirildiği bölümde belirtilmişti. Bu bölümde ise, *–mAlI* biçimbiriminin istek semantiğini kodlama işlevi, bu işlevin hangi koşullarda ortaya çıktığı ile birlikte betimlenmeye çalışılacaktır. *-mAlI* biçimbirimi, zaman-kip-görünüş kategorileri için emir kipliği çerçevesinde tartışılmıştı. Bu bölümde *–mAlI*'nın görünüş sorgusu yinelenmeyecek; zaman ve kiplik sorgusu ise istek kipliği çerçevesinde yenilenecektir. Elbette burada, kategorik bir zorlamaya gidilmeyecek, *-mAlI*'nın morfosemantik içeriğinin, istek yorumlamasına yatkın olduğu durumlar değerlendirilecektir. *–mAlI*'nın istek işleviyle kullanım alanı, belirli metin ve söylem biçimleriyle sınırlı kalmaktadır. Bu nedenle, bütün iletişim ortamlarında aynı sıklıkta ve doğallıkta kullanılmadığını belirtmek gerekmektedir.

-mAlI'nın, morfosemantik içeriğinin istek yorumlamasına yatkınlığı, gerekliliğin iç mantığına ilişkin verilerle de desteklenebilir. Coates gereklilik kipliğini konu alan çalışmasında *zorunluluk> gereklilik> düşük gereklilik> öğüt> istek* biçiminde, gereklilik semantiğini taşıma yoğunluğuna göre değişen gereklilik düzeyleri belirlemiş ve semantik bir diyagram çizmiştir (1983: 33). Corcu 2003: 92'de ise, düşük dereceli gerekliliğin istek semantiğini karşılayabileceğine ilişkin "*–mAlI* pragmatik nedenlerle

güçlü gereklilik/ zorunluluk, gereklilik, düşük gereklilik ve istek gibi çeşitli oranlarda derecelenebilen ifadeleri karşılar" yorumu yer alır. Bu tespitler, *–mAlI*'nın morfosemantik içeriğinin, istek semantiğine yabancı olmadığını gösterir. Diğer yandan, *–mAlI*'nın *zorunluluk, gereklilik, emir, istek* vb. işlevlerini belirlemede bağlam da ileri derecede etkilidir. Burada, *-mAlI'nın zorunluluk/gereklilik ve istek işlevlerinin nasıl ayrıldığı* ve *–mAlI üzerine kodlanan istek semantiğinin, istek morfolojisinin diğer üyelerinden nasıl farklılaştığı* olmak üzere, tartışmak istediğimiz iki önemli nokta vardır.

(1) *Bir evim olmalı.*
Öylesine yükselebilmeli yedi renk düşünceler içinden
Yıldız yıldız olmalı geceleri
Ve saadetten çatlayabilmeli
Dallardaki tomurcuklar
Bir evim olmalı
Neş'eden yana zengin
Gelin teli pırıltısında ışıl ışıl
Renk renk,
Bir evim olmalı, CD.

Yukarıdaki örneklerde *–mAlI* istek anlam alanını işaretlemek için kullanılmıştır. *-mAlI*'nın gereklilik ve istek işlevini ayıran dinamikler bu örnekler üzerinden izlenecektir. Örneklerdeki ifadelerde, olması gerekli ya da zorunlu olan, olmamasının toplumsal hayatta yaptırım doğuracağı; belirli bir kanun, otorite, toplumsal kurallar vb. ile ya da bireyin kendi iradesince dayatılan durumlar yoktur; tersine arzu ya da hayal edilen, varsayılan, gerçeklik değeri görece düşük istek ve dilekler vardır. Bu tür isteklerde, konuşuru dışarıdan tetikleyen zorlayıcı dinamikler, kanunlar, kurallar, ödev ve sorumluluklar yoktur. Kişinin hayalleri, arzuları vb. iç dinamiklerce yönetilir. Olması istenilen, arzu edilen durum, görece düşük gerçekleşme potansiyeli nedeniyle varsayım kipliğiyle [hypothetic modality] örtüşür. Varsayıma dayalılık, *–mAlI* ile bir diğer hipotetik istek işaretleyicisi olan *–sA* arasında bir kesişim oluşturur: *Sıcacık bir yuvam olmalı* krş., *Sıcacık bir yuvam olsa.* Bu kesişim *–mAlI* ve *–sA*'nın, istek morfolojisinin diğer üyelerine, örneğin gönüllülük kipi ve *-(X/A)r, -mAz*'a göre 'düşük dereceli gerçeklik/gerçekleşebilirlik' değerine sahip istekleri karşılama özelliklerine dayanmalıdır. Bu tespit, gerçek dışı ya da gerçekleşme potansiyeli düşük isteklerin sadece *–mAlI* ve *–sA* ile işaretlendiği gibi katı bir yargıya dayanmaz. Tersine *–mAlI* ve *–sA*'nın bu yöndeki ifadelere yatkın olduğuna işaret eder. (Gönüllülük kipi 3. kişilerin bu türlü bir yatkınlığı için bk. gönüllülük kipi bölümü). Diğer yandan, düşük dereceli

‘gerçeklik/gerçekleşebilirlik’ özelliği, *-mAlI* ile kodlanan isteklerin zaman bildirimini, geleceklik ve belirsizlik arasında belirli derecelerde zayıflatır.

Bir başka konu, *-mAlI*’nın istek kipliği içindeki işlevlerinin, söylemden ya da metnin türünden bağımsız olmadığıdır. Aşağıda örneklendirilecek istek bildirimleri, bütün bağlamlar veya metin türleri için aynı derecede doğal/yadsınmaz değildir. *-mAlI* ile kodlanan istekler, sıklıkla şiirlerde ya da şiirsel dille yazılmış düz metinlerde görülmektedir. Bu durum, yukarıda belirtildiği gibi, *-mAlI’*nın hayal edilen, düşlenen, gerçeklikten kısmen uzak istekleri kodlama yatkınlığı ile izah edilebilir.

(2) Sevgi dolu bir *cümlem olmalı*. Tutup ucundan *savurmalıyım* gökyüzüne, rüzgarda *dalgalanmalı*... Belki de ucuna bir ip bağlayıp uçurtma gibi *uçurmalıyım* bir deniz kıyısında…

Ayaklarım olmalı koşmadan duramayan. İnsanlara koşan, sevgiye, mutluluğa koşan ayaklar. Cesur ayaklar. *Durduramamalı* hiçbir şey onları. Ben bile *yetişememeliyim* ayaklarımın hızına. Anlatacak çok şeyim olmalı. Hepsini bir bir *anlatmalıyım*, ağaçlara kuşlara, dağlara… *Anlamalılar* beni...

Bir evim olmalı içi benle dolu. Kim gelse misafir, beni *bulmalı* her köşesinde.

Hayallerim olmalı biri kuzey biri güney kutbunda. *Sınırsız olmalı hayallerim*. Bulutlara kanca takıp denizlerde yürümeyi değil, mutluluğun ellerime yapışmasını *hayal etmeliyim*. Saçlarım rüzgar *kokmalı*, gözlerim yağmur. UY.

(3) Yazılan şiirde çoban *olmalı*, kaval *çalmalı*,
Yazılan şiirde, derde ortak *olmalı*, *sormalı*,
Sevenlerse, sevdiğini bu şiirlerde *bulmalı*,
Yazılan şiirler dolu *olmalı*,
Anadolu *olmalı*. YAO.

(4) Bir teknem *olmalı* ve bütün dünyayı bu şekilde gezebilmeliyim... Bir evim *olmamalı*, yorulup sığınabileceğim.

3.2 Sözlüksel İstek İşaretleyicileri

İstek semantiğinin iletişim ortamına çıkışı salt morfolojik ögelerle değil sözlüksel, sözdizimsel ve bürünsel ögelerle de gerçekleşebilmekte; konuşur bu işaretleyicilerden birini ya da birkaçını isteğinin yönünü, yönlendiriciliğini, derecesini, gerçekliğini ve gerçekleşebilirliğini dikkate alarak kullanabilmektedir. Bu bölümde anlatılacak olanlar, isteğin sözlüksel işaretleyicileridir. Sözlüksel istek işaretleyicileri, morfolojik işaretleyiciler kadar gramatikal olmayan ya da yarı gramatikal, bağımsız birimlerdir. Sözlüksel istek işaretleyicileri sırasıyla *kiplik yüklemler* ve *kiplik zarflar/sözler* başlığı altında tartışılacaktır.

3.2.1 Kiplik Yüklemler

İstek bildiren kiplik yüklemler, isteği leksikal semantikleriyle kodlayabilen sözlüksel birimlerdir. Morfolojik istek işaretleyicilerinin isteğin derecesi, yönlendiriciliği, gerçekliği ve gerçekleşebilirliğini karşılamada farklı yatkınlıklar gösterebildiği önceki bölümlerde tartışılmıştı. Söz gelimi gönüllülük kipi daha somut, gerçekleşebilme oranı görece yüksek istekleri; *-sA* ve *–mAlI* sıklıkla varsayıma dayalı/hipotetik istekleri karşılamaktadır. *–(X/A)r* ile işaretlenenlerdeyse, belirli bir yeterliliğe/beceriye dayanarak *bir işi yapmaya hazır/gönüllü* olma semantiği vardır. İsteği kodlayan kiplik yüklemler de uygun leksikal birimin tercih edilmesiyle, bu tür farklılıkları görece karşılayabilirler. Örneğin *iste-* yüklemi, güçlü ve somut istekleri, *dile-*, *arzu et-*/*arzula-, temenni et-* vb. yüklemler, gerçekliği ya da gerçekleşebilirliği görece düşük, soyut istekleri, *arz et-, talep et-* vb. yüklemlerse resmi bağlamlarda, güçlü ve somut istekleri karşılama eğilimindedir:

(1) Kaymakamdan yüzbaşıya:
-Hemen odamda görüşmek *istiyorum* seninle.

(2) Şirket sahibi finans müdürüyle konuşuyor:
-Ersan Bey, burada çalışanların maaş bordrolarını görmek *istiyorum*. İki yıldır kimseye zam yapmamışsınız.

(3) Kendisine şimdiden şükranlarımızı sunarken, insanlığa daha büyük hizmetler vermesini *diliyorum.*

(4) Genç çiftlere ömür boyu mutluluklar *dilerim*.

(5) İhale koşullarının yeniden gözden geçirilmesini *talep ediyorum*.

Bu örneklerde *dile-, iste-* vb. yüklemler, *-(X/A)r, -mAz* ve *-(X)yor* ile çekimlenerek,[1] morfolojik yöntemde *–(y)AlIm, -A, -sA* vb. eklerin yaptığı kiplik aktarımı sözlüksel olarak gerçekleştirirler. Yapılması istenilen iş ve eyleyici, kiplik yüklem öncesine, yüklemin istemine [valency] göre yerleşir: *birinden bir şey iste-*, *bir şey dile-*, *bir şeyi arzula-* vb. Bu yöntemde, istenilen eylem/iş/nesne kadar *isteme hâlinin aktarımı* da öncelenir: *Ayşe'nin gelmesini diliyorum* krş. *Ayşe keşke gelse.*

(6) "Seni tekrar *görmek isterim*, gene görüşeceğiz." demişti Fikran, "öyle değil mi?" MR. 277.

(7) [Salih Bey'den Fikriye'ye gelen telgraf]
"Ereğli'ye gelişinizi haber aldık. Şimdi hemen yanınıza güvenilir bir polis memuru alarak Ankara'ya *hareket etmenizi istiyoruz*. Arkadaşımız Mithat Bey'le birlikte Ankara'ya

[1] Diğer zaman ekleriyle çekimlendiklerinde ortaya çıkan durumla ilgili olarak bk. takip eden açıklamalar.

gelmeniz için kaymakamlığa yazı yolladık. Paraya ihtiyacınız varsa bunu kaymakamlıktan sağlayabilirsiniz. Paşa hazretleri hareketinizin derhal buraya *bildirilmesini istiyor*. Buna göre gereğini yapmanız uygun olur.
GF. 159.

(8) [Fikran ve kardeşi Revan arasında geçen konuşma]
Satış işlemleri bitip de para Revan'ın eline geçtiği akşam Fikran bu paranın üçte birinin en kısa zamanda avukata verileceğini hatırlattı ona.
"Tamam yarın telefon eder, gider veririm," dedi Revan.
"O tarafta işim var, ben götürürüm, geri kalanın yarısını da, ekim ayında geri ödemek üzere *senden borç istiyorum*," dedi Fikran.
MR. 296.

(9) İşçilerimin müzik ihtiyacını tatmin etmeliyim. Müzik dinlerken insan farkında olmadan daha çok çalışır. *Senden işte bunu istiyorum*. Orkestra tutacaktım. Pahalı geldi. TCa. 68

Yukarıdaki örneklerde, istenilen iş/eylem/nesnenin kiplik yükleme hangi biçimlerde bağlanabildiği *iste-* yüklemi üzerinden izlenebilir. İstenilen *bir eylem* ya da *eyleme dayalı bir durumsa* kiplik yükleme sıklıkla *-mAk ekli bir fiilimsiyle*[1] (bk. örn. 6) veya eyleyici bildiriminin de yapılabildiği *–mA+iyelik* yapısıyla (bk. örn. 7) bağlanmaktadır. İstenilenin *nesne* olduğu durumlarda *ad+yüklem* (bk. örn. 8) ya da *ad+akuzatif+yüklem* (bk. örn. 9) yapıları kullanılır. Aşağıdaki örneklerde ise durum daha farklıdır: 10. ve kahramanların Balkan ağzıyla konuşturulduğu bir metinden alınan 11. örnekte istenilen iş/nesne vb. içe yerleşik istek cümleleriyle aktarılmıştır.

(10) [Karı koca arasında geçen bir konuşma]

"Ne aradığını biliyor musun ki sen?" diyordu İlhan, bezginlikle. "Sosyal bir varlık ol. *Kendine ait bir uğraşın, çevren olsun istiyorum* ben!"
"Var zaten. Ama sen benden kurtulmak, başından def etmek istiyorsun…"
MR. 59.

(11)-Söyle şimdi… Ne istersin benden?
Ellerine sarıldı.
-İsterim senden, gidesin müdürümüze, söyleyesin yapmış bir cahillik. Ferhat, yalvarır köpekler gibi, bakmasın kusura bu seferlik, yazmasın hakkımda ceza! Diyesin yazıktır Ferhat'a, var beş çocuğu. M. 219.

İstekler, henüz gerçekleşmemiş ancak gerçekleşmesi çeşitli derecelerde potansiyel olan ifadelerdir. Kiplik yüklemlerin potansiyel istekleri bildirebilmesi, nezaket stratejisine bağlı özel kullanımlar dışarıda tutulursa (bk. örn. 12 ve 13), yalnız *–(X/A)r* ve *–(X)yor* ile çekimlendikleri durumlarda mümkün olmaktadır. Başka bir deyişle, isteğin 'potansiyel olma' özelliği yalnız *sonlanmamış* aspekt-zaman ile aktarıldığında korunmaktadır: *Senden ders notlarını istiyorum*. İstekler, *sonlanmış* aspekt-zaman ile

[1] *-mAk iste-* yapısının, tasviri birleşik fiil olarak da değerlendirilebileceğine ilişkin bk. Karahan 2004: 79.

aktarıldıklarında ise, *potansiyel istek bildirimi* yerini *isteğin aktarımına* bırakmaktadır: *Dün ondan ders notlarını istedim.* Aşağıdaki ilk iki örnekte potansiyel bir isteğin *sonlanmış* aspekt-zaman ile aktarımı da mümkün olmuştur. Ancak burada nezaket stratejisi oluşturmak üzere tercih edilmiş özel bir kullanım vardır. Örnekteki kiplik yüklem *–yordum* ile işaretlense de potansiyel olma özelliğini yitirmemiş; *-yordum* gramatikal evresi *geçmişte istiyordum, artık istemiyorum* vb. bildirimlerin dışında, hâlâ istenir olan bir eylemi karşılamıştır. Bu örneklerde *–DX* ve *-mXş,* konuşma zamanından önceki bir noktaya *sonlanmış* aspekt-zaman ile bakmak için değil; bakışı konuşma zamanından uzak bir noktaya yönelterek, istenilen işi yapma konusunda dinleyici/eyleyici üzerinde baskı oluşturmamak/negatif nezaket stratejisi oluşturmak için tercih edilmiştir.

(12) [Bir satıcı ile Rani Şahine arasında geçen konuşma]
Rani Şahine usulca:
-Bakar mısınız? diye seslendi.
En genç olanı istemeyerek yaklaştı, konuşmasına ağdalı bir Oxford aksanı vermeye çalışarak sert bir biçimde sordu:
-Ne var?
-Son gelen kurdeleler ile dantelleri *görmek istemiştim.*
SS. 295.

(13) [Selma Sultan ile babası arasında geçen konuşma]
-Sadede gelelim. Ne istiyorsunuz?
-Şey istiyordum…şey… *beni Sultanahmet'teki mitinge götürmenizi istiyordum.*
SS. 39.

krş.

(14) Son anda işim çıkmasaydı, *size gelmeyi ben de çok istiyordum*.

3.2.2 Kiplik Zarflar ve Kiplik Sözler

Kiplik zarflar, kiplik anlatımın morfolojik işaretleyiciler kadar gramatikalleşmiş olmayan, yarı gramatikal/leksikal işaretleyicileridir (Haan 2005). *Kiplik söz* terimi ise, işlev bakımından zarflara görece benzeyen; bir kısmı basit ya da öbek yapısında olan, bir kısmı ise bir yüklemi olması nedeniyle cümle görünümlü, ancak bağımsız bir cümle oluşturmaktan çok, yarı gramatikal-görevli bir öge gibi kullanılan; konuşurun beklenti, tutum ve tavırlarını yansıtan birimler için kullanılmıştır: *bakalım, istersen, olmaz mı, değil mi* vb. Kiplik sözler, öncesindeki ya da sonrasındaki istek cümlesini anlamsal detaylarla yönlendirir/derecelendirirler. Bu tür yapılar bazı çalışmalarda *tümce görünümlü zarflar* (Kocaman & Doğan 1999) olarak adlandırılmıştır; ancak burada,

zarflarla aralarındaki farkı yok saymamak için *kiplik sözler* terimi kullanılmaktadır. Bu bölümde, istek cümleleriyle eşdizimli olabilen bütün kiplik zarf ve sözler sıralanmayacak; ifadenin *emir mi, istek mi, rica mı, yalvarma mı* olduğu yorumlamasına ve istek semantiğinin daha belirgin ortaya çıkmasına katkı sağlayanlar; ayrıca istek ifadesini çeşitli biçimlerde etkileyerek semantik detaylar katanlar tartışılmaya çalışılacaktır.

Kiplik zarf ve sözlerin isteği doğrudan işaretleme ya da ifade edebilme özelliği genellikle yoktur. İstek kipliği çerçevesindeki temel işlevleri, isteme semantiğini 'emir', 'rica' ya da 'istek' vb. yönünde derecelendirme; istek bildirimine öneri, teklif, nasihat vb. detaylar katma; konuşurun, isteğin gerçekleşme potansiyeline yönelik beklenti ve tutumunu aktarma vb. olarak sıralanabilir. Buradan kalkarak, kiplik zarf ve sözlerin istek semantiğine katkısının genelde epistemik olduğu da söylenebilir.[1]

(1) *Derhal gel.*
(2) *Gel bakalım.*
(3) *Gel bari.*
(4) *Gel istersen.*
(5) *Bir gün olsun gel.*

Morfolojik işaretleyiciler bölümünde gönüllülük kipi ve emir kipi arasındaki eş görünümlülükten bahsedilmişti. Bu tür eş görünümlülüklerde, doğru semantik yorumlamayı yapabilmek için dil içi ve dil dışı bağlama ihtiyaç duyulur. Kiplik zarflar ve kiplik sözler, dil içi bağlam oluşturarak, ifadenin emir ya da istek yönünde yorumlanmasına katkı sağlarlar. Yukarıdaki örneklerde ø biçimbirimle çekimlenmiş, eş görünümlü fiil tabanlarının, 1. ve 2. örnekte emir, 3., 4. ve 5. örneklerde istek semantiği ile yorumlanabilmesi, kiplik zarf ve sözlerin oluşturduğu bağlamsal etkiyle gerçekleşir. İlk örnekteki *derhal* zarfı, konuşurun, eylemin gerçekleşmesine yönelik yüksek dereceli beklentisini ve kesin tutumunu, ikinci örnekteki *bakalım* sözü konuşurun eylem üzerindeki denetim ve kontrolünü aktararak ifadenin yorumunu emre yönlendirir. Ancak burada, toplumsal bağlam, ezgileme ile yapılacak semantik yönlendirme vb. ile yorumlamanın değişebileceği, farklı açılımlar gösterebileceği gerçeği de göz ardı edilmemelidir. 3. örnekteki *bari*, 'en azından, hiç olmazsa' vb. semantik detaylarla, konuşurun en aza indirilmiş isteklerini, düşük dereceli beklentisini ya da eylemin

[1] Epistemik kiplik, konuşurun bilginin gerçeklik statüsüne yönelik tutumunu bildirmektedir (Palmer 2001: 24).

gerçekleşmesine yönelik kuvvetli olmayan inancını yansıtarak, ifadenin emir değil istek olarak yorumlanmasına ortam hazırlar.

(6) [Karı koca arasında geçen konuşma]
-Yahu biraz *gülümse bari*. Misafirlere karşı beni küçük düşürüyorsun. Yine mi tuttu başının ağrısı?
Cevdet'in bu sözleri üzerine toparlanarak, elini alnından çekti. Birgül'ün bakışlarıyla karşılaştı.
-*Bari* Birgül Hanım'ın yanında böyle konuşma.
Z. 62.

(7) [İki komşu arasında geçen konuşma]
Şefik Bey hangisine cevap vereceğini, lakırdı söyleyeceğini şaşırmış, bana diyor ki:
-Vazgeçtim, şu benim otuz lirayı *olsun ver*, ben gideyim.
AK. 89

(8) [Ayaşlı ile bir kiracısı arasında geçen konuşma]
Ayaşlı da pişkin pişkin, onun suratına bakıyor,
-Canım şu örtünün parasını *olsun versen*, diyor.
-Veremem, niye vereyim, örtü yanıktı.
AK. 41.

(9) Katip adeta sihrine kapılmıştı Murtaza'nın:
-Nereden bileyim be hemşerim? Hayvanlar koklaşa koklaşa, insanlar konuşa konuşa. *Var mısın* şu kahvede birer çay *içelim*, hem de konuşup sohbet *edelim*. M. 122.

(10) [Renginur ve eşi İlhan arasında geçen konuşma]
İlhan gözlerini kapamaya başlayan bebeğin yüzüne eğilmiş olan Renginur'un zarif ensesine hoşnutlukla sevecen bakışlarla baktı.
"Tatlım, uykusu geldi galiba, onu içeri *ver istersen* de uyutsunlar," dedi. MR. 84.

Yukarıdaki örneklerden hareketle, kiplik zarfların ve kiplik sözlerin; konuşurun beklenti ve tutumlarını nasıl yansıttığı; ifadenin yorumunu nasıl yönlendirdiği karşılaştırmalı olarak betimlenebilir. 6. örnekte *Bari Birgül Hanım'ın yanında böyle konuşma* cümlesindeki *bari* sözü *sakın*la değiştirilseydi (*Sakın Birgül Hanım'ın yanında böyle konuşma*) ifadenin yorumu etkilenecek; ilkinde konuşurun 'en aza indirgenmişi isteme' tutumu, ikincisinde 'kesinlikle isteme ya da uyarma' biçiminde değişecekti. *Vazgeçtim, şu benim lirayı olsun ver, ben gideyim; Canım şu örtünün parasını olsun versen* ifadelerinin yer aldığı 7. ve 8. örneklerde ise *olsun* sözünün istek ifadesine kattıkları, *bari*nin kattıklarına benzemektedir. 9. ve 10. örneklerde *var mısın* ve *istersen* kiplik sözleri ise, istek semantiğini *önererek isteme* biçiminde detaylandırır.

(11) *Keşke* bir kuş gibi *uçabilsem* uzak diyarlara, *kaçabilsem* buralardan.

(12) *Keşke* Ali de *gelse* partiye.

(13) *Keşke gelseydin;* çok eğlendik.

(14) *Keşke* çocuğumla daha çok zaman *geçirseydim*! *Keşke* vicdanımın sesini *dinleseydim*!

(15) *Keşke* onu *çağırmasaymışım*. Bizi pişman etti.

11-15. örneklerde yer alan *keşke* sözü, standart dilde yüklemleri *–sA* ile çekimlenmiş cümlelerde; ağızlarda ise yüklemleri *–sA* ve istek kipi *-A* ile çekimlenmiş cümlelerde kullanılır. *Keşke*nin isteme ifadesine kattığı anlam değeri, *-sA* ve *–A*'nın morfosemantik içeriği ile paraleldir. Yansıttığı tutum ise beklentinin ve isteğin gerçekleşme potansiyelinin -çok istenmesine rağmen- düşüklüğü; *-sAydI*, *-sAymIş* [ağızlarda ayrıca *-AydI*, *-AymIş*] birleşik çekimleriyle birlikte, çok istenilen bir durumun gerçekleşmemesi ya da gerçekleşmesinden duyulan pişmanlık vb.dir. Bu bağlamdan hareketle, 11. örnekte *gerçekleşmesi mümkün görünmeyen/gerçekdışı* isteklerin, 12. örnekte *gerçekleşme potansiyelinin -çok istenmesine rağmen- düşük olduğu* bir isteğin, 13. örnekte *gerçekleşmesi mümkün olduğu halde gerçekleşmemiş* olan bir isteğin, sonuncusunda ise *pişmanlığın* yansıtıldığı gözlenir.

Aşağıdaki örneklerde, öncesindeki istek cümlesini *tembih, onaylatma, pekiştirme, ısrar, tereddüt* vb. ifadelerle etkileyen; doğrudan istek bildirmeyen, ancak isteğin içeriğini çeşitli şekillerde yönlendiren kiplik sözler bulunmaktadır. Öncesindeki cümleye bağlanışı, cümlenin ögesi olarak değil, cümle semantiğini etkileyen işlevsel sözler olarak gerçekleşir. Bu tür yapıların, bu çalışmada kiplik sözler olarak değerlendirildiğine yukarıda değinilmişti. 16. örnekte *e mi* sözü tembih, 17'de *olmuyor mu* ısrar, 18'de *olmaz mı* tereddütlü bir öneri, 19'da *değil mi* onaylatma/teyit ve 20'de *tamam mı* tembih bildirerek, öncesindeki istek cümlesinin anlamını da etkilemektedir:

(16) [Anne oğluyla konuşuyor]
-Sedat oğlum, *sen benim yüzümü güldür, e mi?*
.....
Başımı kaldırıyorum. Sedat'ın gözlerinin içine bakıyorum.
"Düğünün gösterişli olsun, e mi?"
BS. 100 ve 112.

(17) [Karı koca arasında geçen konuşma]
-Fıtnat- diye seslendi mutfağa doğru-, Hadisene, bak serinlik başladı. Şu bulaşıkları yarına *bıraksan olmuyor mu?* Yahu karşılıklı balkon sefası yapalım dedik. Görme, senin begonya alabildiğine kızarmış.
BS. 76.

(18) Doktor komutanın yanına yürüdü:
"Neredeymiş ölü biliyor musunuz?"
"Çarpışma yerinde" dedi komutan.
"Getirseler olmaz mı buraya."
"Yerinde keşif yapmak zorundayız." SÖ. 8.

(19) Beni dinlemeye tenezzül edersen, emin ol ki zararlı çıkmayacaksın ve… yemin ederim, yalnız seni düşünerek söylüyorum. Yalnız seni düşünerek buraya çağırdım. Yalnız seni düşünerek annemi komşuya, küçük kardeşimi mektebe gönderdim, evin yalnız kalmasını istedim. Çünkü sana birkaç senelik maziyi anlatacağım. *Dinlersin, üzülmezsin değil mi?*
SK. 155.

(20) *Yarınki partiye sen de gel, tamam mı?*

3.3 Sözdizimsel İstek İşaretleyicileri

Bu bölümde anlatılacak olan istek işaretleyicileri, ilgi çekici sözdizimi özellikleri nedeniyle 'sözdizimsel' işaretleyiciler olarak değerlendirilecektir. Ancak bu işaretleyicilerin bir kısmı, sözdizimini ilgilendiren diziliş biçimlerinin yanı sıra, morfolojik ve sözlüksel işaretleyicilerinin de dâhil olduğu, birden fazla gramatikal düzeyi ilgilendiren bir temsil etme özelliğine sahiptirler. Bu tür işaretleyiciler, *sözdizimi, leksikoloji, morfoloji bağıntılı* olanlar; *sözdizimi ve leksikoloji bağıntılı* olanlar ve *diğer sözdizimsel işaretleyiciler* olmak üzere üç grupta değerlendirilecektir. İlk ikisinde, sözdizimi ve bağımlılaşma biçimi ile öne çıkan ve sözlüksel ve/veya morfolojik istek işaretleyicilerinin düzenini/organizasyonunu sağlayan gramatikal kod ya da kodlar tartışılacaktır.

3.3.1 Sözdizimi-Leksikoloji-Morfoloji Bağıntılı Olanlar

3.3.1.1. Ki'li Bağlı Cümleler

İstek bildiriminde kullanılan ilgi çekici sözdizimsel kodlardan biri, Türk cümle tipinden farklı olarak ana unsurun *ki* öncesinde bulunduğu; *ki* sonrası bilginin, *ki* öncesi yükleme bağımlılaştığı Hint-Avrupa tipi cümlelerdir: *İstiyorum ki bütün servetinizi sağlığınızda milli müesseselere vasiyet edesiniz* vb. Bu tip cümleler istek bildirimi için kullanıldığında, *ki*'nin solundaki cümlede *iste-*, *dile-*, *arzu et-* vb. leksikal ögelerden oluşan kiplik yüklemler; *ki*'nin sağında ise yüklemi genellikle *gönüllülük kipi* veya *istek kipi*yle, zaman zaman da diğer kip ekleriyle çekimlenmiş bağımlı bir cümle bulunur.

(1) Bu hayvanlara karşı bir merakım var. *İsterim ki* benim bahçemde de *olsun*. Gidip onlara bakayım. İGA. 139.

(2) *İsterim ki* senden
Yılgınlıkta inanç *olasın*
Zulme karşı direnç *olasın*
Gömülesin aşkımın sularına

Göresin beni, *göresin*
YÇ.

(3) *Diliyorum ki* hepimize *örnek olur*. *Diliyorum ki* daha somut adımlar *atabiliriz* ve *diliyorum ki*, ilgimiz bu konuya daha da *yoğunlaşır*.

Ki'li bağlı cümlelerle aktarılan isteğin *gerçekleşebilir/potansiyel* olması, *ki* öncesindeki yükleme kodlanan aspekt-zaman işaretleyicilerine de bağlıdır. İsteğin *gerçekleşebilirlik/potansiyellik* değeri, *ki* öncesi cümlede yer alan *iste-, arzu et-, dile-*, *arzula-* vb. yüklemlerin, *sonlanmamış* aspekt-zaman işaretleyicilerinden *–(X)yor* ve *-(X/A)r* ile çekimlenmesi durumunda korunur. Sözü edilen yüklemlerin *–DX* ve *–mXş* ile çekimlenmesi durumunda ise genellikle *gerçekleşmemiş* isteklerin aktarımı mümkün olur: *istedim ki, istiyordum ki, istemiştim ki* vb. *Gerçekleşebilir/potansiyel* istek bildiriminde, *ki* öncesindeki *iste-, arzu et-, dile-*, *arzula-* vb. yüklemlerin *öngörülülük* görünüşü [prospective] ile verilemeyeceğini de belirtmek gerekir: **İsteyeceğim ki bütün çocuklar gülsün.*

(4) *İsterim ki* bulutlar *ağlasın*, çocuklar *ağlamasın*.

krş.

(5) Çocukların *ağlamamasını isterim*.

(6) Alışkanlık. Ben kitapsız dolaşamam. Hep elimin altında bir kitap *bulunsun isterim*.
İGA. 260.

İstek aktarımı, yukarıdaki örneklerde üç ayrı yöntemle gerçekleşir. 5. örnekteki *–masını iste-* ve 6. örnekteki *bulunsun iste-* yapıları, bağımlılaşma biçimleri bakımından Türk cümle yapısına uygundur. 4. örnekte yer alan *iste-aorist-kişi [ki]....ağla-olm.-gnl.* biçimindeki Hint-Avrupa tipi bağımlılaşma yönteminin Türkçede yaygınlaşması ise Farsçanın etkisiyle gerçekleşir. Hint-Avrupa tipi bağımlılaşma biçimleri Türkçede ilk olarak, orta ve geç Uygur Türkçesi çeviri metinlerinde kullanılmış (Johanson 2007b); "Tarım bölgesinde Türklerin ilk karşılaştıkları Hint-Avrupa milletlerinden çeşitli İranlı kavimlerin (Soğd) ve Toharların dillerindeki yardımcı cümle bağlayıcıları, Türkler tarafından kısmen taklit edilmiş ve Türkçede öteden beri mevcut olan *kaçan, kanyu, kim, ne* gibi kelimelere, yabancı dillerdeki yardımcı cümle bağlayıcılarını karşılamak üzere yepyeni manalar verilmiştir" (Tekin 1992: 112). Bu tip sözdizimsel kopyalar, Farsçanın yoğunlaşan etkisi nedeniyle *Çağatay, Osmanlı, Azeri, Özbek* vb. Türk lehçelerinde giderek yaygınlaşmış; benzer yapılar Balkan Türkçesinde, Slav dillerinin

etkisiyle gelişmiştir (Johanson 2007b). Johanson, *dilerim ki gelem*, *dilerim ki gelesin* vb. yapıların Osmanlı sahasında, 14. yy.da 3. kişilerde istek kipinden gönüllülük kipine işlevsel devrin (*isterim gelsin*) ardından da devam ettiğini; ancak bugün, konuşma dilindeki *istemiyorum gitsin*, *gitsin istedim* vb. biçimler dışında standart Türkçede tamamen yok olduğunu ifade etmiştir (2007b). Sözü edilen yapıların Ağızlardaki yaygınlığı standart dildekinden farklıdır. Johanson'un Azeri Türkçesi için örneklendirdiği *istir ala* (2007b) vb. biçimlerin Doğu Anadolu ağızlarında gözlenebilen varlığı ve aşağıdaki, Balkan ağzı ile yazılan bir romandan alınan örnek bu noktada dikkat çekici sayılabilir. Kıbrıs ağzındaki durum için Demir 2002 ve 2004'e bakılabilir.

(7) Söyle şimdi..ne istersin benden?
-*İsterim* senden, *gidesin* müdürümüze, *söyleyesin* yapmış bir cahillik Ferhat, yalvarır köpekler gibi, bakmasın kusura bu seferlik, yazmasın hakkımda ceza! Diyesin yazıktır Ferhat'a, var beş çocuği.
Fen müdürünün odasından yana bakan Murtaza:
-Bir daha istemem bu yolda işlem Ferhat! dedi.
-Çekme kaygu amirim.
M. 219.

Bugün standart Türkçede, gramatikalleşme statüsü Osmanlı Türkçesindeki ya da kimi ağızlardaki gibi olmasa da, *iste-/dile-/arzu et-+kip+kişi.. [ki]... fiil+gnl./ist.+kişi* türü sözdizimsel kodların istek bildirimi için kullanımı sürmektedir. Hatta bu sözdizimsel kodların *ki* sonrası bağımlı bölümü, istek kipi 2. kişinin standart Türkçede tutunabildiği sınırlı kullanım alanlarından olduğu için, ayrıca dikkat çekicidir.

(8) *Dilerim ki* sevginden ölsen de kimseye sevdiğini *söyleyemeyesin*!

(9) *Dilerim ki* oğlunun en güzel, en mutlu fotoğraflarını çekmek sana kısmet *olsun*.

(10) *Dilerim ki* seni ağlatan *gülmesin.*

(11) Ben *isterim ki konuşsun* her çiçek kendi dilince, silahlar *kesilsin*.

3.3.1.2 -AsI + iyelik var/yok/gel-/tut-

-AsI + iyelik biçimbirimlerini alarak içe yerleşen bitimsiz fiilin *var/yok/gel-/tut-* yüklemleriyle oluşturduğu sözdizimsel kod, *-AsI* biçimbirimi ile *var, yok, gel-, tut-* vb. leksikal birimlerin organizasyonunu sağlayarak istek ifadesi sağlar: *Çay içesim var, dışarıya çıkasım yok, başımı alıp kaçasım geliyor* vb. Bu birliğin karşıladığı anlam değeri *isteme/istememe hâli*nin ifadesidir: *Kitap okuyasım var*, *Bu günlerde Orhan Veli okuyasım tuttu, Çalışasım gelmiyor*. Örneklerde sözü edilen isteme/istememe hâli,

-(y)AyIm, -sA vb. biçimbirimlerle ifade edilen isteklere göre zaman zaman daha genel bir karakter gösterir. Bu istekler, konuşma anını ilgilendirdikleri gibi geçmişte başlamış ve/veya gelecekte sürecek de olabilir: *Son birkaç haftadır dışarıya çıkasım gelmiyor* krş. **Son birkaç haftadır dışarıya çıkmayayım/çıkmasam*. Geçmişten bu yana belirli aralıklarla tekrar da edebilir: *Arada bir onu göresim geliyor* vb. Zamansal yorumlamada, cümlede kullanılan zaman zarfları önemli ölçüde belirleyicidir.

-AsI + iyelik var/yok/gel-/tut- yapısında *–AsI* biçimbirimi, iyelik ekleriyle bütün kişiler için çekimlenebilir ve böylece isteme hâlinin kime ait olduğu ifade edilir: *Gelesim var, gelesin var, gelesi var* vb. Bugün Türkiye Türkçesinde sıfat-fiil işlevi gören *–AsI* biçimbirimi, Eski Anadolu Türkçesinde ayrıca *gelecek zaman, istek, gereklilik* gibi işlevlerle, ana cümle yüklemiyle de çekim işlemine girebilmekteydi (bk. Özkan 2000). *-AsI'nın* kip eki olarak kullanılması, Azeri sahasında gereklilik işleviyle devam ederken (*gelesiyem, oxuyasıyam*); Türkiye Türkçesinde dua, beddua (*kahrolası, körolası* vb.) gibi kalıplaşmış ifadeler dışında, yalnız sıfat-fiil işleviyle sınırlanmıştır (bk. Johanson 2007b, *–AsI* biçimbiriminin yapısına dair bk. Korkmaz 1995c).

(12) Böyle bir vakitte *gelesim var!* Gök kızılken! Şehir uyurken! Orada bir ada varmış öyle dediler, oraya *gidesim var*.

(13) Ne *konuşasım var* ne de *yazasım*. Susup *dinleyesim var* âlemi.

(14) İş çok, *çalışasım yok.* Bahar yorgunluğu erken bastırdı.

(15) Çok mükemmel bir şarkı yapmış. Dinledikçe *dinleyesim geliyor*.

(16) Bu aralar Zuhal Olcay *dinleyesim tuttu*.

3.3.2 Sözdizimi-Leksikoloji Bağıntılı Olanlar

3.3.2.1 Bilgi Yapısı Farklı Olan İsim Cümleleri

Bu tip cümlelerde *özne*, iyelik eki alan ve leksikal semantiği istek bildirmeye elverişli olan *arzum, muradım, dileğim, isteğim, temennim* vb. adlardan veya *istediğim, arzuladığım, dilediğim* vb. fiilimsilerden oluşur. *Yüklem*se, isteme eylemini bildiren alışıldık kullanımların tersine, ne istenildiğini/istenilenin ne olduğunu bildirir. *İstenilen* sıklıkla, [*–mA+iyelik*, *-mAk* ya da *ad*] + *ekeylem* biçiminde yüklemleşir. Böylelikle istek aktarımı *özne+adsoylu yüklem* tipi sözdizimsel bir kod üzerinden gerçekleşmiş olur: *Tek istediğim sınıfımı geçmek* krş., *sınıfımı geçmek istiyorum.*

(1) Sizden *istediğim*, *toplantının güvenliğini sağlamanızdır*.

(2) *Tek arzum*, kitap etrafındaki tartışmanın benim dışımda ve tamamen gazeteciler arasında *cereyan etmesidir*.

Türkçe cümlelerde bilgi yapısı *odak* + *konu* biçimindedir. *Odak* [focus, rheme, comment vb.], cümledeki yeni ya da beklenmedik bilgidir, genellikle vurgulu söylenir; *konu* [topic, theme, old, given vb.] ise cümledeki eski ya da verilen, bilinen, varsayılan bilgidir. Odak ve konu bir cümlenin bilgi yapısını oluşturur (detaylar için Rooth 1996, Buring 1997). *Odak+konu* tipi bilgi yapısında yeni ya da önemli bilgi özne, nesne ya da tümleç üzerinden, konu ise yüklem üzerinden aktarılır. Türkçe cümlelerde yaygın olan bu bilgi yapısı, burada anlatılan istek cümlelerde değişir ve istek aktarımı, *istek ifadesi taşıyan bir özne* ve *istenileni bildiren ad soylu yüklem* biçiminde *konu+odak* bilgi yapısıyla gerçekleşir: *Sizden istediğim, bu evrakları yerine ulaştırmanızdır*. Bu dizimde bilgi aktarımı Hint-Avrupa tipi cümleleri andıran bir sözdizimi ile sunulmaktadır: *the thing which I want from you* is...vb.

(3) Sizden *istediğim*, *toplantının güvenliğini sağlamanızdır*.

(4) *Tek arzum*, kitap etrafındaki tartışmanın benim dışımda ve tamamen gazeteciler arasında *cereyan etmesidir*.

(5) Şairlik peşinde değilim,
Muradım sabahı *görmek*.
Tüccarlık işinde değilim,
Muradım bir şeyler *vermek*
Mrd.

(6) Para filan istemiyorum. Tek *istediğim*, kurduğum bu gazetenin *yaşaması*. Bir medya kuruluşu isterse, onlara gazeteyi devretmeye hazırım.

(7) Şuan *tek arzum* kapsamlı bir GAP turuyla başta Diyarbakır olmak üzere Urfa, Antep, Mardin gibi tüm doğu illerimizi *gezmek*.

Bu cümlelerde istek, öznenin leksikal semantiği aracılığıyla iletilirken; istenilenin ne olduğuna dair bilgi yüklem üzerinden verilir.

3.3.3 Diğer Sözdizimsel İşaretleyiciler

3.3.3.1 Eksiltili İstek Cümleleri

Eksiltili istek cümlelerinde ne istek bildiren bir kip eki ne de kiplik yüklem bulunur. Tersine, yüklem olmadığı/eksildiği için istek yüklem öncesi pozisyonundaki öge ile aktarılır. Bu tür istek bildirimlerinde ezgilemenin rolü de önemlidir. Ezgi örüntüsü, eksiltili bir cümlenin istek ya da istek semantik alanı dışında başka bir semantik değerle, örneğin emir, uyarı, tehdit vb. olarak yorumlanmasında belirleyici olabilmektedir.[1] Eksiltili istek cümlelerinin doğru yorumlanmasında bağlamın önemi de büyüktür; ancak bağlam, eksiltilen yüklemin dinleyicinin zihninde tamamlanması gibi bir süreçten önce söz konusu cümlenin emir, gösterme, kızma, uyarma vb. bir dizi yorumlama olasılığı içinde istek olarak yorumlanmasına yardımcı olur. İlk örnekte bir çocuğun kek istemek için söylediği *Teyze kek* cümlesi, başka bir bağlamda, örneğin mutfaktan yanık kokuları geliyorsa, uyarı için söylenmiş de olabilir. Benzer biçimde, ikinci örnekteki *Kapı* cümlesi, kapı açıksa kapatılması, kapalıysa açılması yönünde yorumlanacak bir istek cümlesi ya da kapı çarpmak üzereyken söylenmiş bir uyarı cümlesi olabilir. Bu nedenle, eksiltili cümleleri doğru yorumlayabilmek ve konuşurun kastettiği anlama ulaşabilmek için bağlam bilgisine ihtiyaç duyulmaktadır (bağlamın etkisine ilişkin detaylar için eksiltili emir cümleleriyle ilgili bölüme bk.).

(1) -Teyze *kek*…
- Getiriyorum.

(2) –*Kapı*...
- Tamam, kapatıyorum.

(3) Anne *su*…
-Tamam tatlım, veriyorum

Eksiltili istek cümlelerinde isteği bildirenin, eksiltilen yüklem üzerindeki morfolojik öge olup, eksilen ögelerin dinleyicinin zihninde tamamlandığı varsayımı her durumda kabul edilebilir değildir. Elbette eksilen öge konuşurca tahmin edilir; ama zaten *önemli bilgi* de yüklem üzerinde değil, yüklem öncesi pozisyonundaki ögededir ve ezgi

[1] Çalışmaya bürünsel ögeler dâhil edilmediği için istek cümlelerinin ezgi örüntüleri verilmemektedir; ancak bu yönde yapılacak bir çalışmanın duygu aktarımı için önemli veriler sunabileceği de öngörülmektedir.

örüntüsünün de etkisiyle mesaj, iletişimde kopma olmadan iletilebilmektedir. Cümlede en yeni veya en önemli bilgi genellikle yüklem öncesindedir; yüklem sonrası bilgi ise konuşurlar tarafından bilindiği varsayılan, eski bilgidir. Eksiltili istek cümlelerinde, yüklem eksiltilse de *yeni/önemli bilgi* korunur ve isteği iletir.

Yüklem eksiltme emir cümlelerinde olduğu gibi istek cümlelerinde de birtakım sınırlılıklar doğurur. Örneğin yüklem eksiltildiği için kişi-sayı kodlaması yapılamaz. Bu durum eksiltili istek cümlesinin teklik-çokluk 3. kişilere yönelmemesi, daima hitap edilenle/2. kişiye yönelmesi gibi kullanıma bağlı bir darlığa yol açar.

3.4 Söyleme Dayalı İstek İşaretleyicileri

İstek semantiğinin morfolojik, sözlüksel, sözdizimsel ve bürünsel ögelerle ifade edilebildiği; bu sayılan kategorilerin birbirini dışlamadan, koordineli biçimde bir tek cümlede yer alabildiği belirtilmişti. Bu bölümde değerlendirilecek olanlar ise ne bir kip eki, ne istek bildiren sözlüksel bir öge ne de sözdizimsel bir koddur. Tüm bu sayılanlardan daha az gramatikal olan ya da hiç gramatikal olmayan, ancak istek semantiğini taşıyan ve iletişim ortamına çıkaran söylem stratejileridir.

Dilin bir yönü de ifade ettiğimiz cümlelerle, aslında seslendirmediğimiz şeyleri de söyleyebilmemizdir (Chierchire & Connell 1990: 188). İsteklerimizi herhangi bir istek sözü kullanmadan da karşımızdakine bildirebiliriz. Bunu sezdirerek yaparız. Sezdirme yoluyla bir şeyler ister, reddeder, onaylar; bunları yaparken ne bir istek, ne bir onay, ne de bir ret sözcüğü kullanırız. İki öğretmen arkadaş arasında geçen aşağıdaki örnek, konuşurun sezdirerek bildirdiği isteğe, dinleyicinin sezdirerek ret cevabı verebildiğini göstermektedir:

> (1) A: Kararname henüz elime ulaşmadı. Tayinimin çıktığını amcam internette görmüş. Yolluk yazısının karşısında H yazıyormuş. Umarım bu 'hayır' demek değildir. Yoksa ne yaparım bilemiyorum. Evi taşıyacak kadar param yok.
> B: Belki H'nin başka bir anlamı vardır. Bence yolluk verirler. Öyle olması da gerekiyor..... Benim de haftaya annemler gelecek...
> A: Ne kadar kalacaklar?
> B: Bilmiyorum, en az iki hafta kalırlar herhalde.
> A: Senin de durumlar sıkışık olacak yani.

Sezdirmeye dayalı isteklerin anlaşılmasında bağlamın rolü oldukça önemlidir. Sözlerimiz hem bağlam oluşturur hem de oluşturduğu bu bağlam içinde anlam kazanır.

Bağlamı yalnız konuşurun dilsel üretimleriyle sınırlamak eksik olur. Dinleyicinin konuşura dair ön bilgisi, iletişim ortamı, cinsiyet, yaş, eğitim, toplumsal statü vb. dil dışı unsurlar da bağlam oluşturmaktadır. Bağlamın dinleyici için yeterince örüntülü olmadığı durumlarda iletişimde aksamalar olabilir. Dinleyici konuşanın sözünün arkasında yatan gücü anlamayabilir.

Belirli bir istek eki, istek sözü vb. kullanılmadan, istek semantiğinin sezdirilerek iletildiği söylem stratejilerinin kiplik soruşturmasına dâhil edilip edilemeyeceği ise ayrı bir tartışma konusudur. Kiplik semantik bir alan, sezdirmeye dayalı söylem stratejileri de istek semantiğini kodlayan ve iletişim ortamına aktaran yöntemlerden biri olduğuna göre, mantıksal bir engel yok gibidir. Söz konusu söylem stratejilerinin kiplik kapsamına alınabilmesi, kiplik anlamın pragmatik anlamı içine alacak biçimde genişletilmesi ile mümkün olabilir. Kimi çalışmalarda, kipliğin birçok işlevinin kaçınılmaz bir şekilde bağlamla ve toplumsal ilişkilerle iç içe olduğu, etkileşimsel söylem [interactive discourse] ve bağlamsal özellikler dikkate alınmadan, kiplik işlevlerin yeterli ve tam bir incelemesinin mümkün olmayacağı ve bazı kipliklerin ancak yüz yüze etkileşim sırasında ortaya çıktığı belirtilmiştir (bk. Bybee & Fleischman 1995). Ancak bu yaklaşımlar söylem stratejilerinin kiplik kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceği yönünde ipucu vermemektedir. Tez çalışmamız anlamsal bir yaklaşımla kurgulandığı için, söylem stratejileri de dâhil, istek semantiğinin aktarılmasında kullanılan bütün yöntemler değerlendirilecektir.

3.4.1 Sezdirmeye Dayalı İstek İşaretleyicileri

Sezdirmeye dayalı istek ifadelerinin kesin sınırları yoktur. Birden fazla cümleden oluşabileceği gibi, bağlam anlaşılmasına yetiyorsa eksiltili bir cümleden de oluşabilir. Örneğin *İçerisi çok sıcak* türünden bir bildirim pencerenin açılmasına yönelik tek cümlelik sezdirmeli bir istek olabilirken, derslerini düzenli takip etmeyen bir öğrencinin arkadaşından not istemek için söylediği *Artık çalışmaya başlamak lâzım, fakat notlarım eksik. Ne yapacağımı bilmiyorum. Galiba sınavım kötü geçecek* türünden bir bildirim birden fazla cümleden oluşan semantik bir bütündür ve bu bütün tek bir sözeylemi, 'isteği' karşılar.

Sezdirmeye dayalı isteklerin bir kısmında daha kuvvetli bir sezdirme vardır [strong hints]; bir kısmında ise sezdirme daha dolaylı ve zayıftır [mild hints]. Bu tür durumlarda sağlıklı bir yorumlama dinleyicinin çıkarım yeteneğine kaldığı gibi (Doğan 2000: 103) mesajın kendisine ve bağıntılı olmasına da bağlıdır. "Sezdirmeler doğaları gereği bulanık olsalar da hepsinin bulanıklık ve örtüklük dereceleri aynı olmamakta; bir kısmı kapalı, bir kısmı göreceli olarak açık olabilmektedir" (Weizman 1993: 124, ayr. bk. 1989). Brown ve Levinson sezdirmelerde işleyen temel mekanizmanın, Grice'nin ortaya attığı, Sperber ve Wilson'un geliştirdiği 'bağıntılılık' [relevance] prensibini kırdığını düşünür (2004: 213). Bir iletinin bağıntılı olması, mümkün olan en küçük zihinsel enerjiyle mümkün olan en büyük zihinsel etkiyi yaratmasına bağlıdır (Sperber & Wilson 1986: vii). Sezdirmeler, bağıntılılık ilkesini kırıyor gibi görünse de kendi içlerinde işleyen bir bağıntılılık mekanizması vardır; çünkü sezdirmelerin anlaşılabilirlik derecesi birbirinden farklıdır.

3.4.1.1 Sezdirmelerin Pragmatik Özellikleri

Stratejik olma

Bir düşünceyi dile getirmenin birden fazla yolu vardır. Bireyler içinde bulundukları konuşma durumuna bağlı olarak bu yollardan herhangi birini tercih edebilirler. Sezdirmeye dayalı istek bildirimi de bir tercih sonucudur. İnsanlar bu tercihi sosyo-psikolojik nedenlerle yapabilecekleri gibi, yetiştikleri aile ve kültür çevresinden edindikleri iletişim alışkanlıklarına ya da dinleyici ile etkileşimlerinin derecesine bağlı olarak yapabilirler. Konuşuru, sezdirmeye dayalı söylem biçimlerini kullanmaya yönelten temel motivasyonlardan biri stratejik olma, söylenmesi çekince ya da güçlük yaratan konuları ifade edebilme çabasıdır. Sezdirmeye dayalı istekler genellikle, doğrudan söylenmesi konuşur tarafından çekinceli görülen durumlarda tercih edilmektedir. Sezdirerek isteme, ifadeyi yumuşatacağı gibi doğrudan reddedilme riskini de büyük oranda azaltır. Mesaj algılandığında yapma önerisini dinleyiciden geleceği için, konuşur avantaj elde etmiş, dinleyici de bundan dolayı kredi kazanmış olur (Brown & Levinson 2004: 77). Bu tür ifadelerde dinleyici eğer istenileni yapmak istemiyorsa, anlamazlıktan da gelebilir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi sezdirmeye dayalı istek stratejileri günlük hayatımızda az ya da çok hepimizin kullandığı biçimlerdir. Sezdirmeye dayalı istekler, herhangi bir şeyi doğrudan istemek yerine, istenilen eylemi gerçekleştirmeye yönelik teklifin dinleyiciden gelmesinin tercih edildiği iletişim ortamlarında, davranışı gerçekleştirmeye yeterli görülen insana veya insanlara yöneltilmektedir. Sezdirmeye dayalı istek stratejilerinde sezdirme ortamlarını hazırlama ve/veya yakalama, konuşur ve dinleyici arasındaki yakınlık derecesi, toplumsal statü vb. unsurların her biri, iletişim kodunda belirli bir değerliliği olan ölçütlerdir.

Cinsiyete bağlı tercihler

Cinsiyet yalnız biyolojik değil, toplumsal gerçeklikte yansımalar bulan toplumsal bir olgudur. Toplumsal cinsiyetin dille ilişkisi; dilin toplumsal bir anlaşma sistemi olması, toplumsal değer yargılarının ve normların, bir davranış biçimi olarak dile yansıması ve bireylerin toplumsallaşma sürecinde edindikleri davranışların dil alışkanlıkları üzerinde belirleyici olması gibi nedenlerden kaynaklanır. "Kadınlar ve erkekler toplumsal olarak farklıdır, toplum onlara farklı roller biçer ve onlardan farklı davranış biçimleri bekler. Dil basitçe bu gerçeği yansıtır" (Trudgill 1983: 79). Bireyler yetişme süreçlerinde sadece cinsiyete bağlı davranış biçimlerini değil, cinsiyete bağlı dil davranışlarını da öğrenirler (Wardhough 1998: 319).

Kadınların erkeklere göre daha dolaylı konuşma biçimlerini tercih ettikleri Lakoff'tan (1973) bu yana iddia edilegelmiştir. Lakoff kadınların dolaylı biçimler kullanmalarını, sonraları çokça eleştirilen 'kadınların güçsüzlüğü ve özgüven eksikliği' teziyle açıklamıştır (1973: 45-79). Ancak güçsüz konuşma stilleri kadınlarla sınırlandırılamayacağı gibi dolaylılık da her zaman güçsüz olmaya işaret etmeyebilir (Brown & Levinson 2004). Tannen dolaylılığın salt cinsiyetle ilişkilenen ve kültürlerden bağımsız bir olgu olmadığı düşüncesindedir. Ona göre erkekler de kadınlar kadar dolaylı konuşabilirler; ancak farklı durumlarda farklı yollarla dolaylı olma eğilimindedirler (1994: 79). Elde ettiğimiz sezdirme örnekleri, sadece kadınların değil, erkeklerin de yeri geldiğinde sezdirmeye dayalı istek stratejilerini kullandıklarını göstermektedir. Bu durum, sezdirme stratejilerinin tartışıldığı örneklerden izlenebilecektir.

3.4.1.2 Sezdirme Stratejileri

Sezdirmeye dayalı istekler iletişim ortamına değişik biçimlerde çıkarlar. Belirli gramer kategorileriyle düzenli eşleşme gösteremeseler de belirli söylem stratejileriyle örtüşebildikleri görülür. Aşağıda, sezdirmeye dayalı isteklerin ifadesinde yaygın olarak kullanılan söylem stratejileri betimlenmeye çalışılacaktır. Bu bölümde kullanılan örneklerin büyük bir bölümü sözlü iletişim ortamlarından derlenmiş, yer yer öykülemeye dayalı eserlerden de örnekler kullanılmıştır. Örnekler, kullanıldıkları bağlamla birlikte verilecektir.

3.4.1.2.1 Betimleme/Ortaya Koyma

Sezdirmeye dayalı isteklerde sıkça gözlemlenen stratejilerden biri bir durumu betimleme ya da ortaya koymadır. Konuşur ihtiyaç hissettiği durumu, unsuru ya da bir eksikliği betimleyerek ortaya koymakta; eylemi gerçekleştirmeye yeterli gördüğü dinleyiciye, beklenen davranışa yönelik bir sorumluluk yüklemektedir. Aşağıdaki örnekte, kütüphaneden istediği kitabı alamayan asistanın mevcut durumu betimleyerek hocasından yardım istediği görülür:

(1) Asistan: Hocam kütüphanede okumak istediğim bir kitap var. Referans bölümünde. *Ben alamadım. Referans bölümünden kitap alabilmek için bölüm başkanı ya da profesör olmak gerekiyormuş.*

3.4.1.2.2 Yakınma

Sezdirmeye dayalı istek stratejilerinden biri de konuşurun mevcut durumdan yakınarak, sorunu gidermeye yeterli gördüğü dinleyiciye çözüm oluşturacak eylemi gerçekleştirmesini ima etmesidir. Aşağıdaki iki örnek evli bir çift arasında geçen diyaloglara dayanır. 2. örnekte eşinin dinlediği müzik nedeniyle çalışmasına yoğunlaşamayan bayanın müziğin kapatılması yönündeki örtülü isteği, 3. örnekte ise mutfakta yaptığı işe yardım isteği bulunmaktadır. 4. örnekse bir hikâyeden alınmıştır.

(2) Bayan: *Başım ağrıdı, çalışamıyorum.*
Erkek: Müziğin sesini kısayım mı?

(3) Bayan: *Bu közlenmiş patlıcanların tadı çok güzel, ama kabukları zor soyuluyor.*
Erkek: Yardım etmemi ister misin?

(4) [Server, kötü kadın olduğu için şehirden kasabalarına sürgün edilen Yatık Emine'ye erzak getirmiştir. Kapıyı çalıp erzakları Emine'ye verir. Aslında içeriye de girmek istemekte; ama bunu söyleyememektedir. Kapının önündeler]

"...İkisi de zihinlerinden geçen asıl düşüncelerine dalmış öyle sessiz duruyorlar, bekliyorlardı. Server omuzlarını oynatarak *"Ayaz vuruyor be"* diye söylendi. Emine bu fırsatın üzerine bir kedi gibi atılarak, "Gir içeri, kendini soğuklatırsın" diye cevap verdi."

MH. 27.

3.4.1.2.3 Soru Sorma

Sezdirme yoluyla yapılan isteklerde kullanıldığı gözlemlenen bir başka strateji de soru sormadır. Bunlar konuşurun evet ya da hayır cevabını beklediği alelade sorular değil, dinleyicinin harekete geçmesini sağlamak ya da istenilen hareketi gerçekleştirmek üzere dinleyicinin onayını almak için sorulan sezdirmeli sorulardır. Bu soruların bir kısmı, örneğin *Saatiniz var mı?* ya da *Ağrı kesiciniz var mı?* türünden olanlar, sıkça kullanıldığı için standartlaşmıştır. 5. örnekte A ve B aynı iş yerinde çalışmaktadır. B Amerikan Kültürü Bölümü'nde görev yapan C ile aynı odayı paylaşmakta. A ve B koridorda konuşuyorlar:

(5) A: "*Parable" kelimesi sabahtan beri aklıma takılıyor. Senin C ile aran iyi, değil mi?*

Aşağıda, hikâye metinlerinden tespit edilen örnekte de benzer bir strateji tercihi vardır.

(6) [İki arkadaş Kayseri'ye gitmek üzere gece geç vakitte otostop yapıyorlar. Uzun bir bekleyişten sonra nihayet yoldan bir kamyon geçiyor. İki arkadaş şoförün hemen yanındaki koltuğa oturuyorlar]

"Gece ilerledikçe şoförün uykuyla mücadelesi artıyordu. Ben doğrudan doğruya bir şey söylemeyerek "Burada sık sık kaza olur mu?" yolunda kinayelere başvurdum"

EGH. 26.

3.4.1.2.4 Örnek Gösterme

Sezdirmeye dayalı istek stratejilerinden biri de konuşurun, örnek göstermek yoluyla yapılmasını istediği işi dinleyiciye iletmeye çalışmasıdır. Aşağıdaki örnekte bir kadın, emekli olduğunda kendisini gezdirmeyi vadeden kocasına otobüsle gezmek istemediğini, taksiyle gezmek istediğini örnek gösterme yoluyla anlatmaktadır:

(7) Adam:

-Emekli olayım seni hafta araları gezdiririm Fıtnat… Az kaldı, bir gün Yuşa tepesine çıkarız. Bir gün Flurya, bir gün bentler. Az kaldı. Öteki emekliler gibi, gün boyu uyuklayan gazeteleri lime lime didiklemekle vakit harcayan biri olmayacağım. Gezdireceğim seni Fıtnat. Şükriye Hanım gibi.

Kadın:

-Şükriye Hanım'ı kocası taksiyle götürüp getiriyor. Belediye otobüslerine tıkıştırmıyor.

BS. 86.

8. örnekte arabayla yolculuk yapan dört arkadaştan birinin benzer bir yöntemle sezdirme yaptığı görülür:

(8) A: Arkadaşlar ihtiyacınız varsa, uygun bir yerde durabiliriz.
B, C, D: Yoo, gerek yok.
.....
A: *Biz küçükken babam, canı ne zaman karpuz istese, bize karpuz isteyip istemediğimizi sorardı*.

3.4.1.2.5 Alternatif Oluşturma

Bu tür sezdirmelerde konuşurun, ihtiyaç duyduğu konu ile ilgili olarak olumlu ya da olumsuz bir alternatif geliştirerek, beklenen davranışı gerçekleştirmesi için dinleyici üzerinde zayıf ya da kuvvetli bir etki oluşturduğu gözlemlenir. Birlikte geziye katılan iki yakın arkadaş arasında gelişen 9. örnekte A, B'nin çantasında su bulunduğunu bilmekte; fakat ondan doğrudan su istemek yerine farklı bir yöntem seçmektedir:

(9) B: *Ben şu büfeden su alıp geleyim*.
A: Almana gerek yok. Bende var.
B: Tamam.

3.4.1.2.6 Koşul Bildirme

Koşullu cümleler yoluyla yapılan sezdirimlerde, istenilen/ihtiyaç duyulan eylemi gerçekleştirmeye yeterli olmayan konuşurun, yeterli olduğunu düşündüğü dinleyiciye sezdirmelerde bulunduğu görülmektedir. Aşağıdaki örnekte, babasının mezarını ziyaret etmek isteyen ve bunu, şehirde tanıdığı, tek kişiye sezdirerek söyleyen bir bayanın isteği vardır:

(10) Selime'ye gittim. Erken kalkmış, giyinmiş, pencerenin önüne oturmuş, elinde mendil ıslak, gözleri şiş, kan içinde, rengi uçuk.
-Nasılsınız? dedim.
-İyiyim, teşekkür ederim, dedi.
Biraz durduktan sonra:
-*Biri olsa da bugün beni babamın mezarına kadar götürse. Bir daha kim bilir ne zaman görürüm*, dedi.

11. örnekte ise evli bir çiftin ziyarete gittiği bir akraba evinde, ev sahibi kadının ağır olduğu için dolabın üzerinden indiremeyeceği fırına dair söylediği sözler, koşullu cümleyle oluşturulan bir başka sezdirmedir:

(11) Kadın: *Ömer işten dönseydi, fırını indirtecektim*.
Erkek: Ben indiririm yenge.

3.4.1.2.7 Zorunluluk Bildirme

Zaman zaman konuşur, halledilmesi dinleyicin eylemine bağlı ya da dinleyicinin eylemi ile kolaylaşacak olan bir zorunluluğu dile getirerek sezdirimlerde bulunur ve sorunu çözücü davranışın dinleyici tarafından önerilmesini bekler. Bu tür bildirimlerin güçlü sezdirmeler yoluyla üretildiği gözlenmektedir. A ve B'nin evli bir çift olduğu 12. örnekte, B'nin bir an önce bitirilmesi gereken bir raporu vardır ve eşinin kullandığı bilgisayara ihtiyaç duymaktadır. B eşinin bilgisayarı kendisine devretmesi için, zorunluluklarını bildiren bir sezdirimde bulunmaktadır:

(12) B: *Raporu yarın teslim etmem lâzım. Çok sıkı çalışmam gerekiyor*.

13. örnekte A'nın kredi kartının son ödeme tarihi iki gün önce geçmiştir. Arkadaşı B'nin bankaya uğramak için şehre ineceğini öğrenince, borcunu bir an önce ödeme zorunluluğunu dile getirerek sezdirimde bulunur:

(13) A: Kredi kartımın son ödeme tarihi iki gün önce geçti. *Bir an önce ödeme yapmam lâzım.*
B: Kartını bana ver, ben yatırayım. Nasıl olsa gidiyorum bankaya.

IV. BÖLÜM

RİCA

Bu bölümde rica ile kastedilenin ne olduğu, rica semantiğinin sınırları ve bu sınırları belirleyen bağlamsal unsurlar, ricayı kodlayan dilbilimsel işaretleyiciler tartışılacaktır. Rica ile kastedilen morfolojik bir paradigma, yarı gramatikal bir yapı ya da bir söylem stratejisi değildir; tüm bunlarla ifade bulan semantik bir alandır. Çalışmada 'rica' istek bildiren her türlü yönlendirici sözeylemi içeren geniş anlamıyla değil, 'negatif nezaket stratejileri'yle ifade edilenleri içine alan dar anlamıyla kullanılacaktır. *Negatif nezaket*, genel isteme semantik alanı içerisinde ricayı emir, istek ve yalvarmadan ayıran bağlamsal unsurlardan biri olarak kabul edilecektir.

Ricanın *X'in Y'den bir şey istediği* her türlü sözeylemi içine alacak şekilde, şemsiye bir kavram olarak kullanıldığı pragmatik çalışmalarda üç tür rica tanımlaması yapılır: *doğrudan ricalar*: emir, komuta vb.; *standartlaşmış dolaylı ricalar*: Lütfen kitabı uzatır mısın? vb. bildirimler; *standartlaşmamış dolaylı ricalar*: sezdirmeler (Blum-Kulka & Olshtain 1984, Tolon 1997, Mızıkacı 2001 vb.). Tez çalışmamızda rica, bu sayılanlardan yalnız ikincisini içine alacak biçimde daraltılmakta; istek bildiren her türlü yönlendirici sözeylem ise, Türkçe için daha geniş çağrışımlı olduğunu düşündüğümüz 'isteme' terimi ile ifade edilmektedir.

1. RİCA SEMANTİĞİ

Rica semantiği, isteme anlam alanının/isteme kipliğinin *emir, istek* ve *yalvarma* gibi alt birimlerinden biridir. Kendisini çevreleyen *emir, istek, yalvarma* vb. semantik birimlerden farkı, ricalarda nezaket olgusunun daha belirgin olmasıdır. Dilbilimsel nezaket; *mesafe, saygı, dayanışma, yakınlık* vb. toplumsal ilişkilerin iletişim kodunda birtakım karşılıklar bulduğu ve birden fazla stratejisi olan bir olgudur. Brown & Levinson nezaketin üç ana stratejisinden bahseder: *Pozitif nezaket, negatif nezaket* ve *örtük [off-record] nezaket* (2004). Çalışmada rica, *X'in Y'den bir şey istediği* her türlü sözeylemi içeren geniş anlamıyla değil, kibar isteklerle sınırlanan dar anlamıyla kullanıldığı için, sözü edilen nezaket stratejilerinden yalnız *negatif nezaketle* ilişkilendirilebilir. Burada negatif, olumsuzluk anlamında değildir. Negatif nezaket,

toplumsal statü ve mesafeye farkındalık gösterilen; konuşurun dinleyiciyle arasındaki toplumsal mesafeyi koruduğu, daha dolaylı stratejilerden oluşur: *Kapıyı kapatabilir misiniz*?, *Lütfen evrakları imzalayın* vb. (bk. Brown & Levinson 2004, Yule 2005). Negatif nezaket stratejilerinin iletişim ortamına çıkışı daha dolaylı ifadelerle gerçekleşir: *Pencereyi açabilir misiniz?* Bu türden bir soruyu hiç kimse pencereyi açma konusundaki yeteneğimizi merak ettiği için sormaz. Bu cümlede yeterliliğin eylemi temsil ettiği metonimik bir ifade vardır ve standartlaştığı için farklı yorumlara neden olmaz (Kövecses & Radden 1998: 72). *Pozitif nezaket* ise, toplumsal mesafenin azaldığı, yerini yakınlığın ve dayanışmanın aldığı, daha az resmi stratejilerden oluşmaktadır: *Abla şunu ver, ekmeği uzatsana* vb. Buradan, toplumsal statü ve mesafeye farkındalık kadar, toplumsal yakınlık ve dayanışmaya farkındalığın da nezaket olgusunun bir parçası olduğu anlaşılır (bk. Yule 2005). *Örtük [off-record] nezaket*le kastedilense, konuşurun dinleyiciyi baskı altına almadan, isteğini örtük bir biçimde anlatmasıdır (bk. Brown & Levinson 2004). Çalışmada, pozitif ve örtük nezaket stratejileriyle ilgili olan yapılar 'istek semantiği' başlığı altında aktarılmıştır.

Rica semantiği, dilbilimsel nezaketle olduğu gibi olasılık ve yeterlilik kategorileriyle de içsel bir bağıntıya sahiptir. *Yarın bize gelebilir misin? Kitapları kütüphaneye bırakabilir misin*? vb. ifadelerde, sözü edilen eylemin olasılığı ve eyleyicinin yeterliliği, bir iç dönüşümle ve soru yoluyla rica semantiğine dönüşmektedir.

Ricalar da emir gibi biri *konuşur*, diğeri *eyleyici* olmak üzere, A ve B'nin bulunduğu en az iki kişili iletişim ortamlarında gerçekleşir ve yine emirde olduğu gibi A, B'den bir iş/eylem, bir nesne ya da bilgi isteyebilir. Ricanın emir semantiğiyle iletişim kodunda gösterdiği bu ortaklık; istemenin derecesi, empoze etme, dayatma vb. noktalarda yerini farklılıklara bırakır. Emirde görülen ileri derecede dayatmaya karşılık, ricada nezaket bildirimiyle dengelenmiş bir yönlendiricilik vardır. Bununla birlikte, iletişim katılanlarının toplumsal statü, mesafe vb. özellikleri doğrultusunda ricalar, yaptırımı güçlü sözeylemler haline de gelebilirler. Başka ifadeyle ricalar, ne kadar nazik ifade edilseler de, bazı durumlarda reddedilmesi mümkün olmayan iletilere dönüşebilirler. Fairclough bu tür durumları *gizli güç* [hidden power] terimiyle açıklar. "Rica ve güç arasında, genellikle kapalı bir bağlantı vardır, birinden bir şey istemeye hakkı olmak, genellikle güçlü olmaktan kaynaklanır" (2001: 46).

Rica, negatif nezaket stratejilerine dayanması ve istemenin yönüne ilişkin birtakım sınırlılıkları nedeniyle, bir önceki bölümde tartışılan 'istek semantiği'nden de ayrılmaktadır. İstek semantiği emir kadar güçlü olmayan, rica kadar da kibar olmayan; günlük hayatta yoğun toplumsal ağları paylaşan, mesafeli olmayan insanların birbirlerinden bir şey isterken ifade ettikleri; birinci kişilerde niyet edilen, tasarlanan, arzu edilen durumları ya da gerçekleşme potansiyeli görece düşük dilekleri, arzu veya hayal edilenleri; ikinci ve üçüncü kişilerde yönlendirici olabildiği için tavsiye, öneri, teklif, nasihat, tembih vb. anlam nüvelerini karşılayan semantik bir alandır. Rica ise, üç kişi-iki sayılı tam paradigmalarla iletişim ortamına çıkan istekten farklı olarak, sıklıkla 2. kişilere/eyleyiciye yönelir. Bu durum istemenin yönü ve kişi kategorisine ilişkin birtakım sınırlılıkları da beraberinde getirir. Bu sözü edilenler, rica kip, kişi ve zaman ilişkisi başlığı altında değerlendirilecektir.

2. RİCA SEMANTİĞİNİN KİP, KİŞİ, ZAMAN VE GÖRÜNÜŞ KATEGORİLERİ İLE İLİŞKİSİ

Rica semantiğini kodlayarak ricaların dilbilimsel ortama çıkmasını sağlayan morfolojik birimler vardır elbette. Ancak bunlar ayrı birer rica kipi değildir; başka bir ifadeyle, rica etmek için kullanılan kip ekleri, *–(y)XnXz* dışında, birtakım leksikal öge ve enklitiklerin ya da nezaketi karşılayabilen biçimbirimlerin katkısı olmaksızın, tek başlarına ricayı ifade edemezler. Rica semantiğinin morfolojik düzlemde ifadesi, bazı çekim morfemleri ile rica bildiren kiplik sözlerin ya da soru enklitiğinin bağıntısı ile gerçekleşir. Bu bağlamda iki türlü morfolojik işaretleyiciden söz edilebilir: İlki *gönüllülük kipi*dir. Gönüllülük kipinin rica semantiği üretebilmesi, sıklıkla, sözce içinde kullanılan *lütfen, rica ediyorum* vb. kiplik sözler eşliğinde gerçekleşir: *Lütfen kitapları masanın üstüne bırakın, rica ediyorum pencereyi kapatın* vb. İkinci yol ise fiile ya da yeterlilik fiiline (-*Abil*-) eklenen *-(X/A)r, -mAz* eklerinin soru enklitiğiyle çekim işlemine girmesidir: *Kitapları masaya bırakır mısın?, Kapıyı kapatabilir misiniz?* vb.

Rica-kişi ilişkisiyle emir-kişi ilişkisinin benzerliği yukarıda belirtilmişti. Rica, A ve B'nin bulunduğu en az iki kişili iletişim ortamlarında gerçekleşir ve A, B'den bir iş/eylem, bir nesne ya da bilgi isteyebilir. Ricanın iletişime dayanan bir sözeylem olması, kişi kategorisine ilişkin birtakım sınırlılıkları da beraberinde getirir. Ricalar

teklik 1. kişiye yönelmezler; sıklıkla 2. kişilere, zaman zaman çokluk 1. ve teklik-çokluk 3. kişilere yönelebilirler. 3. kişiye yönelen ricalarda, aslında ya 2. kişinin irade ve yetkisi öne çıkmakta ya da ifade, yaptırıcılığını görece yitirmektedir.

Rica-zaman ilişkisi, eylem zamanının konuşma zamanından sonra olması, yani konuşma zamanıyla eylem zamanı arasındaki *sonralık* ilişkisi çerçevesinde biçimlenir. Başka ifadeyle ricalar *olay öncesi* [pre-event] sözeylemlerdir (Trosborg 1995: 187). Ricaların geçmiş zamanı bulunmaz. Bu durum, ricanın yalnız *sonlanmamış* aspekt-zaman ile ifade edilebildiği anlamına gelir: *Bir dakika gelebilir misiniz?* Diğer yandan, *Oturmaz mıydınız?* vb. ifadelerde kullanılan *–(y)dI*'nın geçmişe işaret etmediğini de belirtmek gerekir. Bu tür ifadelerde görünüş kategorisine ilişkin özel bir kullanım vardır. Bu örneklerde *–(y)dI* konuşma zamanından öncesine ya da eylemin sonlanmış, bitmiş bir noktasına yönelmek için değil; bakışı konuşma zamanından uzak bir noktaya yönelterek, istenilen işi yapma konusunda dinleyici/eyleyici üzerinde baskı oluşturmamak/negatif nezaket stratejisi oluşturmak amacıyla kullanılmıştır.

3. RİCA İŞARETLEYİCİLERİ

3.1 Morfoloji-Leksikoloji Bağıntılı Rica İşaretleyicileri

Rica semantiğini işaretleyen rica kipi adlı ayrı bir ekin bulunmadığı; ancak, gönüllülük kipiyle nezaket bildiren kiplik sözlerin ya da *-(X/A)r, -mAz* ile soru enklitiğinin oluşturduğu birleşimlerin rica semantiğini işaretleyebildiği yukarıda izah edilmişti. Bu tür birleşimlerden oluşan işaretleyicilere, *morfoloji-leksikoloji bağıntılı* işaretleyiciler adı verilecektir. Morfoloji-leksikoloji bağıntılı işaretleyiciler, tek başına morfolojik ya da sözlüksel işlemin, ilgili semantik alanı işaretlemeye çoğu zaman yetmediği, bunun için ikisinin eş güdümüne ihtiyaç duyulduğu işaretleyicilerdir.

3.1.1 Kiplik Sözler + Gönüllülük Kipi

Nezaket bildiren *lütfen, rica ediyorum, rica ederim* vb. kiplik sözler ve gönüllülük kipinin eşdizimi, rica semantiğini kodlayabilen birleşimler oluşturabilmektedir. *-(y)XnXz* biçimbirimi dışında, gönüllülük kipinin diğer üyeleri tek başlarına rica semantiği üretemezler. Gönüllülük kipinin nezaket bildiren sözlerle desteklenmesi ve birlikte kullanılması gerekmektedir. Yalnız *–(y)XnXz*, saygınlık ve nezaket bildirimine

uygun olan morfosemantik içeriği nedeniyle, kiplik sözler olmaksızın da rica bildirebilmektedir: *İçeriye giriniz* vb. (ayrıca bk. 1. ve 2. örnekler). Gönüllülük kipiyle koordineli kullanılarak rica semantiğini kodlayabilen kiplik sözler *lütfen, rica ediyorum, rica ederim, istirham ediyorum, zahmet olmazsa* vb.dir. Bunlardan bir kısmı kişi-kip-sayı için çekimlenmiş bitimli fiil görünümündedir; ancak bağımsız bir cümle oluşturmaktan çok, öncesinde ya da sonrasında yer alan isteme ifadesini rica yönünde derecelendiren ya da ifadeyi rica semantiğine çeken yarı gramatikal, görevli, bağlam oluşturucu birimlerdir. Aşağıdaki 3. örnekte yer alan *lütfen*, 4. örnekte yer alan *rica ediyorum* bu türdendir. Bu sözlerin olmaması durumunda, cümlelerin semantik değeri emir yönünde değişebilmektedir:

(1) [Rejisör, oyunun iptali nedeni ile işine son vermek zorunda kaldığı Nahit ile konuşuyor]
İncecik ses onunla bambaşka sözlerle ve davranışlarla konuştu:
-Nahit Bey sizin üstün bir kabiliyetiniz ve istidadınız var. Sahnede çok şey yapabilirsiniz. Yapacaksınız da. *Sabırlı olunuz*. *Kırılmayınız*. Adresinizi bana *veriniz*. Sizi bir gün arayacağım.
İR. 22.

(2) [Rejisör bir oyuncu olan Nahit ile konuşuyor]
-Sizin, siz, siz…sizin isminiz ne idi? diyordu. "Sana soruyor" dediler. Nahit adını söyledi.
-Evet Nahit Bey o mektubu siz *alınız* ve siz getirip *okuyunuz*.
İR. 21.

(3) [Bir müşteri ile otelin resepsiyon görevlisi arasında geçen konuşma]
-Sabah sekizde *uyandırın* bizi *lütfen*. İyi geceler.
-Size de.
AO. 35.

(4) Doktor, Melek Hasan'a döndü.
Rica ediyorum, konuşmalarınızla hastayı *yormayın*. Sakinleştirici yapıyoruz kendisine, ama uyumuyor, sizinle konuşuyor. Durumu ağır, yüreğine bir araba saplanmış, yani bir çelik yığını.
APB. 26.

Ricaların da kendi içinde, konuşur ve dinleyici arasındaki toplumsal mesafeyi yansıtan derecelenişleri vardır. Rica bildiriminde, gönüllülük kipi teklik 2. kişi ø, çokluk 2. kişi *-(y)Xn* ve *–(y)XnXz* biçimbirimlerinin iletişim kodundaki değerleri ayrı ayrıdır. Aşağıdaki üç örnekte, gönüllülük kipi 2. kişi biçimbirimleri ve kiplik sözler, eşdizimli biçimde kullanılarak rica semantiği kodlamışlardır. Bununla birlikte 5. örnekte gönüllülük kipi 2. kişi ø biçimbiriminin, 6. örnekte *–(y)Xn* biçimbiriminin ve 7. örnekte *–(y)XnXz*'ın tercihi rastgele olmayıp, konuşur ve dinleyici arasındaki toplumsal mesafenin derecesine paralel bir sıralanış göstermektedir:

(5) [İki arkadaş arasında geçen konuşma]
Nevzat: *İstirham ederim* Hüsrev, *şunun bunun tesiri altında kalma*.
Hüsrev: Kimin mesela?
Nevzat: Mesela Şeref gibi seciyesizlerin.
BAY. 101.

(6) [Balkonda biri bayan ve diğeri erkek olan iki komşu arasında geçen konuşma]
-Nasılsınız? Biz de deniz yapalım dedik bugün. Ama ne sıcak efendim, ne sıcak… Ne kalabalık, ne kalabalık… Ana baba günü. Eşim yorgun düştü, yattı. Fıtnat Hanım nasıl? Kendisine *lütfen selam söyleyin*.
BS. 78.

(7) [Mustafa Kemal ve Vahdettin Efendi arasında geçen konuşma]
"Veliaht Hazretleri" dedi, "*lütfen* pencereyi açıp askeri *selamlayınız*"
GF. 101.

Dikkati çeken bir başka nokta, *-(y)XnXz* biçimbiriminin tercihinde kronolojik bir farklılığın izlenebilmesidir. Tezimiz bir sıklık çalışması olmamakla birlikte, 20. yüzyılın ilk yarısında yazılan hikâye ve romanlarda *-(y)XnXz* biçimbiriminin, toplumsal mesafenin azaldığı arkadaş ortamı, akrabalık ilişkileri vb. samimi bağlamlarda dahi kullanılabildiği; günümüzde tercih edilmediği bağlamlarda ve iletişim ortamlarında da tercih edilebildiği izlenebilir (bk. 8. örnek, iki sevgili arasında geçen konuşma). Bu durum, dönemin dili üzerindeki Fransızca etkisiyle ilişkili görünmektedir; nitekim Fransızca, *sen-siz* ayrımına dikkat edilen ve bu özelliği nedeniyle hitap biçimlerinin tartışıldığı araştırmalarda sıkça örnek gösterilen dildir. Ancak durumun tam bir izahı, kronolojik bir sıklık çalışması ile mümkün olabilir.

(8) [İki sevgili arasında geçen konuşma]
-Danyal, görmüyor musunuz? Görmüyor musunuz? Artık ölüyorum, artık tahammülüm bitti. Çok mustaribim, Danyal…O kadar mustaribim ki…
Danyal'ın iri ve ateşli elini alnında sonra saçlarında hissetmişti. O da müteheyyiç bir sesle:
-Şefika, diyordu. Şefika, *ağlamayınız…Ağlamayınız* diyorum, sizden rica ediyorum, Şefika…
HB. 31.

3.1.2 -(X/A)r, -mAz + Soru Edatı

Yeterlilik Fiili+-(X/A)r, -mAz + Soru Edatı

Rica semantiğini kodlayabilen bir başka işaretleyici, *-(X/A)r, -mAz* ile çekimlenmiş bir fiille soru enklitiğinin oluşturduğu birliktir. Bu birlik tek başına morfolojik işleme dayanmamakta; bir enklitik edatın -soru edatının- tamamlayıcılığında ortaya çıkmaktadır. Soru enklitiği, bitimli fiilin içeriğine 'bir iş, nesne, bilgi vb. isteme' yönünde semantik bir katkı sağlar: *Pencereyi kapatır mısınız*? (ayrıca bk. 1. ve 2. örnek)

krş. *Pencereyi kapatırsınız*. Ricanın soruyla iletilmesi, dinleyicinin rızasını önemli kılarak negatif nezaket stratejisine dayanan bir bildirim sağlamakta; dinleyiciye/eyleyiciye de özgürlük alanı bırakmakta ya da bazı kullanımlarda eyleyiciye yöneltilen yaptırım, nezaket çerçevesinde dengelenmektedir. *Lütfen, rica ediyorum, rica ederim, istirham ediyorum, zahmet olmazsa* vb. kiplik sözler, *fiil+-(X/A)r, -mAz +soru edatı* tipi ricalarla da kullanılır. Yukarıda da izah edildiği gibi bu sözlerin bir kısmı, kişi-kip-sayı için çekimlenmiş bitimli fiil görünümündedir; ancak bağımsız bir cümle oluşturmaktan çok, öncesinde ya da sonrasında yer alan isteme ifadesini rica yönünde derecelendiren ya da ifadeyi rica semantiğine çeken yarı gramatikal, görevli, bağlam oluşturucu birimlerdir.

(1) Nancy kalktı. "Resimleri göstereceğim!" dedi. Çok sabırsızlanıyorum. Kendim de görmedim daha projeksiyonda…
Gezer bir perdeyi duvarın dibine açtı. Otomatik slayt projektörünü masaya yerleştirdi. Slaytları kasetlere dizmişti önceden. "*Lütfen* ışıkları *söndürür müsünüz* Melih Bey?
Melih Dalyan ışıkları söndürdü.
AS. 73.

(2) [Feride ve Milli Eğitimde çalışan bir memur arasında geçen konuşma]
Size bugün çok zahmet verdim, dedim. *Lütfen* bunu nereye götüreceğimi de *söyler misiniz* efendim?
-Muamele takip etmek güç bir şeydir hemşire hanım dedi. İzin verirseniz istidanızla ben meşgul olayım. Siz rahatsız olmayın.
ÇK. 127.

Rica semantiğini kodlayan *fiil + -(X/A)r, -mAz + soru edatı* tipi yapılanmalarda fiil, -*Abil*- yardımcı fiilini almış bir birleşik fiil de olabilir: *Pencereyi açabilir misiniz*? (ayr. bk. 3. örnek). Konuşur, bu tip soruları pencereyi açma konusundaki yeteneğimizi merak ettiği için sormaz. Ricalarda -*Abil*-'in tercihi rastgele değildir; konuşurun yeterliliğini değilse de rızasını ve müsait olup olmadığını sorgulamak gibi pragmatik bir kaygıyla kullanıldığı söylenebilir. Buradan kalkarak, *Pencereyi açabilir misiniz?* türü bir bildirimin, negatif nezaket skalasında, *Pencereyi açar mısınız?* türü bir bildirimden daha ileride olduğu da düşünülebilir.

(3) [Behiye eczacı çırağından ilaç istiyor]
Hemen orda biz eczane var. Handan'la *Apranax Fort* aldıkları eczane.
"Uyuyamıyorum günlerdir. Bir uyku ilacı *verebilir misiniz* bana?" diyor çırağa. Tatlı bir çocuk çırak.
İGK. 227.

4., 5. ve 6. örneklerde ise bitimli fiil, aoristin veya yeterliliğin olumsuzu ile çekimlenmiştir. Bu örneklerde olumsuz biçimlerin tercihi, eylemin istenmediği yönündeki bir tutumun değil, rica edilen eylem/iş/ nesnenin gerçekleşme potansiyeline

yönelik, konuşurun görece düşük beklentisinin ya da dinleyiciye en aza indirgenmiş yaptırım uygulama yönündeki tutumunun sonucudur:

(4) [Üstün karakolda gözaltında. Polis müdüründen annesine haber verilmesini istiyor]
"Bugün geleceğimi bilmiyordu. Bir haber *iletemez misiniz*? Merak eder şimdi.
"Yakında öğrenecek nasıl olsa."
K. 69.

(5) [Pansiyonda çalışan hizmetçi kızla bir müşteri arasında geçen konuşma]
-Bir şey mi istediniz?
-İstiyordum ya; sen bana bir kahve *pişiremez misin?*
-Kahveniz varsa pişireyim.
-Kahvem… Olmalı. Olmazsa birini yollayıp *aldıramaz mıyız?*
-Bakalım, kapıcı gelmişse.
AK. 10.

(6) [Hüsrev arkadaşı Nevzat ve onun getirdiği psikologa sesleniyor]
Hüsrev: Ne var, niçin üzerime geliyorsunuz? *Beni yalnız bırakamaz mısınız?* Çok rica ederim.
Nevzat: Hüsrevciğim. Zaten hanımefendi ile bir yere gidecektik. İzin verir misin?
Hüsrev: Gidin! İyi edersiniz, çok iyi edersiniz.
BAY. 32.

(7) [Banka müdürü ile banka memuru arasında, mesai saatinden sonra akşam saatlerinde geçen konuşma]
Fahri ile hem konuştuk, hem yemek yedik. Biz daha kahveleri beklerken telefon: Fethullah açtı, bana,
-Sizi istiyorlar, dedi.
Gittim, bizim müdür:
-Sizin orada olduğunuzu iyi kestirdim, dedi, *zahmet olmazsa bize kadar teşrif buyurmaz mısınız?*
AK. 212.

Rica-kişi ilişkisi bölümünde, ricaların konuşur tarafından en sık 2. kişilere/dinleyiciye yöneltildiği belirtilmişti. Bununla birlikte ricalar, bitimli fiile teklik 1. kişinin kodlanması ve konuşurun eylemi kendine çevirmesi yoluyla da iletilebilir. Bu durum 8. ve 9. örnekler üzerinden karşılaştırmalı olarak izlenebilir. Her iki örnekte de konuşur, dinleyiciden bilgi talep etmektedir; ancak bilginin talebi için ilkinde *öğrenebilir miyim?,* ikincisinde *söyleyebilir misiniz*? ifadeleri tercih edilmiştir. 10. örnekte ise ricanın çokluk 1. kişi formuyla iletilebildiği görülür:

(8) Mamafih ne pahasına olursa olsun, bu gece birbirimize yaklaşmalıydık. Politikayı değiştirerek sordum:
-Benimle konuşmayı niçin bu kadar istediğinizi *öğrenebilir miyim* acaba*?*
ÇK. 39.

(9) Kendisini geçirmeye gelenler arasında Selanik'teki ordu müfettişliğinde genelkurmay üyesi, Albay Garip Mustafa Bey de bulunuyordu. Mustafa Kemal bu albaya:
-Beni niçin İstanbul'a çağırıyorlar*, söyler misiniz?* diye sordu.
GF. 29.

(10) -Anneciğim, onlara *yardım edemez miyiz?*
Sultan yumuşadı:
-Çok isterdim, ama İstanbul'da yüz bin Rus göçmeni var. Ege sahillerinden de her gün binlerce vatandaşımız geliyor. Önce bunlarla meşgul olmalıyım.
SS. 53.

3.2 Sözlüksel Rica İşaretleyicileri

3.2.1 Kiplik Yüklemler

Rica semantiği, *fiil+-(X/A)r, -mAz+soru edatı* ya da *gönüllülük kipi+ kiplik sözler* vb. morfoloji ve leksikoloji bağıntılı işaretleyicilerin yanı sıra kiplik yüklemlere de kodlanabilir. Kip+kişi ve sayı için çekimlenmiş *rica et-* yüklemi bu bağlamda işlek bir kullanıma sahiptir. *Rica et-* kiplik yüklemi, ricayı kendi semantik içeriği ile ifade edebilen leksikal bir birimdir.

(1) [Feride ve yaşlı komşu arasında geçen konuşma]
-Aman kızım…Düşeceksiniz…
-Bitti efendim bitti…Yalnız onları size nasıl vereceğim? Buldum efendim ona da çare buldum…
Önlüğümün cebinden mendilimi çıkardım, kirazları içine doldurarak bir çıkın gibi bağladım:
-Mendili hiç merak etmeyin… Henüz burnumu silmedim… Gayet temizdir. Şimdi onu yere düşürmeden tutmanızı *rica ederim*…Bir…İki…Üç…
ÇK. 32.

Ricalar, X'in Y'den negatif nezaket stratejisi ile bir şey istediği sözeylemlerdir. *Rica et-* yüklemi ile işaretlenen ricalarda, Y tarafından yapılması istenen iş ve Y'nin kişi kodu, kiplik yüklem öncesine *-mA isimfiil eki + iyelik ekleri* ile yerleşebilmektedir: *Gelmenizi rica ediyorum* [*gel-isimfiil+iye. rica et-sürerlilik+kişi*], ayr. bk. 1. ve 2. örnekler. Rica edilen nesne ya da eşya vb. ise, kiplik yüklem öncesine *belirtili/belirtisiz nesne* olarak yerleşebilmektedir (bk. 3. örnek). Rica edilen kişi, yüklemin öncesinde bulunan bitimsiz fiile iyelik ekleriyle kodlanmakta ve/veya *–DAn* ekli bir tamlayıcıyla (*Sizden* kitabı getirmenizi *rica ediyorum* vb.) bildirilmektedir.

(2) [Mustafa Kemal konuşuyor]
İstanbul'a seyahat etmekte olan annemin aranması için Dedeağaç'taki konsolosunuza emir vermenizi *rica ederim*.
GF. 68.

(3) [Eczacı ve müşteri arasında geçen konuşma]
"Buyurun"
"Bir visine *rica edecektim*," dedim. "Göz damlası."
SAY. 340.

Ricalarda konuşma zamanı ile eylem zamanı arasında *sonralık* ilişkisi bulunur. Bu nedenle potansiyel ricaların geçmiş zamanı bulunmaz. *Rica et-* yüklemi geçmiş zaman için çekimlenirse, rica potansiyellik özelliğini yitirir ve geçmişteki bir ricanın ifadesi/konuşma ortamına aktarımı sağlanmış olur: *Dün ondan acele etmesini rica ettim* vb. Gerçekleşebilme potansiyeli olan ricalarsa *sonlanmamış* aspekt-zaman ile, örneğin *-(X)yor, -(A/X)r, -sA* ve *–AcAk* ile çekimlenerek iletişim ortamına çıkarlar. 3. örnekteki *Bir visine rica edecektim* vb. ifadelerse, *-DX*'ye rağmen, geçmişe işaret etmemektedir. Bu tür ifadelerde görünüş kategorisine ilişkin özel bir kullanım vardır. Bu gibi örneklerde *–DX,* konuşma zamanından öncesine ya da eylemin sonlanmış, bitmiş bir noktasına bakmak için değil; bakışı konuşma zamanından uzak bir noktaya yönelterek, istenilen işi yapma konusunda dinleyici/eyleyici üzerinde baskı oluşturmamak/negatif nezaket stratejisi oluşturmak amacıyla kullanılmıştır.

(4) [Mustafa Kemal, Mareşal Liman von Sanders'e telgrafla istifasını bildiriyor]
Ekselanslarının şahsıma karşı beslediği duygular böylece belirirken orduda aynı koşullar altında hizmet vermem benim için imkânsızdır. Beni şu andan itibaren grup kumandanlığından istifa etmiş saymanızı *rica ediyorum*.
GF. 73 M.

(5) [Müdür yardımcısı ile öğrenci arasında geçen konuşma]
"Bu son olsun!" dedi, yerinden doğrularak.." Bir daha görmeyeyim!"
"Sizden benim de bir isteğim olacak," dedim. "Duyduklarınızın tümüne inanmamanızı *rica edeceğim.* Ben okulu bitirmek üzereyim ama, burada birkaç arkadaşın beni hala yabancı saydığını benden iyi biliyorsunuz.
SAY. 162.

3.2.2 Kiplik Sözler

Kiplik sözler, ricalarda sıkça kullanılan ve morfolojik birimlerin tek başına rica semantiği üretmeye yetmediği durumlarda ifadenin yorumunu ricaya kanalize eden, sözlüksel veya sözdizimsel birimlerdir. Rica bildiren/ricalarla kullanılan kiplik sözler *lütfen, rica ediyorum, rica ederim, rica etsem, istirham ediyorum, zahmet olmazsa* vb.dir. Bunlardan bir kısmı kişi-kip-sayı için çekimlenmiş bitimli fiil görünümündedir; ancak bağımsız bir cümle oluşturmaktan çok, öncesinde ya da sonrasında yer alan isteme ifadesini rica yönünde derecelendiren ya da ifadeyi rica semantiğine çeken yarı gramatikal, görevli, bağlam oluşturucu birimlerdir. Bu tür birimler, bu çalışmada kiplik çerçevesinde değerlendirilmektedir. Benzer birimler, söylem çalışmalarında başka bir terminoloji ile ifade edilir. Örneğin söylem çözümlemesi temelli pragmatik

çalışmalarında ricalar *rica öncesi sözler* [pre-adjunt/pre-request], *ana eylem* ya da *rica* [head act/request] ve *rica sonrası sözler* [post-adjunt] olmak üzere üç söylem birimine ayrılır (Mızıkacı 1991, Yule 2005). Bunlardan *rica öncesi* denilen parça, *özür dilerim, lütfen, pardon* vb. rica açıcılar olup *ana eylem* ricanın çekirdeğidir. *Rica sonrası* sözlerse açıklayıcı/gerekçe belirtici birimlerdir: *Affedersiniz [pre-adjunt], pencereyi kapatabilir misiniz [head act], içerisi çok soğudu da [post-adjunt]* vb. (bk. Mızıkacı 1991, Yule 2005):

(1) [Müşteri ile resepsiyon görevlisi arasında geçen konuşma]
Kapı çalındı. İyi giyinmiş bir adamdı. Bu yüzü…
-Tek yataklı odanız var mı?
-Evet.
-*Ayırın lütfen,* sonra gelirim.
AO. 50.

(2) Selma: *Sizden rica ederim,* boyuna piyesinizle mukayeseler *yapmayın!*
Hüsrev: Ben mi yapıyorum? Yapıyorlar.

(3) *Zahmet olmazsa* tuzu *uzatır mısınız*?

3.3 Sözdizimi-Leksikoloji Bağıntılı Rica İşaretleyicileri

3.3.1 Bilgi Yapısı Farklı Olan İsim Cümleleri

Türkçe cümle tiplerinde bilgi, genellikle *odak* + *konu* biçiminde yapılanır. Bu tip bilgi yapılanmasında, *odak* yani *önemli bilgi* özne, nesne ya da tümleç üzerinden aktarılırken; konu ya da varsayılan/eski bilgi yüklemde bulunmaktadır. Türkçe cümle tipleri için yaygın olan bu tür bilgi yapısının, bazı cümle tiplerinde *konu* + *odak* biçiminde değişebildiği, 'istek' bölümünde anlatılmıştı. İstek aktarımında kullanılan, *Sizden istediğim, bu evrakları yerine ulaştırmanızdır* vb. [krş. *the thing which I want from you* is...] Hint-Avrupa tipi sözdizimi ve bilgi yapısı, rica bildiriminde de kullanılabilmektedir:

(1) Sizden *ricamız*, *Ahmet'in tayinini Ankara'ya yaptırmanız*.

(2) Sizden tek *ricam*, *eşyaların taşınmasında daha dikkatli davranmanız*.

(3) Sizden *ricam*, eğer vaktiniz varsa, *derin bilginiz* ve *bu araştırmanın ışığında elmasepeti.com sitesine bakıp, ne düşündüğünüzü bize iletmeniz*.

(4) Sizden *ricam* ve tek temennim *o insanın biran önce görevden alınmasıdır*.

(5) Merhaba sayın vekilim. Ben sizden kendi şahsım için bir şey istemeyeceğim. Van'ın Erçek beldesinde oturuyorum. Üniversite öğrencisiyim. Sizden *ricam yaklaşık 6000 nüfusu olan ve köyü andıran beldemize bir lise kurmanız.*

(6) *Erzincanlıların sizlerden ricası, bu konuyu gündemde tutarak, çoktan hak ettiğimiz üniversitemize kavuşmamızda yardımcı olmanızdır*. Bu konudaki duyarlılıklarınıza şimdiden teşekkür ediyoruz.

Bu tip cümlelerde rica, *ricam, ricamız, ricası* vb. leksikal birimler aracılığıyla iletilirken; rica edilenin ne olduğuna dair açıklama ya da yeni bilgi yüklem üzerinden verilir. Bu cümlelerin *özne*si, iyelik eki alan *ricam*, *ricamız* vb. sözcüklerden oluşur. *Yüklem*se, rica edilenin ne olduğuna dair bir açıklama içerir. *Rica edilen unsur/iş* vb. sıklıkla, *–mA+iyelik + ekeylem* biçiminde yüklemleşir. Böylelikle rica aktarımı *özne+adsoylu yüklem* tipi sözdizimsel bir kod üzerinden ve rica sözcüğünün leksikal semantiği aracılığıyla gerçekleşmiş olur: *Sizden ricam bu konudan kimseye bahsetmemeniz*, krş. S*izden bu konuyu kimseye anlatmamanızı rica ediyorum.*

3.3.2 Kiplik Sözler + Eksiltili Cümleler

Rica bildiriminde kullanılan bir diğer işaretleyici *kiplik söz + eksiltili cümle* bağıntısına dayanır. Bu nedenle, gramatikal olarak sözdizimsel ve sözlüksel düzeyi aynı anda ilgilendirir: *Bir kilo elma lütfen, iki çay bir kola lütfen* vb. Bu tür yapılarda, eksiltili bir cümle ile nezaket bildiren kiplik sözlerin eş diziminden oluşan birlik, rica semantiğini kodlayarak istenilenin dinleyiciye iletilmesini sağlar. *Kiplik söz + eksiltili cümle* bağıntısında, eksiltili cümleyle kiplik sözlerin işlevleri ayrı ayrıdır. Dinleyiciden istenilenin ne olduğu, eksiltili cümle üzerinden aktarılırken, kiplik söz de ifadeye nezaket katarak iletinin rica olarak yorumlanmasına imkân sağlar.

(1) *Müsait bir yerde lütfen.*

(2) *Bir su lütfen.*

(3) *Sonraki durakta lütfen.*

Bu tür rica biçimleri, daha çok hizmet alan-hizmet veren diyaloglarında, bağlamın yeterince bağıntılı olduğu durumlarda, müşteri-garson, müşteri- dolmuş/taksi şoförü vb. iletişim durumlarında, pratik amaçlarla kullanılmaktadır. Örneklerdeki bildirimin rica olarak yorumunu sağlayan, *lütfen* kiplik sözünün kullanımıdır.

V. BÖLÜM

YALVARMA

Çalışmanın bu bölümünde, önceki bölümlerde izlenen plana benzer şekilde, sırasıyla yalvarma semantiği, yalvarma semantiğinin sınırları, bu sınırları belirleyen bağlamsal unsurlar ve yalvarmayı kodlayan dilbilimsel işaretleyiciler değerlendirilmeye çalışılacaktır. Çalışmada 'yalvarma' ile kastedilen, belirli bir gramatikal yapı, bir çekim paradigması ya da kip değil, düşünsel düzlemde temsil bulan semantik/kiplik bir alandır. Yalvarma semantiğinin ifadesini sağlayan işaretleyiciler, yalvarmanın anlam değeri ya da içeriği betimlendikten sonra anlatılacaktır.

1. YALVARMA SEMANTİĞİ

Yalvarma, isteme anlam alanının *emir, istek* ve *rica* gibi alt birimlerinden biridir. Kendisini çevreleyen *emir, istek, rica* vb. semantik birimlerden en belirgin farkı, yoğun ve ısrarlı bir isteme değeri taşımasıdır. Yalvarmada, yoğun ve ısrarlı olan isteme eylemine rağmen düşük dereceli bir beklenti vardır. Konuşur isteğinin gerçekleştirileceğinden emin olmadığı için istemenin derecesini yoğunlaştırmakta, ısrar etmekte, kendine acındırmakta ve eyleyici üzerinde, söz konusu istenileni gerçekleştirmek için gerekli etkiyi uyandırmaya çalışmaktadır.

Yalvarma semantiği, isteme kipliğinin rica, emir, istek gibi diğer birimlerinden, istemenin yönü ve derecesiyle ilgili nedenlere bağlı olarak ayrılır. Yalvarma semantiğinin ricadan farkı, ısrar nedeniyle eyleyici üzerinde baskı oluşturması, negatif nezaket stratejilerini kırarak eyleyicinin özgürlük alanını daraltmasıdır. Yalvarmanın eyleyici üzerinde oluşturduğu baskı emirde ortaya çıkan empoze ve dayatmadan da farklıdır. Emirde buyurucu-eyleyici ilişkisi çerçevesinde konuşurda bulunan görece statü üstünlüğü, yalvarmada yerini dinleyiciye/eyleyiciye bırakır. Yalvarmanın istek semantiğinden farkı da istemenin derecesiyle açıklanabilir. Yalvarmada derecesi görece yüksek bir isteme vardır; bazı durumlarda, reddedilen bir isteğin ardından, daha yoğun bir semantik değerle yeniden üretilir. Böylece, önceden de istenilen ancak elde edilemeyen bir unsur, istemenin derecesi arttırılarak ve konuşurun kendisine acındıracak

sözler söylemesiyle tekrar talep edilmiş olur. Yalvarma ifadeleri kullanan bir konuşurun dil düzlemine yansıttığı tutum, istemenin yanı sıra isteğinde ısrarlı olma ve kendine acındırma biçiminde özetlenebilir.

Yoğun, ileri derecede isteme ve ısrar bildiren yalvarma cümlelerinin vurgu ve ezgisi de emir, istek ve ricadan farklı olmaktadır. Yalvarma semantiği taşıyan cümlelerde *ne olursun, Allah aşkına, yalvarıyorum, kurbanın olayım* vb. kiplik sözler, daha farklı bir ezgiyle söylenir. Ancak vurgu, ezgi vb. bürünsel ögeler çalışma sınırlarının dışındadır.

2. YALVARMA SEMANTİĞİNİN KİŞİ, ZAMAN VE GÖRÜNÜŞ KATEGORİLERİ İLE İLİŞKİSİ

Yalvarma-kişi ilişkisi, emir ve ricanın kişi kategorisiyle ilişkisine benzerlikler gösterir. Yalvarma, A ve B'nin bulunduğu en az iki kişili iletişim ortamlarında gerçekleşir ve A, B'den bir iş/eylem, bir nesne ya da bilgiyi ısrar ederek ister. Yalvarmanın iletişime dayanan bir sözeylem olması, kişi kategorisine ilişkin birtakım sınırlılıkları da beraberinde getirir; iç konuşma vb. durumlar dışarıda tutulursa kişi kendine yalvarmaz. Yalvarma eylemi konuşur tarafından, sıklıkla 2. kişilere/dinleyiciye, zaman zaman da çokluk 1. ve teklik-çokluk 3. kişilere yöneltilir. 3. kişiye yöneldiği durumlarda, aslında yine 2. kişinin aracılığı, rıza ve kararı önemli görünür. Yalvarma semantiğinin gramatikal düzleme teklik 1. kişiyle aktarıldığı da olur: *Ne olur ben de geleyim* vb. Bu tür örneklerde teklik 1. kişi morfolojisinin kullanılması, kişinin kendine yalvardığı anlamına gelmemekte; özellikle izin istenilen durumlarda ortaya çıkan bu kullanım, hitap edilenin 2. kişi olduğu gerçeğini değiştirmemektedir: *Ne olur ben de geleyim* krş. *Ne olur beni de götür*.

Yalvarma semantiğinin dilbilimsel ortama çıkışını sağlayan morfolojik birimler olsa da bunların hiçbiri ayrı birer yalvarma kipi değildir. Gönüllülük kipinin *ne olursun, Allah aşkına* vb. kiplik sözlerle kombinasyonu bu noktada önemli bir işaretleme yöntemi sayılabilir: *Allah aşkına bizi rahat bırak!* vb. Bu tür cümlelerde tek başına morfolojik yöntem işlememekte; acındırma, dua ve ısrar bildiren kiplik sözlerinin oluşturduğu bağlamsal etki olmaksızın, gönüllülük kipiyle çekimli fiilin tek başına yalvarma semantiğini kodlayabilmesi mümkün görünmemektedir. Bu nedenle yalvarmayı

doğrudan işaretleyebilen paradigmaların varlığından değil, morfoloji-leksikoloji bağıntılı işaretleyicilerden söz edilebilir.

Yalvarma-zaman ilişkisi, eylem zamanının konuşma zamanından sonra olması, yani konuşma zamanıyla eylem zamanı arasındaki *sonralık* ilişkisi çerçevesinde biçimlenir. Başka ifadeyle yalvarma *olay öncesi* sözeylemlerdendir. Yalvarmanın geçmiş zamanı yoktur. Bu durum, tıpkı rica ve emirde olduğu gibi yalvarmanın da yalnız *sonlanmamış* aspekt-zaman ile ifade edilebildiği anlamına gelir: *Allah rızası için bir parça ekmek verin* krş. *Allah rızası için bir parça ekmek verdin*.

3. YALVARMA İŞARETLEYİCİLERİ

3.1 Morfoloji-Leksikoloji Bağıntılı Yalvarma İşaretleyicileri

Morfoloji-leksikoloji bağıntılı işaretleyiciler, sözü edilen semantik alanı açığa çıkarabilmek için morfolojik birimlerle birtakım leksikal ögelerin koordinasyonuna ihtiyaç duyulan; morfolojinin ilgili semantik alanı kodlamak için tek başına yeterli olamadığı, leksikal birimlerin sağladığı semantik katkıya da ihtiyaç duyulduğu durumlarda kullanılır.

3.1.1 Kiplik Sözler + Gönüllülük Kipi

Gönüllülük kipi, önceki bölümlerde de anlatıldığı gibi, yaygın olarak istek semantiğini işaretleyen bir paradigmadır; ancak acıma ve ısrar bildiren kiplik sözlerle bir arada kullanıldığında yalvarma semantiğini de kodlayabilmektedir. Gönüllülük kipiyle birlikte yalvarma semantiğini açığa çıkaran kiplik sözler arasında *ne olur, ne olursun, kurban olayım, Allah aşkına, yalvarırım, yalvarıyorum, Allah rızası için, elini ayağını öpeyim, kulun kölen olayım* sayılabilir. Bu birimler anlamsal açıdan da ısrar ve acındırma bildirirler.

(1) -İyi günler madam, demişti dilenci.

Ayak bileği sargılı. Paçasını kıvırmış. Kolu bükük. Birdenbire şarkı söylemeye başlamıştı dilenci. Kapıyı kapama isteği ile, şarkıyı dinleyip dinlememe kararsızlığı içindeydi kadın. Sonunda yavaşça karşısındakini inciteceğinin verdiği bir buruklaşmayla kapıyı örttü. Şarkı sustu. Bir ağlayış aldı yerini. Adam engel tanımaz bir yükseklikte ağlıyor. Yeniden açtı kapıyı.

-*Ne olur madam üstüme başıma bir şeyler verin! Allah aşkına.* Kör bir anam var memlekette. Kör bir bacım. *Kurban olayım*.

….

-*Madam ne olursun bir de kör bacım için bir kazak buluver*.

Z. 59.

(2) Behiye yakın arkadaşı Handan'la konuşuyor).
Behiye tıkanıp kalıyor. Bilemiyor önce, ne yapacağını. Yumruk yemiş gibi midesine tıkanıp kalıyor.
"Handan, *ne olur üzülme*. … Üzme kendini. Bulursun eminim babanı yine. Kavuşursun ona. Zor değil ki, bulursun yerini.
İGK. 121.

(3) "Sizden ayrı kalmağa dayanamıyorum. Ağzıma geleni söyledim. Beni affedebilecek misiniz? Bugün öğleden sonra saat 4'ten itibaren Saint-Georges Oteli'nin çay salonunda bekleyeceğim. *Yalvarıyorum, geliniz.*
SS. 185.

(4) Annesi elini sıkmıştı:
-Küçüğüm korkma. Yanındayım.
-*Anneciğim… ne olur… gidelim!*
Sultan başını salladı:
-Selma, bu insanlar çok mutsuz. Onları biraz rahatlatmak istemez misiniz?
SS. 27.

3.2 Sözlüksel Yalvarma İşaretleyicileri

3.2.1 Kiplik Yüklemler

Yalvar- fiilinin kiplik yüklem olarak kullanılması, yalvarma semantiğini kodlamada yararlanılan yöntemlerden biridir: *Sana bu olanlardan kimseye söz etmemen için yalvarıyorum* vb. Bu tür örneklerde yalvarma semantiği kiplik yüklem üzerinden aktarılırken, ne için yalvarıldığı bilgisi, yüklem öncesine, *için* edatıyla kurulan bir edat grubu aracılığıyla yerleşir. Yapı özetle şöyledir: *Birine bir şey için yalvar-*: *Tüm suçlamaları kabul ediyorum, beni affetmeniz için yalvarıyorum, Bu insanların kurtarılmasında bana yardım etmeniz için size yalvarıyorum* vb.

Yalvarma eyleminin geleceğe yönelik-potansiyel olması ve sözeylem değerini koruyabilmesi, yüklemin teklik-çokluk birinci kişilerle kodlandığı örneklerde mümkün olmakta, diğer durumlarda yalvarma sözeylemi yerini yalvarmanın aktarımı, değerlendirmesi vb. ifadelere bırakmaktadır: *Bir lokma ekmek için yalvarıyorlar, Boşuna yalvarıyorsun* vb. *Yalvar-* sözcüğünün, kiplik yüklem olarak kullanılması, her bağlam için aynı derecede doğal ve işlek görünmemekte; *yalvarıyorum/yalvarıyoruz* ifadelerinin kiplik söz olarak kullanıldığı yalvarma bildirimlerinin daha yaygın olduğu gözlenmektedir: *Yalvarıyorum gel*, krş. *Sana gelmen için yalvarıyorum.*

3.3 Sözdizimi-Leksikoloji Bağıntılı Yalvarma İşaretleyicileri

Bu bölümde değerlendirecek olan yapılar, istenilenin ne olduğunu bildiren eksiltili cümlelerle, ifadeye acıma ve ısrar katan kiplik sözlerin koordinasyonundan oluşur: *Allah rızası için bir sadaka, Ne olur bir parça ekmek* vb. Sözdizimini ilgilendiren 'eksiltililik' ve leksikolojiyi ilgilendiren 'kiplik sözler' bu yöntemin omurgasını oluşturmaktadır. Bu nedenle, bu tür yapılar *sözdizimi-leksikloji bağıntılı işaretleyiciler* başlığı altında değerlendirilecektir.

3.3.1 Kiplik Sözler+ Eksiltili Cümleler

Bu tür yapılarda eksiltili bir cümle ile acıma ve ısrar bildiren kiplik yüklemlerin eş diziminden oluşan birlik, yalvarma semantiğini kodlayarak istenilenin dinleyiciye iletilmesini sağlar. Eksiltili cümleyle kiplik sözlerin ayrı ayrı işlevleri vardır. Dinleyiciden istenilenin ne olduğu eksiltili cümle üzerinden aktarılırken, kiplik sözler de istemenin derecesini arttırarak iletinin yalvarma olarak yorumlanmasına imkân sağlar: *Ne olur bir parça ekmek*; *Allah rızası için bir sadaka* vb. Bu tür bir yapının yalvarma olarak yorumlanması bağlama da bağlıdır. Konuşur ve dinleyici arasındaki ilişki, toplumsal veya durumsal nedenler ifadenin yorumuna etki edebilmektedir. Bağlam, söz konusu cümlenin emir, istek, kızma, uyarma, işaret etme, yönlendirme vb. bir dizi yorumlama olasılığı içinde yalvarma olarak yorumlanmasına yardımcı olmaktadır.

(2) [Dilenci ile ev sahibi kadın arasında geçen konuşma]
-Kırıldı madam. *Bir gömlek.. Kurban olayım.*
…..
O gömlekle birlikte bir de on lira uzattı adama. Ağlayıp kendini yere atıyor adam.
…
-Madam, bir de ayakkabı…
Z. 59-60.

Yukarıdaki örnekte bir dilencinin *madam bir gömlek* ifadesinin ardından söylediği *kurbanın olayım* kiplik sözü, acındırma ve ısrar duygusu uyandırarak, yüklem eksiltilse de iletinin yalvarma olarak yorumunu sağlar. Metnin devamında yer alan *Madam bir de ayakkabı* eksiltili cümlesi, öncesinde konuşur ve dinleyici arasındaki ilişkinin tanımlanması, yalvarma bildiren ön cümlelerin söylenmiş olması vb. nedenlerle, kiplik sözler kullanılmadan da yalvarma semantiğini ifade ediyor görünmektedir. Benzer şekilde, konuşma dilinde vurgu ve ezgi yardımıyla, kiplik sözler kullanılmadan da

yalvarma semantiği üretilebilir. Örneğin bir sokak çocuğunun elini açarak istediği *abla bir ekmek parası* cümlesi, durumsal bağlam, katılımcıların toplumsal statüsü vb. nedenlerle yalvarma olarak yorumlanabilmektedir. Bu tür bildirimlerde kiplik sözlerin uyandıracağı etki, bürünsel ögelerle temin edilmektedir.

3.4 Diğer Sözdizimsel İşaretleyiciler

3.4.1 Art Arda Gelen İstek Cümleleri

Bazı bağlamlarda istek bildiren cümlelerin art arda tekrarı, isteğin derecesini arttırarak iletinin yalvarma olarak yorumlanmasına imkân sağlar. Bu tür kullanımlarda, yüklemi gönüllülük kipiyle çekimlenen istek cümleleri vardır ve bu cümlelerin art arda tekrarı ifadeye ısrar katıp, isteğin derecesini arttırmaktadır. Ancak ifadenin 'yalvarma' yorumu, bağlamdan bağımsız değildir. Durumsal bağlam, konuşurun yalvarıcı, dinleyicinin de eyleyici konumunu desteklemiyorsa, yalvarma semantiği yerine kızma, azarlama vb. yorumlamalar da elde edilebilir. Aşağıdaki ilk örnekte bir annenin, kızını tartaklayan oğluna bunu yapmaması konusunda üst üste söylediği cümleler, yalvarma semantiği oluşturuyor görünmektedir; takip eden örnekte de içerik bakımından birbirine benzer istek cümlelerinin tekrarı, istemenin derecesini arttırarak ifadeyi yalvarma yorumuna açık hale getirir.

(1) "*Tufan bırak kızımı! Tufan kendine gel! Tufan hakkımı helal etmem sana; bırak çocuğumu! Tufan, Tufan*" diye çığlık çığlığa bağırıyor annesi.
İGK. 223.

(2) Danyal hıçkırarak susmuştu. Şimdi saçlarını okşayarak Danyal:
-Şefika diyordu, küçüğüm ağlamayınız. Ben sizin saadetinizden başka bir şey istemiyorum… Söyleyiniz Şefika, ne yapalım? Nasıl bir şey yapayım ki siz mesut olunuz?
-*Beni seviniz Danyal, beni bırakmayınız… Bir daha gitmeyiniz.* Başka bir şey istemem. Sizin beni sevdiğinizi bilmekten, sizin, daima sizin, ebediyen sizin yanınızda, sizinle beraber yaşamaktan başka bir şey istemem…
H. 40.

VI. BÖLÜM

TOPLUM DİLBİLİMSEL DEĞERLENDİRME

İsteme anlam alanının alt alanlarıyla birlikte kurgulanması ve ifadelerin *emir, istek, rica* ve *yalvarma* alt anlam alanlarından biriyle yorumlanması sürecinde toplum dilbilimsel verilerden de faydalanılacağı tezin giriş bölümünde belirtilmişti. İsteme anlam alanını kurgularken emir, istek, rica ve yalvarmanın yatay kesişim alanları oluşturarak iç içe geçmesini engellemek, anlam bulanıklığını önlemek ya da en aza indirgemek; başka bir deyişle alt anlam alanlarının sınırlarını şeffaflaştırmak için konuşur ve dinleyicinin toplumsal statüsü, toplumsal mesafe ve dayanışma, toplumsal güç, nezaket vb. olgular da anlamlandırma sürecine dâhil edilmiştir. Emir, istek, rica ve yalvarmayı birleştiren, iç içe geçmiş yatay kesişim kümeleri değil; tema ortaklığına dayanan isteme üst kümesidir.

İsteme anlam alanının kurgulanması sürecinde, ifadelerin emir, istek, rica ya da yalvarma olarak yorumlanması için yalnız cümleyi oluşturan sözcüklerin, kip eklerinin ya da kiplik yüklemlerin değil; konuşur ve dinleyicinin toplumsal statüsü, toplumsal mesafe ve dayanışma, toplumsal güç, yaş, cinsiyet vb. unsurlardan oluşan toplumsal bağlamın da önemli derecede etkili olduğu görülmüştür. Bir biçimbirim, örneğin bir kip eki, farklı toplumsal bağlamlarda farklı anlam alanlarını işaretleyebilmekte ve işlevsel tespitlerin doğru yapılması, toplumsal bağlam dikkate alınmaksızın güç olabilmektedir. Toplumsal bağlam üzerinde en fazla duran disiplinlerse toplum dilbilim ve pragmatiktir. Tezde, istemeyi oluşturan alt anlam alanlarının, konuşur ve dinleyicinin toplumsal durumlarından bağımsız olmadığı, bir cümlenin kim tarafından söylendiğine bağlı olarak farklı anlamlar kazanabildiği, dilbilgisel bir çalışmada da toplum dilbilimin verilerinden faydalanarak işlevlerin daha sağlıklı tespit edilebileceği görülmüştür. Bu noktada Hudson'un konuya ilişkin tespitlerini hatırlamak yerinde olabilir.

> Herkes bu dilbilimsel unsurların aynı zamanda birer toplum dilbilimsel unsur olduğunu da bilmekte ancak, pek çok dilbilimciye göre bu unsurlar gerçek dilin dışında kalmaktaydı. Fakat dilin etrafında, böyle varsayıldığı gibi bir sınır yoktur ve *dilin yapısı ile ilgili olarak yapılacak bir çalışma, mutlaka toplum dilbilimce araştırılan bağlantılarla çevrelenmelidir. Dilin yapısı ile ilgili nitelikli çalışmaların ortak özelliği de budur* (1996: 228).

Bu bölümde yapılmak istenilen, tezde anlatılan işaretleyicilerin 'isteme' işlevini tespit etme sürecinde, yorumlamayı etkileyen toplum dilbilimsel unsurların derli toplu bir değerlendirmesini yapmaktır. Hedeflenen, niceliksel yöntemlerin kullanıldığı ayrı bir toplum dilbilim çalışması yapmak değildir. Bunun için farklı bir yöntem ve veri toplama tekniği gerekir. Bu bölümde, toplum dilbilimsel verilerin, teze girdiği ölçüde, isteme bildirimlerinin yorumlanmasında nasıl kullanıldığına ilişkin bir değerlendirme sunulacaktır. Alt başlıklar *toplumsal statü* ve *güç*, *toplumsal nezaket, toplumsal mesafe* ve *dayanışma*, *bağdaştırma teorisi* ve *toplumsal ağ* olarak belirlenmiştir. Bu başlıkların sayısını artırmak elbette mümkündür; ancak burada sınırlılıklar, tez metni içinde ne ölçüde kullanıldıklarına bağlı olarak belirlenmiştir.

Toplum dilbilim çalışmaları bölgesel diyalektlerin yanı sıra toplumsal diyalektlerin [sosyolekt] de var olduğu; bir bölgeden diğerine farklılaşan konuşma biçimleri bulunduğu gibi bir toplumsal katmandan diğerine, bir cinsten diğerine ya da bir eğitim düzeyinden diğerine değişebilen konuşma biçimlerinin de bulunduğu; bir insanın birden fazla konuşma biçiminin olup bunlardan hangisini ne zaman kullanacağı üzerinde bir dizi toplumsal belirleyenin bulunduğu gibi ilgi çekici konular üzerinde uzun zamandan beri durmaktadır (bk. Labov 1972, Trudgill 2000, Wardhough 1986 vb.). Bireylerin hangi toplumsal bağlamlarda hangi stilleri tercih ettiği ya da tercih edilen stillerin birtakım toplumsal anlamlara sahip olup olmadığı da ayrıca dikkat çekicidir (bk. Holmes 1992, Brown & Levinson 2004). Dil ve cinsiyet bağlamında, kadınların ve erkeklerin konuşmalarında toplumsal cinsiyetten kaynaklanan farklılıklarının bulunup bulunmadığı da tartışılagelmiştir (bk. König 1992, Tannen 1994 vb.). Bu bölümde, bu tür tartışmalara girilmeksizin, toplumsal statü, güç, dayanışma, mesafe vb. belirleyenlerin istemenin semantik yorumunda ne şekilde etkili olduğu ve ne tür veriler sunduğu değerlendirilmeye çalışılacaktır.

1. TOPLUMSAL STATÜ VE GÜÇ

Toplumsal statü, toplumsal saygınlıkla yakından ilişkili bir olgudur. Toplumsal statüsü yüksek olanlar daha saygındır, daha prestijli konuşma biçimlerini kullanırlar ve düşük statüde olanlara göre daha güçlüdürler. Toplumsal statünün, daha önce de işaret edildiği gibi yüz yüze etkileşimde ayırt edilen bazı fiziksel ya da işitsel belirleyenleri de

bulunur: *dik durma, jestler, mimikler, görüntü, göz teması, ses tonu* vb. (Haslet 1990: 329-330). Bireylerin dâhil olduğu sosyo-ekonomik sınıfın ya da toplumsal katmanın yanı sıra, konuşur ve dinleyicinin birbirleriyle ilişkilerinden ve birbirlerine göre konumlarından kaynaklanan, o iletişim ortamı için geçerli göreceli toplumsal statüleri de vardır (göreceli toplumsal statü için bk. Holmes 1992). Statik ya da göreceli statü üstünlüğü, konuşurun tercih ettiği konuşma stilleri ve hitap biçimleri üzerinde etkilidir (Konunun Türkçedeki durumu ile ilgili bk. König 1990).

Toplumsal statü ve güç, emir ve istek arasındaki sınırı ve bu anlam alanlarını işaretleyen biçimbirimlerin işlevsel yorumunu belirlemede yönlendirici bir özelliğe sahiptir. Söz gelimi emirde, istekte görülmeyen yüksek dereceli empoze bulunur ve bu empozenin kaynağı genellikle, konuşurun bizzat kendinden veya temsil ettiği kurumdan kaynaklanan statü ve güç üstünlüğüdür. Buyuranın üstünlüğüne dayanan güç ilişkisi bir ifadenin emir olarak yorumlanmasına ortam hazırlar. Basit bir örnekle somutlaştırmak gerekirse; yönetici ve sekreter arasında *Bu raporlar yarın sabah hazır olacak* cümlesinin geçtiğini düşünelim. Bu iki konuşur arasındaki karşılıklı olmayan (=eşit olmayan) güç ilişkisi cümlenin anlamını çeşitli şekillerde değiştirebilir. Cümle yönetici tarafından söylendiğinde 'emir' semantiği ile yorumlanırken, sekreter tarafından söylendiğinde 'taahhüt etme' bildirebilir.

Toplumsal gücün kaynakları farklı farklı olabilir. Yüksek statüye sahip olma, gergin ya da sakin olma, dayanıklı olma, kızgın olma, tecrübeli olma, yaşlı ya da genç, kadın ya da erkek olma, eğitimli olma, zengin olma vb. psikolojik ve sosyolojik etkenler, katılımcılardan birine o iletişim ortamı için göreceli bir üstünlük sağlayabilir. Bu üstünlük, konuşurlardan birine emir verme yetkisi sağlayabildiği gibi, onun ürettiği cümle ya da sözcenin dinleyici tarafından emir olarak yorumlanmasına da ortam oluşturur.

Tezde, isteme anlam alanının alt alanları olan emir ve istek, anlamsal özeliklerine göre tanımlanmıştır. Emir ve istek, iletişim ortamına biçimsel açıdan benzer işaretleyicilerle çıkarlar. Bu nedenle aralarındaki fark çoğu zaman biçimsel değil, istemenin derecesi ve şiddeti vb. nedenlerle, anlamsaldır. Emir ve istek anlam alanlarının biçimbirimsel

işaretleyicilerinde görülen ortaklık, işlevsel saptamalarının belirlenmesinde toplumsal güç, toplumsal statü, toplumsal mesafe ya da dayanışma gibi değişkelerin dikkate alınmasını zorunlu kılar. İstemenin derecesini isteme skalasının en üstüne çıkaran ve ifadenin emir olarak yorumunu sağlayan, konuşurun toplumsal statü ve gücünden kaynaklanan ileri derecede empoze ve yönlendiriciliktir.[1] Bu yüksek dereceli empoze, yalnız emir kipinin değil *–(X)yor, -(X/A)r, -mAlI, -AcAk* vb. biçimbirimlerin de emri kodlayabilmesine imkân sağlar: *Derhal buraya geliyorsun, Bütün işler sabaha kadar bitmiş olmalı, Hemen buraya geleceksin* vb**.**

İfadenin istek olarak yorumlanabilmesi için emirdeki gibi güç üstünlüğü ve dinleyici üzerinde otorite hissettirme gibi ön koşullar bulunmaz. Bu nedenle istekler sıklıkla karşılıklı-eşit güç ve statü ilişkilerinin göründüğü bağlamlarda ve rica edilecek kadar mesafeli olunmayan insanlarla iletişimde ifade edilir. Tercihleri ise toplumsal dayanışma ve yakınlığa işaret eder. İki arkadaşın birbirine söylediği *Şunu da sen ye, Bu akşam burada kal,, Dışarı çıkma üşürsün* vb. ifadeler, ø biçimbirimle çekimlenmiş yüklemlere sahip olmalarına rağmen konuşur ve dinleyici arasındaki karşılıklı/eşit güç ve statü ilişkisi nedeniyle istek olarak yorumlanabilir. Aynı morfolojik birim (ø biçimbirim), konuşurun üstünlüğüne dayanan güç ilişkisi durumlarında emir işlevi de görebilmektedir: [Yöneticiden sekretere] *Bu evrakları yarına yetiştir* vb. *-(y)AyIm, -ø, -sXn; -(y)AlIm, -(y)Xn, -(y)XnXz, -sXn, -sXnlAr* biçimindeki paradigma, isteme kipliğinin işaretleyicilerinden biridir ve emir [teklik 1. kişi dışında], istek, dilek gibi birbirine yakın anlam alanlarını kodlayabilmektedir. Hangi anlam alanını işaretlediği yönündeki işlevsel saptama süreci, toplum dilbilimsel verilerin de kullanılmasına ihtiyaç duyar. Örneğin bu paradigmanın emir işlevini yerine getirdiğine kesin gözüyle bakılan 2. kişilerinin dahi emir semantiği üretebilmesi, konuşurun üstünlüğüne dayanan güç ve statü ilişkisi gibi ön koşulları gerektirmekte; bu biçimbirimlerin bir fiille çekim işlemine girmesi çoğu zaman emir semantiği üretmeye yetmeyip alelade bir istek ifadesi üretmektedir. Çünkü emir kipliği, isteme skalasının en üstünde bulunmakta; ileri derecede isteme ve yönlendiricilik içermektedir.

---

[1] Bu yönde Holmes 1992'de yer alan tespitler de dikkate değerdir. Statü farkının açıkça belli olduğu durumlarda üstün olanlar, bağımlı olanlara emir verme eğilimi gösterirler. Örneğin öğretmenler öğrencilerine genellikle emir formatında hitap ederler. Üst statüdekilere yöneltilen isteklerse genellikle dolaylı olmaktadır. Bununla birlikte bir kişiden kendi işinin kapsamına girmeyen, ekstra bir şey istenirse genellikle sezdirme [hint] kullanılır (291, 292).

Ricada nezaket olgusunun önemi rica bölümünde tartışılmıştı. Bununla birlikte, iletişim katılanlarının toplumsal statü, güç vb. özellikleri doğrultusunda, ricalar da yaptırımı güçlü sözeylemler hâline gelebilirler. Başka ifadeyle ricalar, ne kadar nazik ifade edilseler de, bazı durumlarda reddedilmesi mümkün olmayan iletilere dönüşebilirler. Fairclough bu tür durumları *gizli güç* [hidden power] terimiyle açıklar. "Rica ve güç arasında, genellikle kapalı bir bağlantı vardır, birinden bir şey istemeye hakkı olmak, genellikle güçlü olmaktan kaynaklanır." (2001: 46).

2. TOPLUMSAL MESAFE VE DAYANIŞMA

Konuşurken neyi nasıl söyleyeceğimiz, hangi cümle türlerini ya da hangi sözcükleri kullanacağımız yönünde bir dizi tercih yaparız. Nasıl söylediğimiz de en az ne söylediğimiz kadar önemlidir (Wardhaough 1986: 258). Zamir kullanımında *sen/siz* tercihi, hitap biçimleri, nezaket stratejileri vb. dilbilimsel tercihler, içinde toplumsal anlam ve mesajları da barındırmaktadır (bk. Wardhaough 1986, König 1990). Eklemeli bir dil olan Türkçede bu tür tercihler, yalnız leksikal birimlerden değil birtakım sonekler üzerinden de izlenebilmekte, dinleyiciye dayanışma, yakınlık ya da tersine mesafe ve farklılık yönünde mesajlar vererek ifadenin yorumunu etkileyebilmektedir. Söz gelimi, çokluk 1. kişi *–(y)AlIm* biçimbiriminin tercih edildiği iletişim durumlarında dayanışma olgusunun öne çıktığı gözlenir. Emir-kişi ilişkisi ile ilgili olarak, çokluk birinci kişinin özel durumundan önceki bölümlerde bahsedilmişti. Bilindiği gibi çokluk birinci kişinin kodlandığı-temsil ettiği topluluk 'ben ve sen'den, 'ben ve siz' veya 'ben, siz ve onlar'dan oluşabilir. Bu durumda 'biz'le temsil edilen ya da 'biz'i temsil eden bu toplulukta biri buyurucu diğeri eyleyici olmak üzere, emrin gerektirdiği kişi ilişkisini karşılayabilecek bir potansiyel bulunabilir. Biz'i oluşturan kişilerden biri emir verme yetkisini sahipse, biz'in diğer üyesine/üyelerine emredebilir. Bu kısa hatırlatmadan sonra, *–(y)AlIm* ile kodlanan emir bildirimlerinin, dayanışmanın ortaya çıktığı, buyurucu ile eyleyici arasındaki güç ilişkisinin daha az hissettirildiği emir ifadeleri olduğu da belirtilmelidir. Bu nedenle bazı ortamlarda özellikle tercih edilir. Aşağıdaki örnekte doktor, ameliyat sırasında hemşireden istediği işi *Biraz pentatol yapalım* biçiminde, çokluk 1. kişi morfolojisi ile ifade etmiştir. Bu yolla hemşireyi 'biz'e dâhil ederek ekip duygusu uyandırır; statü farkını dayatmak yerine dayanışmayı vurgulamaya

çalışır; empoze gücünü hafifleterek işbirliğine vurgu yapan bir emir semantiği ortaya çıkarır.

> (1) Doktor "Oksijen maskenizi takıyorum" dedi. "Size kan vereceğiz". Koldan damarı bul hemşiranım. Kan kavanozunu buzdolabından çıkardın değil mi? Hımm… Gövde ısısında olmalı. Damarı bulamadın mı? Öteki kolda ara. *Biraz pentatol yapalım*… Acısı fazla. Şoka girmesin. Tamam, kanı vermeye başla…" APB. 14.

Emir bildiriminde toplumsal mesafeye yönelik ipuçları veren bir diğer dilbilimsel varyasyon, teklik 2. kişiye emir bildirimi için ø biçimbirim, *-(y)Xn* ya da *–(y)XnXz*'ın tercihinde ortaya çıkmaktadır. Bu kullanım, saygın olan/mesafeli olunan ve saygın olmayan/samimi olunan teklik ikinci kişiler arasındaki sınıra dikkat etmeyi gerektirmektedir. Teklik 2. kişiye ø biçimbirim yerine *-(y)Xn* ve *–(y)XnXz* ile emredildiği örneklerde sıklıkla, konuşur ve dinleyici arasındaki toplumsal mesafe ve statü farkının vurgulandığı görülür. Toplumsal mesafe, konuşur ve dinleyici arasındaki toplumsal sınırı derinleştirerek konuşurun otoritesine ve toplumsal statüsüne dinamizm kazandırır. Bu nedenle kimi bağlamlarda, dinleyiciye/eyleyiciye aradaki toplumsal sınırı ve statü farkını hatırlatmak/hissettirmek için konuşur tarafından özellikle kullanılır: *Ayşe Hanım, bu evrakları en kısa zamanda çoğaltın*, krş. *Ayşe bu evrakları en kısa zamanda çoğalt*. Bu tür varyasyonlar, bir konuşma durumunda konuşurun dinleyici ile olan ilişkisini ve bizzat kendisini nasıl tanımladığı ile ilgili ipuçları da verir (Giles ve Coupland 1991: 3).

Toplumsal mesafe ve karşılıklı olmayan güç ilişkisinin yerini dayanışma ve yakınlığa bıraktığı bir durum da yaygın olarak emir işleviyle anılan ø biçimbirimin karşılıklı-eşit güç ve statü ilişkilerinde veya rica edilecek kadar mesafeli olunmayan insanlarla iletişimde 'istek' işleviyle kullanıldığı örneklerde görülür. İki arkadaş arasında geçen *Ayşe şu bardağı ver*, *Kitabı versene, Şu elbiseyi bir dene, Gel içeriye* vb. örneklerde, konuşurun dinleyiciye emir verme, otoritesini hissettirme gibi bir kaygısı yoktur; tersine günlük hayatta sık karşılaşılan alelade bir istek bildirimi vardır. Ancak burada, vurgu, tonlama vb. bürünsel ögelerin etkisi de önemlidir. Söz gelimi vurgulu ve sert bir biçimde söylendiğinde, toplumsal yakınlığa rağmen durumsal bağlama ilişkin nedenlerle ifadenin yorumu emir yönünde değişebilir. Bu örneklerden hareketle ø biçimbirimin emir ya da istek bildirdiği yönündeki işlevsel saptamanın, konuşur ve dinleyici arasındaki ilişkiden bağımsız yapılamayacağı da görülür.

3. NEZAKET

Nezaket; *mesafe, saygınlık, dayanışma, yakınlık* vb. toplumsal ilişkilerin iletişim kodunda birtakım karşılıklar bulduğu ve birden fazla stratejisi olan bir olgudur. Dilbilimsel açıdan nazik olmak, kişilerle aramızdaki toplumsal ilişkinin gereklerine uygun biçimde konuşmaktır. Uygun olmayan dilbilimsel seçimler kaba olarak düşünülür (Holmes 1992: 97).

Levinson nezaketin üç ana stratejisinden bahseder: *Negatif nezaket, pozitif nezaket* ve *örtük [off-record] nezaket* (2004). Bu stratejiler 'onur' [face] kavramıyla yakından ilişkilidir. Negatif nezaket, toplumsal statü ve mesafeye farkındalık gösterilen; konuşurun dinleyiciyle arasındaki toplumsal mesafeyi koruduğu, daha resmi stratejilerden oluşur: *Kapıyı kapatabilir misiniz*? *Lütfen evrakları imzalayın* vb. (bk. Yule 2005, Brown & Levinson 2004). Negatif nezaket dinleyici üzerinde baskı oluşturmamak ve istenilen işi yapıp yapmamak konusundaki özgürlük alanını daha geniş tutmak amacıyla gerçekleştirilen nezaket stratejilerini içine alır; konuşur ve dinleyici arasındaki toplumsal mesafenin fazla olduğu durumlarda kullanılır. Burada negatif, olumsuzluk anlamında değildir. Negatif nezaket stratejilerinin iletişim ortamına çıkışı daha dolaylı ifadelerle gerçekleşir: *Pencereyi açabilir misiniz? Pozitif nezaket* ise, toplumsal mesafenin azaldığı, yerini yakınlığın ve dayanışmanın aldığı, daha az resmi stratejilerden oluşmaktadır: *Abla şunu ver, ekmeği uzatsana* vb. Buradan hareketle, toplumsal statü ve mesafeye farkındalık kadar, toplumsal yakınlık ve dayanışmaya farkındalığın da nezaket olgusunun bir parçası olduğu anlaşılır (bk. Yule 2005). *Örtük [off-record] nezaket*le kastedilense, konuşurun dinleyiciyi baskı altına almadan, isteğini örtük bir biçimde, sezdirerek anlatmasıdır (bk. Brown & Levinson 2004). Sezdirme stratejisi genellikle, doğrudan söylenmesi konuşur tarafından çekinceli görülen durumlarda tercih edilmektedir. Bu strateji, ifadeyi yumuşatabileceği gibi doğrudan reddedilme riskini de büyük oranda azaltır.

Nezaket stratejilerinden hangisinin kullanılacağı toplumsal belirleyenlere, özellikle de konuşur ve dinleyici arasındaki toplumsal ilişkilere; ayrıca mesajın içeriğine göre de

belirlenir. Konu birçok disiplinle ilgilidir; ancak bu disiplinlerin başında toplum dilbilim gelir (Brown & Levinson 2004).

Bu bölümde, tez çalışmasında nezaket olgusuyla ilgili gözlenen durumlar değerlendirilecektir. Söz gelimi istek bildiren kiplik yüklemlerin zaman zaman *-mXştI* birleşik çekimiyle de potansiyel istekleri bildirebildikleri örnekler vardır. Bu tür örneklerde *-mXştI* konuşma zamanından önceki bir noktaya *sonlanmış* aspekt-zaman ile bakmak ya da geçmiş zamanı bildirmek için değil; bakışı konuşma zamanından uzak bir noktaya yönelterek, istenilen işi yapma konusunda dinleyici/eyleyici üzerinde baskı oluşturmamak/negatif nezaket stratejisi oluşturmak için, pragmatik bir kaygı ile tercih edilir: *Yeni gelen modelleri görmek istemiştim, Bir şey sormak istemiştim* vb.

İsteme anlam alanı içinde negatif nezaket olgusu en belirgin biçimde rica örneklerinde izlenir. *Negatif nezaket*, genel isteme anlam alanı içerisinde ricayı emir, istek ve yalvarmadan ayıran bağlamsal unsurlardan biridir: *Lütfen kapıyı kapatın, İçeriye giriniz lütfen, Kapıyı kapatabilir misiniz?*

Dikkati çeken önemli bir konu, negatif nezaketi kodlayabilen *–(y)XnXz* biçimbiriminin tercihinde kronolojik farklılıkların izlenebilmesidir. 20. yüzyılın ilk yarısında yazılan hikâye ve romanlarda *–(y)XnXz* biçimbiriminin, toplumsal mesafenin azaldığı arkadaş ortamı, akrabalık ilişkileri vb. samimi bağlamlarda dahi kullanılabildiği; günümüzde tercih edilmediği bağlamlarda ve iletişim ortamlarında da tercih edildiği gözlenir, örn. [Bir erkek, bayan arkadaşıyla konuşuyor] Şefika, *ağlamayınız… Ağlamayınız* diyorum, sizden *rica ediyorum*, Şefika… Bu durum, dönemin dili üzerindeki Fransızca etkisiyle ilişkili görünmektedir; nitekim Fransızca, *sen-siz* ayrımına dikkat edilen ve bu özelliği nedeniyle hitap biçimlerinin tartışıldığı araştırmalara sıkça konu olan bir dildir. Konunun tam bir izahı ise, bu konuya odaklanan ayrı bir çalışma ile mümkün olabilir.

Pozitif nezaket stratejileri ise daha çok sıfır biçimbirimle (ø) işaretlenen istek bildirimlerinde gözlenir. [İki arkadaş konuşuyor] *Buraya gel, şunu da sen ye, bir ayran iç* vb. Bu örneklerde emirdeki toplumsal mesafe ve eşit olmayan güç ilişkisi yerini toplumsal dayanışma ve yakınlığa bırakır.

Örtük nezaketle ilişkilendirebileceğimiz örnekler ise sezdirmeye dayalı isteklerde görülmektedir. Örneğin pencerenin açılmasını isteyen birinin *Burası çok sıcak oldu*; ders notları eksik olan birinin notları tam olan bir arkadaşına *Sanırım bu dersten kalacağım, notlarımı tamamlayamadım* demesi bu bağlamda değerlendirilebilir. Levinson, sezdirmeye dayalı-dolaylı stillerin konuşura sağladığı avantajları şöyle sıralar: Konuşur dinleyiciye ince fikirli olduğu ve baskıcı olmadığını hissettirerek kredi kazanır, onur kırıcı olmanın önüne geçilir, dinleyiciye yüklenen sorumluluk azalır ve dinleyicinin 'negatif onur'u memnun edilmiş olur (2004: 71). Sezdirmeye dayalı isteklerde konuşur dinleyiciye bazı ipuçları vererek, ondan bunları anlayıp yorumlamasını bekler. Sezdirmeye dayalı-dolaylı bir isteme stili tercih edildiğinde, dinleyici de zor durumda kalmamakta, herhangi bir ret sözü kullanmaksızın uygun bulmadığı isteği geri çevirme şansı kazanmaktadır. Diğer yandan Blum-Kulka "Indirectness and politeness in requests: Same or different?" adlı makalesinde, dolaylılık ve nezaketin her zaman paralel olmadığını iddia eder. Blum-Kulka, nezaketin şu iki unsur arasındaki dengeye ihtiyaç uyduğunu söyler: Pragmatik açık ve zorlamanın engellenmesi. Sezdirmeler, daha çok seçenek tanıdıkları için zorlamayı engelleseler de pragmatik olarak açık değillerdir. Çalışmada, *Yapabilir misin?* vb. ricaların sezdirmelerden daha kibar olduğu ve anlamsal açıklığın, nezaketin önemli bir parçası olduğu belirtilmektedir (1987: 131).

4. BAĞDAŞTIRMA TEORİSİ

İnsanlar birbirleriyle konuşurken konuşmaları birbirine benzer hale gelir. Yani konuşurun stili konuştuğu kişinin stili ile birleşir [speech convergence]. Bu süreç *konuşma bağdaşması* [speech accommodation] olarak adlandırılır. Bu da özellikle konuşur hitap ettiği kişiden hoşlanmışsa ya da onu memnun etmek istiyorsa gerçekleşir. Konuşma stilini karşıdakine yaklaştırmak bir bakıma *nezaket stratejisi*dir. Yani hitap edilenin stili kabul edilebilir ve taklit etmeye değer anlamına gelir (Holmes 1992: 255). Bağdaştırma teorisiyle ilgili çalışmalar, bireylerin aradaki farklılıkları azaltarak, diğerleri tarafından daha olumlu değerlendirilebileceklerini ve onları ikna edebileceklerini öngörür. Teori bu prensip üzerine kuruludur ve bireylerin toplumsal kabul görme çabasını yansıtır (bk. Giles & Powesland 1997: 233). İnsanlar sempati duydukları insanların konuşmaları ile kendi konuşmalarını bağdaştırdıkları gibi bunun

tam tersini yaparak konuşmalarını farklılaştırabilirler [speech divergence]. Bu genellikle konuşurların görüş ayrılığı yaşadığı durumlarda, politik nedenlerle ya da statü üstünlüğünü vurgulamak, ilgi çekmek gibi kaygılarla yapılabilir (Holmes 1992: 297, 298).

Tezde, bağdaştırma teorisiyle ilişkilendirilebilecek türde bir dil kullanımı *istek kipi -A*'nın tercihinde görülmektedir. Doğu Anadolu ağızlarında işlek olarak kullanılmasına rağmen, standart Türkçede dua, ilenme vb. kalıplaşmış söz ve deyimler ve halk diline dayalı türkü, mani, hikâye vb. türler dışarıda tutulursa, en geç gerilediği iddia edilen 2. kişilerde dahi seyrek kullanılan ve işlevlerini gönüllülük kipi ve kısmen *–sA*'ya devretmiş olan istek kipi *–A*'nın, kimi durumlarda konuşur tarafından, yakınlık hissi uyandırmak ve dinleyiciyle benzerlikleri çoğaltmak üzere tercih edilebildiği gözlenir. Örneğin biri eğitim nedeniyle edinilen standart Türkçe, diğeri ağız olmak üzere en az iki kodu bulunan Türkçe konuşurları, düzenli ağız konuşurlarıyla iletişimleri sırasında toplumsal farklılık hissettirmemek için kod değiştirerek ağız konuşabilmekte ve standart kodunda sık kullanmadığı istek kipini, kod değiştirme sürecinde daha sık kullanabilmektedir. Çalışma sınırlarını şimdilik aşmakla beraber, bu gözlemin konuyla ilgili olarak yapılacak sistematik bir çalışmayla somutlaşabilir olduğu da öngörülmektedir.

5. TOPLUMSAL AĞ

Toplumsal ağ [social network], bir kişinin diğer insanlarla yaşadığı ilişkiler toplamı (Milroy 1987: 105) ya da bireylerin etrafında oluşan ilişki örüntüleri (Holmes 1992) biçiminde tanımlanabilir. İnsanlar arasındaki ilişkilerin yapısı ve türü farklılık gösterir. Bu ilişkiler yakınlık/kaynaşma biçiminde ise bu *yoğun* [dense] ve *çok yönlü* [multiplex] bir toplumsal ağa işaret eder. Bunun anlamı toplumsal ağdaki kişilerin birçoğunun birbiri ile yakın olması ve bu yakınlığın çok yönlü olmasıdır. Örneğin iki kişinin hem iş yerinde arkadaş hem de komşu olması gibi. Yoğun toplumsal ağların norm oluşturucu bir rolü vardır; insanlarla gerçekleştirilen her iletişim bir çeşit sorumluluk duygusu geliştirir ve bu durum, bu ağdaki insanları baskı altına alır. Toplumsal ağ içinde oluşan bu normlar toplumsal normlara da karışır, örneğin ağdaki kişiler dayanışmayı göstermek üzere daha yerel konuşurlar (Milroy 1987: 105, Milroy'un 'toplumsal ağ' teorisine

ilişkin bir değerlendirme ve konuyla ilgili Norveç'teki göçmen Türk ailelerinin çocukları üzerinde yapılan bir çalışmaya ilişkin bk. Türker 1995). Bireylerin konuşmalarının, onların ait olduğu toplumsal ağlarla ilişkili olması şaşırtıcı değildir. Yetişkin insanlar birden fazla toplumsal ağa ait olduklarında, bir ağdan diğerine, bilinçli olmadan konuşma biçimlerinin de değiştiği gözlenir (Holmes 1992: 204).

İstek kipi *–A*, toplumsal ağın dil kullanımı üzerindeki etkisiyle ilgili de düşündürücü örnekler sunabilmektedir. Yoğun toplumsal ağa sahip olanların kendi aralarında yerli biçimleri kullanmaya eğilimli oldukları yönündeki tespit (Holmes 1992, Milroy 1987: 105), *-A* istek kipinin, biri eğitim nedeniyle edinilen standart Türkçe, diğeri ağız olmak üzere en az iki kodu bulunan Türkçe konuşurlarında, yoğun toplumsal ağlarda kullanıldığı durumlara da açıklık getirmektedir. İstek kipiyle ilgili bölümünde belirtildiği gibi, *-A* istek kipinin işlek olarak kullanıldığı Doğu Anadolu bölgesi kökenli standart dil konuşurları, yoğun toplumsal ağlarda, istek kipi kullanımını üç kişi-iki sayılı tam paradigmaya kadar çıkarabilmekte; *gidek, gelek* vb. biçimler ise iç ve güney Anadolu kökenli standart konuşurlarınca, samimi ortamlarda tercih edilmektedir: [İki iş arkadaşı iş yerinde telefonla konuşuyor] *Yemeğe gidek mi*? [Ayaş Ağzı].

Bu yönde ipuçları veren bir başka durum, gönüllülük kipinin kullanımında izlenir. *-(y)AyIm, -ø, -sXn; -(y)AlIm, -(y)Xn, -(y)XnXz, -sXn, -sXnlAr* biçimindeki üç kişi iki sayılı bu paradigmanın istek bildirme işlevini karşılamak üzere, gönüllülük kipi teriminin kullanıldığı 'istek' bölümünde belirtilmişti. Paradigmanın istek işlevinin emir işlevinden ayrılmasında toplumsal ağ da önemlidir. Örneğin yoğun toplumsal ağlar beraberinde dayanışmayı da getirdiği için, ø biçimbirimle çekimlenmiş yüklemler bu tip toplumsal ağlarda emir semantiği üretmeyip istek semantiğine daha elverişli hale gelmektedir. İstek semantiği ile kastedilen emir kadar güçlü olmayan, rica kadar da kibar olmayan; yoğun toplumsal ağları paylaşan, mesafeli olmayan insanların birbirlerinden bir şey isterken ifade ettikleri; birinci kişilerde niyet edilen, tasarlanan, arzu edilen durumları ya da gerçekleşme potansiyeli görece düşük dilekleri, arzu veya hayal edilenleri; ikinci ve üçüncü kişilerde yönlendirici olabildiği için tavsiye, öneri, teklif, nasihat, tembih vb. anlam nüvelerini karşılayan semantik bir alandır.

VII. BÖLÜM

SONUÇ

1. EMİR

1. Emir, 'isteme anlam alanı'nın *istek, rica ve yalvarma* gibi alt birimlerinden biridir. İletişim ortamına emir kipi, emri karşılayan diğer biçimbirimler, emir bildiren kiplik yüklemler, sözdizimsel yöntemler vb. ile çıkar. Gramatikal statüleri birbirlerinden farklı olan, emri farklı ton ve anlam ayrımlarıyla karşılayan bu işaretleyicilerin emri karşılaması cümlenin sentaktik çevresi, mantıksal örüntüsü, söylemin erken bölümlerinde kullanılan dilbilimsel ifadeler, katılımcıların toplumsal statüleri, konuşurun dinleyicide uyandırmak istediği etki gibi unsurlardan bağımsız değildir.

2. Bir ifadenin emir olabilmesi için bir buyurucunun, bir eyleyicinin ve bir buyruğun; buyurucudan kaynaklanan yüksek dereceli empoze ve yönlendiriciliğin; buyurucu ve eyleyici arasında eşit olmayan, buyuranın görece üstünlüğüne dayanan güç ilişkisinin olması gerekir. Bu tür bağlamsal koşullar sağlandığında, emir kipinin yanı sıra *–(X)yor, -AcAk, -mAlI, -(X/A)r, -mAz* biçimbirimleri de emri kodlayabilmektedir. *–(X)yor, -AcAk, -(X/A)r, -mAz, -mAlI* eklerinin literatürde bilinen şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman, gereklilik gibi işlevlerinin yanı sıra emri kodlayabilmesi Korkmaz 2003 ve Yaman 1999'da öne sürülen *zaman kayması* ya da *anlam kayması* görüşüyle değil, eklerin görünüş, zaman, kiplik ve morfosemantik özellikleri dikkate alınarak, iç bağıntılarla ve pragmatik/kullanımbilimsel nedenlerle açıklanmaya çalışılmıştır.

2.1 *–AcAk* biçimbirimi emir işaretleyicisi olarak kullanıldığında, eylem zamanının konuşma zamanına göre sonralığını belirterek 'gelecek zaman' işlevini ötelemezken, olayın gerçekleşme potansiyeliyle ilgili 'güçlü, tavizsiz, empoze derecesi yüksek bir emretme' tarzını yansıtıp kiplik işlevini de yerine getirir. Burada söz konusu olan, iki farklı işlevin aynı gramatikal/morfolojik öge üzerine kodlanması yani tek bir morfolojik ögenin eş zamanlı olarak iki işlevi birden yerine getirmesidir. 13 Dünya dili üzerine yapılmış karşılaştırmalı bir çalışmada, emrin sıfır biçimbirimden ya da yalın fiil tabanından sonra en yaygın olarak gelecekle işaretlendiği, gelecekle ilgili leksikal

kaynakların emri işaretlemeye elverişli olduğu da belirtilmiştir (bk. Bybee, Perkins, Pagliuca 1994: 211).

(1) Gazi, Kemalettin Sami Paşa'ya,
"Ne yapıp yapın Afyon'u *ele geçireceksiniz*" diye *emir* verdi. GF. 198

(2) Salih kız kardeşine yaklaşarak *kat'i emretti*:
-Bu günden itibaren Şişli, Beyoğlu yok. Sana Galata köprüsünü geçmek yasak. Nazmiye, Nevin, Behiç, Siyret Miyret kalmadı. Yolda rast gelsen de hiçbirine *selam vermeyeceksin.* SK. 74.

2.2 Emir kipi adı verilen paradigma, emir işlevini bütün gramatikal kişilerde aynı biçimde işaretleyemediği için kişi bakımından eksiktir. Bu yalnız emir kipini değil, emir bildiren bütün morfolojik işaretleyicileri bağlayan, emrin doğasıyla ilgili genel bir durumdur. Emir, iletişim ortamlarında üretilen bir sözeylemdir; iletişimin gerçekleşebilmesi için de *iletim+geri iletimin* olması yani biri verici diğeri de alıcı olmak üzere en az iki kişili bir iletişim durumunun bulunması gerekir. Kişinin tek başına gerçekleştirebileceği en kararlı eylem, ne en az iki kişili bir iletişim gerektiren emir ne de iletişim olabilir. İletişim ortamına ihtiyaç duyulmaksızın, kişinin tek başına gerçekleştirilebileceği en güçlü sözeylemler niyet etme, etkili bir plan yapma, tasarlama, karar alma vb. bizzat kendisi, kendi iradesi üzerinde etkili olabileceği eylemlerdir. Bu nedenle *Yarın mutlaka erken kalkayım, Yaptıklarımı sana anlatayım, Yarın onunla mutlaka konuşayım* vb. plan yapma/karar verme vb. bildiren cümlelerde anlamın sınırları, 'kişinin kendine emrettiği' biçiminde yorumlanarak zorlanmamıştır.

Emir-kişi ilişkisinin çokluk birinci kişideki durumu, teklik birinci kişiden farklıdır. Bilindiği gibi çokluk birinci kişinin kodladığı-temsil ettiği topluluk 'ben ve sen'den, 'ben ve siz' veya 'ben, siz ve onlar'dan oluşabilir. Bu durumda 'biz'le temsil edilen ya da 'biz'i temsil eden toplulukta biri buyurucu diğeri eyleyici olmak üzere, emrin gerektirdiği kişi ilişkisini karşılayabilecek bir potansiyel; *iletim+geri iletim* temeline dayanan bir iletişim potansiyeli bulunur. Bu durumda biz'i oluşturan kişilerden biri emir verme yetkisine sahipse, biz'in diğer üyesine/üyelerine emredebilir:

(3) Komutan: *Derhal kasabaya varalım*.
Arabacı: Hemen efendim.

Tezde bu verilerden hareketle ve işlevsel nedenlerle emir paradigması şu şekilde belirlenmiştir:

teklik 1. kişi *yok*
teklik 2. kişi ø, ayrıca resmi bağlamlarda-*(y)Xn(X)z*
teklik 3. kişi *–sXn*
çokluk 1 kişi ilgili bölümde anlatılan özel durumlarda *–(y)AlIm*
çokluk 2 kişi -*(y)Xn(Xz),*
çokluk 3. kişi *–sXnlAr* krş. Gönüllülük paradigması.

2.3 *–(X/A)r, -mAz* ekleri, emir kipliği çerçevesinde de işlev görerek, bağlamsal koşullar elverdiği sürece emir semantiği üretebilmektedir. *(X/A)r, -mAz* ile işaretlenen emirlerde eylemin en belirgin karakteri konuşur tarafından 'emrivaki' yapılıyor olmasıdır. -*(X/A)r*'ın görünüş bakımından düşük odaklı bir ek olması yani bakılan noktada bir hareketliliğin ya da yoğunluğun olmaması, *(X/A)r, -mAz* ile işaretlenen emirde empoze derecesinin *–AcAk*'la işaretlenenlere göre düşük olmasına yol açsa da konuşur, emrinin gerçekleşeceğinden emin gibidir. *–(X/A)r* biçimbiriminin emir bildirme işlevi ikinci kişide ortaya çıkar; diğer kişilerde emir işlevini yitirir ve fiilden *beceri, varsayım, tahmin, genelleme*, *çıkarım, istek* vb. kiplik okumalar elde edilir. *–(X/A)r'*ı beceri, varsayım, tahmin, genelleme gibi diğer işlevlerinden ayıran ve emir yorumlamasını destekleyen unsurlar arasında dil içi ve dil dışı bağlamın önemli bir payı vardır (bk. örnek 4).

(4) [Evin hanımı kalfaya emir veriyor]
"Hiç dinlemem Ali Çavuş. Onu gözüm görmesin. *Sen onu yarın bir otele götürürsün*." GF. 268.

2.4 *–mAlI* biçimbiriminin emir işaretleyiciliği, bağlamla ve ekin morfosemantik özellikleriyle ilişkilidir. *–mAlI*'nın morfosemantik içeriği *gereklilik* ve *zorunluluk* kategorilerinin yanı sıra *tahmin*, *çıkarım*, *istek*, *emir* vb.nin ifadesi için de elverişlidir. -*mAlI* biçimbirimi birinci kişide, kişinin kendini etik veya bireysel nedenlerle zorunda hissettiği durumları karşılasa da ikinci ve üçüncü kişilerinde dinleyiciye belirli bir yükümlülüğün empoze edildiği görülür. Bu yükümlülük, konuşur veya konuşurun temsil ettiği kurum lehine bir eylemi anlatıyor ve empoze ediyorsa, emir semantiği elde edilebilmektedir. Buradan hareketle *–mAlI* ile işaretlenen bir cümleden emir semantiği elde edilirken, zorunluluk ve emir kategorilerinin belirli noktalarda kesiştiği söylenebilir. 5. örnekte yer alan *Böyle bir hareketin önüne geçmelisin! diye adeta korkunç bir emir verdi* cümlesi *–mAlI'nın* emri işaretlediğini kendi içinde kanıtlar:

(5) Dimağımın içinden çınlayan şeytan sesi,
"*Böyle bir hareketin önüne geçmelisin*!" diye adeta korkunç bir *emir verdi*. YÖ. 132.

2.5 Türkçe dilbilgisi kitaplarında 'şimdiki zaman eki' ya da 'şimdiki zaman kipi' olarak adlandırılan *-(X)yor* biçimbirimi, esasen eylemin sınırlararasına/süreğine dikkat çeken yüksek odaklı bir görünüş eki olup, eş zamanlı olarak kiplik de bildirebilmektedir. Ekin yüksek odaklı olması, bakılan noktadaki hareketlilikten/yoğunluktan kaynaklanır (Johanson 1994: 254). Hareketin öncelenmesi ise 2. kişilerde, ifade statü üstünlüğüne sahip bir konuşurdan yöneliyorsa, ifadenin emir olarak yorumlanmasına imkân vermektedir. *-(X)yor*'un emri karşıladığı örneklerde eylemin konuşurdan dinleyiciye belirli bir yaptırım gücü ve otorite ile yönelmesi söz konusudur. *-(X)yor* ile işaretlenen emir cümlelerinde konuşur eylemi öncelemekte, yöneldiği noktada hareket görmek istemektedir: *Geliyorsun*, *o kadar!* Bu, ekin görünüşü ile ilgili bir özellik olsa da kiplik ilgiler taşır, eyleme ivedilik ve yönlendiricilik katar.

3. Emir semantiği morfolojik birimlerin yanı sıra *emret-*, *buyur-*, *yok/yasak* vb. yüklemlerle de kodlanabilir. Bu tür örneklerde emir, belirli bir kip ekiyle değil kiplik yüklemlerin anlamsal değerleriyle ifade edilir. Kiplik yüklemler sözlüksel emir işaretleyicilerdir. Sözlüksel işaretleyicinin gramatikal statüleri morfolojik işaretleyicilerden farklıdır. İkincileri gramatikalleşme sürecini tamamlamış çekim işaretleyicilerinden oluşurken, birincileri başka morfolojik ögelerle çekim işlemine giren analitik yapılardır.

3.1 *Buyur-* ve *emret-* fiilleri çift geçişli [ditransitive] oldukları için (*birine*, *bir şeyi* buyur-) emir semantiğinin gerektirdiği *buyurucu, eyleyici* ve *buyruk* üçgenini bulundukları cümle içinde taşımaya elverişlidirler. *Buyur-*, *emret-* yüklemlerinin emir işleviyle kullanımlarında birtakım sınırlılıklar bulunur. Bu sınırlılıklardan biri görünüş ve zaman kategorileriyle ilişkilidir. Eylemin 'sürme' görünüşü ile ortaya çıkması gerekir. Bu durum *buyur-*, *emret-* yüklemlerinin *–(X)yor*'a koşullu olduğu anlamına gelir. Sürme dışı bir görünüş söz konusu olursa emir ifadesi yerini emrin aktarımına bırakır: *Ona dışarı çıkmasını emrettim /emredeceğim* vb.

4. İsteme anlam alanı ve alt alanları, semantik bir skalayla biçimlenirler. İstemenin *emir, istek, rica, yalvarma* gibi alt birimlerini belirlemede semantik derece ve istemenin yönü temel ölçütler olarak yerini alır. Bu süreci etkileyerek yorumlamada yönlendirici

olan zarflara *kiplik zarflar* denilmiştir. Kiplik zarflar, derecelendirici rolleriyle, istemenin alt alanlarını belirlemede bağlamla birlikte dikkate değer bir görev üstlenirler. Emir cümlelerinde sıklıkla kullanılan *derhal, hemen, şimdi, çabuk* vb. zarflar, ivedilik bildiren birer zaman zarfı olmalarının yanı sıra eylemin gerçekleştirilmesine yönelik yüksek dereceli beklenti ve konuşanın otoritesini, kendinden emin tavrını bildiren birer tutum zarfı olarak da işlev görür ve emir yorumlamasını kolaylaştırırlar.

5. İşlev bakımından kısmen zarflara benzeyen ancak yapı bakımından zarflardan farklı olan; bir kısmı kip-kişi ve sayı için çekimli bir yükleme sahip cümle görünümüne rağmen, bağımsız bir cümle oluşturmaktan çok, yarı gramatikal-görevli birer öge gibi kullanılan; konuşurun beklenti, tutum ve tavırlarını yansıtan *bakalım, istersen, olmaz mı, değil mi* vb. *kiplik* sözler, konuşurun otorite ve denetimini anımsatma; anlama güç, istenilenin garantilenmesi yönünde bir çaba ve onaylatma; ifadenin emir ya da istek yönünde yorumlanması için dil içi bağlam oluşturma vb. işlevler görürler.

(6) *Derhal buraya gel* (emir)
Gel buraya bakalım (emir)
Gel istersen (istek)
Bir gün olsun gel (istek)

6. Emir sözdizimsel yöntemlerle de ifade edilebilir. En yaygın yöntem yüklem eksiltmedir. Eksiltili cümlelerle ifade edilen emirde yüklemin yokluğuna karşılık emir semantiğinde eksilme veya iletişimde aksama olmaz. Yüklem eksiltildiği için emir nesne, dolaylı tümleç veya zarf tümleci üzerinden aktarılır. Hangi öge üzerinden anlatılacağı neyin önemsendiğine bağlıdır.

(7)Yeniden arabalara binildi. Makineli tüfekler ateşe hazır duruma getirildi ve Paşa, "*Arkadaşlar ileri"* diye haykırdı.
GF. 146.

6.1 Yüklem eksiltme emir cümleleri için birtakım sınırlılıklar doğurur. Örneğin yüklem eksiltildiği için kişi-sayı kodlaması yapılamaz. Bu durum eksiltili emir cümlesinin yalnız 2. kişiye yönelmesi, 3. kişiye yönelememesi gibi bir sınırlılığa yol açar.

2. İSTEK

1. İstek, isteme anlam alanının emir, rica ve yalvarma gibi alt birimlerinden biridir. İletişim ortamına istek bildiren kip ekleri, kiplik yüklemler, söylem stratejileri, parçalar üstü sesbirimler vb. ile çıkar. İstek semantiği emir kadar güçlü olmayan, rica kadar kibar olmayan; günlük hayatta yoğun toplumsal ağları paylaşan, mesafeli olmayan insanların birbirlerinden bir şey isterken sıklıkla kullandıkları; birinci kişilerde niyet edilen, tasarlanan, arzu edilen durumları ya da gerçekleşme potansiyeli görece düşük dilekleri, arzu veya hayal edilenleri, ikinci ve üçüncü kişilerde yönlendirici olabildiği için tavsiye, öneri, teklif, nasihat, tembih, talep vb. anlam nüvelerini karşılayan bir anlam alandır.

2. İstek anlam alanı, bireylerin yapmak istedikleri, tasarladıkları, niyet ettikleri 'istekleri' karşıladığı gibi diğerlerinden istedikleri, bekledikleri ya da diğerlerine tavsiye, nasihat, teklif vb. ettikleri 'istenir' davranışları ve durumları da karşılar. Bu yönü isteğin, düzenli morfolojik işaretleyicilerinde üç kişi ve iki sayılı tam paradigmalarla ortaya çıkabilmesini sağlar.

3.İstek kategorisi genellikle, henüz gerçekleşmemiş; gerçekleşmesi çeşitli derecelerde potansiyel olan olay ve durumları içine alır. İstekler *olay öncesi* sözeylemlerdir; konuşma zamanıyla eylem zamanı arasındaki *sonralık* ilişkisi çerçevesinde biçimlenirler. Ancak bütün isteklerin geleceğe yöneldiği iddiası, her durum için aynı derecede geçerli değildir. Örneğin, istek kategorisine, konuşma zamanıyla eylem zamanı arasındaki *sonralık* ilişkisi nedeniyle atfedilen 'geleceklik', gerçekleşmesi normal koşullarda mümkün olmayan bir istekten bahsediliyorsa değişmekte, zaman referansı gelecekle belirsizlik arasında zayıflayabilmektedir: *Keşke bir böcek olsam ben. Ufak, ufacık bir böcek olsam.* Diğer yandan, *gelseydin*, *geleydi* vb. geçmişte, gerçekleşme potansiyeli bulunduğu halde gerçekleşmemiş olan, konuşma zamanından öncesine/geçmişe yönelen istekler de vardır.

4. İsteğin dil düzlemine çıkışı, morfolojik, sözlüksel, sözdizimsel veya bürünsel işaretleyicilerle gerçekleşebilir. Bu işaretleyicilerden morfolojik olanlarına kip denildiği bilinmektedir. İstek anlam değerlerini taşıyan/açığa çıkaran kipler sırasıyla *gönüllülük*

kipi, *istek kipi -A* ve *dilek kipi –sA*'dır. Bu paradigmaların yanı sıra farklı bağlamlarda istek semantiği kazanan *–(A/X)r, -mAz* ve *-mAlI* ekleri de sayılabilir.

4.1 İstek semantiğini karşılayan morfolojik işaretleyicilerden biri olan *gönüllülük kipi*, üç kişi-iki sayılı tam paradigmayla Türkiye Türkçesi için istek semantiğinin en sık kullanılan işaretleyicilerinden biri olarak yerini alır. İşlek kullanılmasında, istek kipinin [optative] (*-A*) standart dilden büyük oranda çekilmesiyle açılan işlev sahasının devri etkilidir.

Gönüllülük kipi:
teklik 1. kişi *-(y)AyIm*
teklik 2. kişi ø, ayrıca-*(y)Xn(Xz)*
teklik 3. kişi *-sXn*
çokluk 1. kişi *-(y)AlIm*
çokluk 2 kişi *-(y)Xn(Xz)*
çokluk 3. kişi *–sXnlAr*

4.1.1 Gönüllülük kipi 1. kişiler niyet edilen, tasarlanan, gerçekleşebilirliği yüksek, somut istekleri ve 'istenir davranışların' niyet etme, tasarlama vb. düşünsel süreçlerin tamamlanıp harekete geçilmek üzere olanlarını bildirir; gönüllülük kipi 1. kişi biçimbirimiyle çekim işlemine giren fiilin bildirdiği, konuşurun 'harekete geçme' niyetidir de denilebilir: *Kalkayım da evi temizleyeyim* (konuşur temizlik yapmaya istekli olmasa bile harekete geçmeye niyetlenmiştir).

4.1.2 Gönüllülük kipi teklik-çokluk ikinci kişi biçimbirimleri *ø* ve *-(y)Xn(Xz)*, konuşurdan talep, istek, öneri, tesviye, teklif, nasihat vb. bildirimlerle eyleyici/dinleyiciye yönelen, konuşurun ya da eyleyicinin lehine 'istenir' olabilen durumları/eylemleri kodlar. Emir kipinden farkı biçimsel ya da etimolojik nedenlere değil, işlevsel ve pragmatik nedenlere dayanır. Gönüllülük kipi ø biçimbirimle ifade edilen isteklerde, konuşur ve dinleyici arasında toplumsal mesafeden çok yakınlık vardır. Statüye dayalı güç üstünlüğü ve dayatma gibi ön koşullar yoktur. İfade belirli oranlarda yönlendiricidir; ama yönlendirme emirdeki kadar yüksek dereceli değildir.

4.1.3 Gönüllülük kipi üçüncü kişiler gerçekleşme/gerçekleştirilme potansiyeli görece yüksek öneri, tavsiye, teklif vb. istekleri; planlanan, tasarlanan somut istenirleri karşılayabildiği gibi dilek, arzu, temenni vb. daha soyut istekleri de ifade eder: *Yarın*

konsere Ayşe de gelsin, eminim hoşuna gider krş. *Boğazda bir yalım, bir de yatım olsun, başka bir şey istemem*.

4.1.4 Gönüllülük kipi ve emir kipi, kökenleri farklı iki ayrı/sesteş paradigma değildir; tersine iki ayrı/ana işlev alanını temsil etmektedirler. Üstelik bu iki işlev (istek ve emir), her ikisinin de üst kümesini oluşturan 'isteme' semantiğiyle birbirine bağlıdır. Aralarında kullanıma bağlı, bağlamla şekillenen, istemenin yönü ve derecesine ilişkin farklar vardır. Gönüllülük kipiyle kodlanan istek semantiği, işlevsel bütünlüğe sahip üç kişi-iki sayılı tam paradigma çıkarmaktadır. Oysa emir paradigması kişi bakımından eksiktir.

4.2 *İstek kipi* [optative] (-A) istek semantiğinin, standart Türkiye Türkçesi için kullanım alanı oldukça dar, işlevleri, başta gönüllülük kipi ve birleşik çekimlerde *–sA* olmak üzere, diğer istek işaretleyicilerince devralınmış bir biçimbirimidir. *-A* istek eki, standart Türkçede tutunduğu kullanımların birçoğunda istek değil olasılık, tahmin, çıkarım, nasihat, tembih vb. bildirmektedir: *Sen ağzından kaçırmış olmayasın?, Bizi görmeyeler* veya *Bizi görmüş olmayalar* vb. Bir kısmında ise varsayıma veya koşula dayanma vardır. *Sözün doğrusunu söyle ki dinletebilesin, neyin var ki ne veresin.*

4.2.1 İstek kipi standart Türkçede, *Bunun böyle olacağını bilesin istedim* vb. içe yerleşik cümlelerde, ana cümlenin yükleminde ve *istiyorum ki bana inanasın* vb. bağlı cümlelerde istek işleviyle, çok yaygın olmasa da kullanılabilmektedir. Bu tür örnekler öneri, öğüt vb. anlamsal sezdirimler de içerebilir.

4.3 *–sA* biçimbirimi gerçekdışı olan ya da normal koşullarda gerçekleşmesi mümkün olmayan istek ve dilekleri (*Bir kuş olsam, uçsam tepelere*), gerçek olup gerçekleştirilebilirliği düşük olanları (*Keşke herkes senin gibi ince fikirli olsa*) karşıladığı gibi, ikili/çoklu iletişimde yönlendiriciliği ve empoze derecesi düşük, baskı oluşturmayan, eylemden çok eylemden önceki 'razı olma' eşiğine vurgu yapan istek ve beklentileri (*Bu akşam eve biraz erken dönsen*.) de karşılar. Gönüllülük kipi ile karşılaştırıldığında, 'istenir' eylemlerin ve durumların gerçekleşmesi için gerekli ön süreçlerin, kısmen farklı olsa da, *–sA*'da daha geride olduğu; eyleme yakınlığın

gönüllülük kipinde, düşünme süreci sıklıkla tamamlanarak 'harekete geçme' planına/tasarısına kadar ilerlediği, -*sA* ile işaretlenenlerde ise 'istenir' eylemin henüz öngörüsünden/varsayımından bahsedildiği görülür: *Yarın erken kalksam,* krş. *Yarın erken kalkayım*.

4.4 *–(X/A)r, -mAz* biçimbirimleri, teklik-çokluk birinci kişilerde *bir işe gönüllü olma, niyetlenme* vb. kiplik anlatımları kodlayabilmektedir. *–(X/A)r, -mAz* biçimbirimlerini istek semantiğine yaklaştıran özellikleri potansiyel olanı, varsayılanı ve yeterliği bildirebilmesidir. İstekler henüz gerçekleşmeyen; ancak potansiyel olan ya da gerçekleşeceği varsayılan sözeylemlerdir. *–(X/A)r, -mAz* ile işaretlenen istek bildirimlerinde, eyleyicinin yapmaya yeterli olduğu ya da yapabileceği varsayılan isteklerin ifadesi vardır. Varsayılan durum, 2. kişilerde dinleyiciye emrivaki ile iletilir: *Sana birkaç senelik maziyi anlatacağım. Dinlersin, üzülmezsin değil mi?* Birinci kişilerde ise, konuşur bir işi yapmaya gönüllü ve taliptir: *Bu işi ben hallederim.*

4.5 *–mAlI* biçimbiriminin morfosemantik içeriği *gereklilik* ve *zorunluluk* kategorilerinin yanı sıra *tahmin*, *çıkarım*, *istek*, *emir* vb.nin ifadesi için de elverişlidir. *–mAlI*'nın istek bildirdiği ifadelerde, konuşuru dışarıdan tetikleyen zorlayıcı dinamikler, kanunlar, kurallar, ödev ve sorumluluklar yoktur; tersine kişinin hayalleri, arzuları vb. vardır. Olması istenilen, arzu edilen durum, görece düşük gerçekleşme potansiyeli nedeniyle varsayıma dayalıdır. İleri derecede varsayıma dayalılık, *–mAlI* ve *–sA* arasında bir kesişim oluşturur: *Sevgi dolu bir yuvam olmalı* krş., *sevgi dolu bir yuvam olsa.*

(8) *Bir evim olmalı.*
Öylesine yükselebilmeli yedi renk düşünceler içinden
Yıldız yıldız olmalı geceleri
Ve saadetten çatlayabilmeli
Dallardaki tomurcuklar
Bir evim olmalı CD.

4.6 Kiplik yüklemlerle yapılan istek bildirimindeyse kiplik aktarım *iste-, dile-, arzu et-* vb. sözlüksel birimlerle gerçekleşir. Yapılması istenilen iş/eylem ve eyleyici kiplik yüklem öncesine, yüklemin istemine [valency] göre yerleşir: *birinden bir şey iste-*, *bir şey dile-* vb. Bu yöntemde, istenilen eylem/iş/nesne kadar *isteme halinin aktarımı* da öncelenir: *Ayşe'nin gelmesini diliyorum.*

4.7 İstek eksiltili cümlelerle de ifade edilebilir. Eksiltili istek cümlelerinin doğru yorumlanmasında bağlamın önemi büyüktür; ancak bağlam, eksiltilen yüklemin dinleyicinin zihninde tamamlanması gibi süreçten çok, söz konusu cümlenin emir, gösterme, kızma, uyarma vb. bir dizi yorumlama olasılığı içinde istek olarak yorumlanmasına yardımcı olur. Örneğin bir çocuğun kek istemek için söylediği *teyze kek* cümlesi, başka bir bağlamda, söz gelimi mutfaktan yanık kokuları geliyorsa, uyarı için söylenmiş de olabilir.

4.8 Sözdiziminin yanı sıra, morfolojik ve sözlüksel istek işaretleyicilerinin de dâhil olduğu, birden fazla gramatikal düzeyi ilgilendiren istek işaretleyicileri de vardır. Bu kategoride;

ki ile bağımlılaşan, ilk cümlede *iste-, dile-* vb. yüklemlerin, ikinci cümle yükleminde gönüllülük ya da istek kipinin bulunduğu *İstiyorum ki bütün servetinizi sağlığınızda milli müesseselere vasiyet edesiniz* vb. cümleler;

İstek ifadesi taşıyan bir özne ve istenileni bildiren ad soylu bir yüklemle *konu+odak* bilgi yapısıyla kurgulanan *Sizden istediğim, bu evrakları yerine ulaştırmanızdır* vb. ifade biçimleri;

–AsI+iyelik var/yok/gel-/tut- vb. biçiminde gerçekleşen *Çay içesim var, Başımı alıp kaçasım geliyor* vb. bildirimler yer alır.

4.9 Söyleme dayalı istek işaretleyicileri de bulunmaktadır. İstekler herhangi bir istek sözü kullanmadan ima ya da sezdirme yoluyla da iletilebilir. Sezdirmeye dayalı isteklerin anlaşılmasında bağlamın rolü oldukça önemlidir. Bağlamı konuşur ve dinleyicinin birbirlerine dair ön bilgisi, iletişim ortamı, cinsiyet, yaş, eğitim, toplumsal statü vb. unsurlar oluşturmaktadır. Sezdirmeye dayalı istek ifadelerinin belirli bir büyüklüğü yoktur. Birden fazla cümleden oluşabileceği gibi, bağlam anlaşılmasına yetiyorsa eksiltili bir cümleden de oluşabilir. Örneğin *İçerisi çok sıcak* türünden bir bildirim pencerenin açılmasına yönelik tek cümlelik sezdirmeli bir istek olabilirken, derslerini düzenli takip etmeyen bir öğrencinin arkadaşından not istemek için söylediği *Artık çalışmaya başlamak lâzım, fakat notlarım eksik. Ne yapacağımı bilmiyorum. Galiba sınavım kötü geçecek* türünden bir bildirim birden fazla cümleden oluşan semantik bir bütündür ve bu bütün tek bir sözeylemi, 'isteği' karşılar. Sezdirme yoluyla

istek bildiriminde, bağlamın dinleyici için yeterince örüntülü olmadığı durumlarda iletişimde aksamalar olabilir. Dinleyici konuşanın sözünün arkasında yatan gücü anlamayabilir.

3. RİCA

1. Rica, isteme anlam alanının emir, istek ve yalvarma gibi alt birimlerinden biridir. Kendisini çevreleyen *emir, istek, yalvarma* vb. semantik birimlerden farkı, ricalarda nezaket olgusunun daha belirgin olmasıdır. Ricalar negatif nezaket stratejileriyle açığa çıkarlar. Negatif nezaket, olumsuz bildirimlerden değil, toplumsal statü ve mesafeye farkındalık gösterilen; konuşurun dinleyiciyle arasındaki toplumsal mesafeyi koruduğu, daha resmi stratejilerden oluşur: *Kapıyı kapatabilir misiniz*?, *Lütfen evrakları imzalayın* vb. Negatif nezaket stratejilerinin iletişim ortamına çıkışı daha dolaylı ifadelerle gerçekleşir: *Pencereyi açabilir misiniz?*

2. Ricanın nezaketle olduğu kadar olasılık ve yeterlilik kategorileriyle de içsel bir bağıntısı bulunur. *Yarın bize gelebilir misin?, Kitapları kütüphaneye bırakabilir misin*? vb. ifadelerde, sözü edilen eylemin olasılığı ve eyleyicinin yeterliliği, bir iç dönüşümle ve soru yoluyla rica ifade etmektedir.

3. Ricayı kodlayan ifade biçimlerinden biri, nezaket bildiren *lütfen, rica ediyorum, rica ederim, zahmet olmazsa* vb. kiplik sözlerle gönüllülük kipinin eşdizimi yani koordinasyonudur: *Lütfen kapıyı kapatın, Size zahmet şu kitabı uzatın* vb.

4. Rica semantiğinin kodlanabildiği bir başka yöntem ise aoristle çekimlenmiş bir fiil ve soru enklitiğinin oluşturduğu birliktir. Bu birlik tek başına morfolojik işleme dayanmamakta; bir enklitik edatın, soru edatının, tamamlayıcılığında ortaya çıkmaktadır: *Pencereyi kapatır mısınız*?

5. Rica semantiğini kodlayan *fiil + -(X/A)r, -mAz + soru edatı* tipi yapılanmalarda fiil, -*Abil*- yeterlilik fiili almış bir birleşik fiil de olabilir: *Pencereyi açabilir misiniz*? Konuşur, bu tip soruları pencereyi açma konusundaki yeteneğimizi merak ettiği için sormaz. Ricalarda -*Abil*-'in tercihi rast gele değildir; konuşurun yeterliliğini değil ama

rızasını ve müsait olup olmadığını sorgulamak gibi pragmatik bir kaygıyla kullanıldığı söylenebilir. Bu yapıda zaman zaman olumsuz yeterlilik de tercih edilebilmektedir: *Bir haber iletemez misiniz*? *Yarın gelirken getiremez misiniz?* vb. Bu örneklerde olumsuz biçimlerin tercihi, eylemin istenmediği yönündeki bir tutumun değil, rica edilen eylem/iş/ nesnenin gerçekleşme potansiyeline yönelik, konuşurun görece düşük beklentisinin ya da dinleyiciye en aza indirgenmiş yaptırım uygulama yönündeki tutumunun sonucudur.

6. Ricaların ifadesinde *rica et-, istirham et-* vb. kiplik yüklemler de kullanılabilmektedir. *Rica et-* yüklemi ile kodlanan ricalarda, eyleyici tarafından yapılması istenen iş ve eyleyicinin kişi kodu, kiplik yüklem öncesine *-mA isimfiil eki + iyelik ekleri* ile yerleşebilmektedir: *Gelmenizi rica ediyorum* [gel-isimfiil+iye. rica et-sürme+kişi].

7. *Rica et-* kiplik yüklemi, zaman zaman *–AcAktI* birleşik yapısıyla da çekimlenebilir: *Bir ekmek rica edecektim* vb. Bu tür ifadelerde *-DX* geçmişe değil, görünüş kategorisine ilişkin özel bir kullanıma işaret etmektedir. Bu gibi örneklerde *–DX,* konuşma zamanından öncesine ya da eylemin sonlanmış, bitmiş bir noktasına bakmak için değil; bakışı konuşma zamanından uzak bir noktaya yönelterek, istenilen işi yapma konusunda dinleyici/eyleyici üzerinde baskı oluşturmama/negatif nezaket stratejisi oluşturma amacıyla kullanılır.

8. Rica bildiren kiplik sözler, ricalarda sıkça kullanılan ve ifadenin yorumunu ricaya kanalize eden birimlerdir. Rica bildiren/ricalarla kullanılan kiplik sözler arasında *lütfen, rica ediyorum, rica ederim, rica etsem, istirham ediyorum, zahmet olmazsa, size zahmet* vb. sayılabilir.

9. Rica ifadesi taşıyan bir özne ve rica edileni bildiren ad soylu bir yüklemle *konu+odak* bilgi yapısıyla kurgulanan ve hem sözdizimsel hem sözlüksel olmak üzere birden fazla gramatikal düzeyi ilgilendiren rica işaretleyicileri de bulunmaktadır: *Sizden ricamız, Ahmet'in tayinini Ankara'ya yaptırmanız, Sizden tek ricam, eşyaların taşınmasında daha dikkatli davranmanızdır.*

4. YALVARMA

1. Yalvarma, isteme anlam alanının *emir, istek* ve *rica* gibi alt birimlerinden biridir. Emir, istek, rica anlam alanlarından farkı, yoğun ve ısrarlı bir isteme değeri taşımasıdır. Yalvarmada, yoğun ve ısrarlı bir istemeye eylemine karşılık düşük dereceli bir beklenti vardır. Konuşur istemenin derecesini yoğunlaştırmakta, dinleyiciye istenileni yapması için ısrar etmekte, kendine acındırarak dinleyici üzerinde, istenileni gerçekleştirmesi için gerekli etkiyi uyandırmaya çalışmaktadır.

2. Yoğun, ileri derecede isteme bildiren ve ısrar taşıyan yalvarma cümlelerinde dinleyici üzerinde istenilen etkiyi uyandırmak için sık sık *ne olursun, Allah aşkına, yalvarıyorum, kurbanın olayım, Allah rızası için* vb. kiplik sözler kullanılır.

3. Yalvarmanın ifadesini sağlayan ayrı bir yalvarma kipi bulunmamaktadır. Gönüllülük kipi ile *ne olursun, Allah aşkına* vb. kiplik sözlerin eşdizimi, sık kullanılan yalvarma işaretleyicilerinden biridir: *Allah aşkına bizi rahat bırak! Ne olur madam üstüme başıma bir şeyler verin!* vb. Bu tür cümlelerde tek başına morfolojik yöntem işlememekte; kiplik sözlerinin oluşturduğu bağlamsal etki olmadan, yalnız gönüllülük kipiyle çekimli fiilin yalvarma semantiğini kodlayabilmesi mümkün gözükmemektedir. Morfolojinin ilgili semantik alanı kodlamak için tek başına yeterli olamadığı, leksikal birimlerin sağladığı semantik katkıya ve bağlama da ihtiyaç duyulduğu bu yönteme morfoloji-leksikoloji bağıntılı işaretleyiciler denilmiştir.

4. Yalvarma semantiğini kodlama yöntemlerden biri de *yalvar-* yükleminin kullanılmasıdır: *Sana bu olanlardan kimseye söz etmemen için yalvarıyorum* vb. Bu tür örneklerde yalvarma semantiği kiplik yüklem üzerinden aktarılırken, ne için yalvarıldığı bilgisi, yüklem öncesine, *için* edatıyla kurulan bir edat grubu aracılığıyla yerleşir.

5. Yalvarmanın sözdizimi-leksikoloji bağıntılı işaretleyicileri de bulunur. Bu tür ifadeler, istenilenin ne olduğunu bildiren eksiltili cümlelerle, ifadeye acıma ve ısrar katan kiplik sözlerin bağıntısından oluşur: *Allah rızası için bir sadaka, Ne olur bir parça ekmek* vb.

6. Gönüllülük kipiyle çekimlenmiş ve istek bildiren cümlelerin art arda tekrarı, istemenin derecesini arttırarak iletinin yalvarma olarak yorumlanmasına imkân vermektedir. Gönüllülük kipiyle çekimlenen fiillerin art arda tekrarı ifadeye ısrar katıp, istemenin derecesini arttırmakta ve iletiyi yalvarma semantiğine yaklaştırmaktadır. Bu tip ifadelerde de yalvarma yorumlaması, diğer yöntemlerde olduğu gibi bağlamdan bağımsız değildir.

(9) "*Tufan bırak kızımı! Tufan kendine gel! Tufan hakkımı helal etmem sana; bırak çocuğumu! Tufan, Tufan*" diye çığlık çığlığa bağırıyor annesi. İGK. 223.

KAYNAKÇA

1. ASIL KAYNAKÇA

Adamoviç, M. (1985). *Konjugationsgeschichte der Türkischen Sprache*, Leiden: E.J. Brill.

Austin, J. (1962). *How to Do Things with Words*, Oxford: Oxford University Press.

Auwera J., Plungian V. (1998), "Modality's semantic map". *Linguistics Typology* 2: 79-124.

Aysu-Koç, A. (1988). *The Acquisition of Aspect and Modality*: *The case of past reference in Turkish*, Cambridge Studies in Linguistics, Cambridge: Cambridge University Press.

Banguoğlu, T. (2004). *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK.

Bıldırcın, U. Y. (2002). *Syntactic and Semantic Analysis of Modal Adverbs in Turkish*, MA thesis, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Blum-Kulka A., Olshtain E. (1984). "Requests and apologies: A cross-cultural study of speech act realization patterns", *Applied Linguistics,* 5: 199-213.

Blum-Kulka, A. (1987). "Indirectness and Politeness in Requests: Same or different" *Journal of Pragmatics,* 11: 131-146.

Brown P., Levinson, S. C. (2004). *Politeness: Some universals in language usage*, Cambridge University Press.

Buring, D. (1997). *The Meaning of Topic and Focus*, Routledge.

Bybee J., Fleischman S. (1995). "An Introductory Essay", *Modality in Grammar and Discourse*, 2-14, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Bybee J., Pagliuca W. (1987). "The Evolution of Future Meaning", *Papers from the 7th International Conference on Historical Linguistics*, Ramat A., Carruba O., Bernini G. (eds), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Bybee J., Pagliuca W., Perkins R. (1991). "Back to the future", In E. Traugott and B. Heine (eds.) *Approaches to Grammaticalization*, Vol. II., 17-58, Amsterdam: John Benjamins.

Bybee J., Perkins R., Pagliuca W. (1994). *The Evolution of Grammar: Tense, aspect, and modality in the languages of the world*, Chicago: University of Chicago Press.

Bybee, J. (1998). "Irrealis as a Grammatical Category", Symposium on Irrealis, *Anthropological Linguistics*, 40/2: 257- 271, Bloomington: Indiana University.

Canbulat, M. (2004). "Dil Bilimi Açısından Zaman ve Dil", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 563-572, Ankara: TDK.

Chierchie G., Mc. Connel, S. (1990). *Meaning and Grammar: An Introduction to Semantics*, London: the MIT Press.

Coates, J. (1983). *The semantics of the modal auxiliaries*, London: Croom Helm.

Coates, J. (1990). "Modal Meaning: The Semantic-Pragmatic Interface", *Journal of Semantics,* 7: 53-63.

Cockburn, D. (1997). *Other times: Philosophical perspectives on past, present, and future,* Cambridge: Cambridge University Press.

Comrie, B. (1985). *Tense*, Cambridge: Cambridge University Press.

Corcu, D. (2003). *A Linguistic Analysis of Necessity as a Part of the Modal System in Turkish*, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Cutting, J. (2002). *Pragmatics and Discourse Analysis*, England: Routledge.

Çakır, C. (2004). "Anlamın Bağlam Açısından İncelenmesi: Kökanlambilim ve Altanlambilim", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 24/3: 245-255.

Dahl, Ö. (1985). *Tense and Aspect Systems*, Oxford: Basil Blackwell.

Dascal, M. (2003). *Interperation and Understanding*, Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.

Demir, N. (1994). "Birleşik Fiillerin Vurgusu Hakkında: -i ver- Şeklinin Görevlerinin Tespitinde Vurgunun Rolü." *TDAY-Belleten* 1994, 83-94.

Demir, N. (2000). "Anadolu Ağızlarında Birinci Çoğul Kişi İstek Eklerinin İkilik Bildiren Bir Değişkesi", *Türkçe'nin Ağızları Çalıştay Bildirileri*, 65-71, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay.

Demir, N. (2002). "Kıbrıs Ağızları Üzerine Notlar", *Scolarly depth and accuracy, A Festschrift to Lars Johanson*, *Lars Johanson Armağanı,* 100-110, Ankara: Grafiker.

Demir, N. (2004). "Kıbrıs Ağızlarında İstek Eki Almış Cümleler", *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı* I., 725-729, Ankara: TDK.

Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri: Osmanlı Lehçesi*, Ankara: Maarif Vekaleti.

Doerfer, G. (1972). "Der Imperativ im Chaladsch", *FUF* 39: 295-340 Helsinki.

Doerfer, G. (1976). “Proto Turkic Reconstruction Problems”, *TDAYB*, 1975-76.

Doğan G., Kocaman A. (1999). “Sözcede Kişisel Tutum ve Belirteçler”, *Dilbilim Araştırmaları*, 65-78, İstanbul: Simurg.

Doğan, G. (1997). “Buyurmayan Buyrum Tümceleri”, *VIII. Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri*, 249–255, Ankara.

Doğan, G. (2000). “Söylemin Yorumlanması”, *Söylem Üzerine*, 82-104, Ankara: OTDÜ Yay.

Eker, S. (2005). *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker.

Enç, M. (1996). “Tense and Modality”, *The Handbook of Contemporary Semantic Theory*, Shalom Lappin (ed.), Oxford: Blackwell.

Ercilasun, A. B. (1995). “Türkçede Emir ve İstek Kipi”, *Türk Gramerinin Sorunları I*, Ankara: TDK.

Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Brill.

Ergin, M. (1993). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.

Ergin, M. (1997). *Dede Korkut Kitabı I*, Ankara: TDK.

Erguvanlı-Taylan, E. (1992). “The Parameter of Aspect in Turkish”, In *Modern Studies in Turkish Linguistics*, *Proceedings of the sixth International Conference on Turkish Linguistics*, Ahment Komrat (ed.), Eskişehir: Anadolu University.

Erkman-Akerson, F. (2000). *Dile Genel Bir Bakış*, Multilingual.

Fairclough, N. (2001). *Language and Power, Language in Social Life Series*, England: Longman.

Fleischman, S. (1982). *The Future in thought and Language, Diachronic Evidence from Romance*, Cambridge: Cambridge University Press.

Frawley, W. (2005). *Modality*, Berlin: Mouton de Gruyter.

Gabain, A. (2000). *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK.

Gencan, T. N. (1971). *Dilbilgisi*, İstanbul: TDK.

Giles H., Coupland N. (1991). *Language: Contexts and Consequences*, Buckingam: Open University Press.

Giles H., Powesland, P. (1997). “Accommodation Theory”, in *Sociolinguistics,* 232-239, Coupland and Jaworski (eds), New York: St. Martin’s Press.

Gülsevin, G. (1990). “Türkçede –sA Şart Gerundiumu Üzerine”, *Türk Dili*, 467: 276-279.

Gülsevin, G. (1999). "Eski Türkiye Türkçesinde İstek Kipi Üzerine", *TDK-Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü, Osmanlı Öncesi: Eski Türkiye Türkçesi Toplantısı*, İstanbul.

Günay, D. (2004). *Dil ve İletişim*, İstanbul: Multilingual.

Haan, F. (2005). "Typological Approaches to Modality", in *Modality*. W. Frawley (ed). Berlin: Mouton de Gruyter.

Haslet, B. J. (1987). *Communication: Strategic Action in Context,* New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

Haslet, B. J. (1990). "Social class, social status and communicative behavior". *Handbook of language and social psychology*, Howard Giles, Peter Robinson, John Wiley & Sons (eds.), Chichester.

Hatiboğlu, V. (1972). *Türkçenin Sözdizimi*, Ankara: TDK.

Heine, B. (2004). "Grammaticalization", *The Handbook of Historical Linguistics*, B. Joseph, R. Janda (eds), Blackwell.

Holmes, J. (1992). *An Introduction to Sociolinguistics*, London and New York.

Hudson, R. A. (1996). *Sociolinguistics*, Cambridge: Cambridge University Press.

Johanson, L. (1971). *Aspekt im Türkischen*, Vorstudien zu einer Beschreibung des Türkeitürkischen Aspectsystems, Uppsala: Acta Universitatis Uppsaliensa, 1.

Johanson, L. (1989). "Aorist and Present Tense in West Oghuz Turkic", *Journal of Turkish Studies, Essays presented to Gerhard Doerfer*, 13: 99-105, Harward University, Office of the University Publisher.

Johanson, L. (1994). "Türkeitürkische Aspektotempora", R. Thieroff/J. Ballweg (eds.), *Tense Systems in European languages*, Tübingen: Linguistische Arbeiten 308, 247-266.

Johanson, L. (2000). "Viewpoint operators in European Languages", in Dahl, Östen (ed.) *Tense and aspect in the languages of Europe*, 27-187, Berlin & New York: Mouton de Gruyter.

Johanson, L. (2005). "Tuwinische Postverbien und chaladschische Imperative", In *Roter Altai, gib Dein Echo!, Festschrift für Erika Taube zum 65. Geburtstag*, 183-86, Leipzig.

Johanson, L. (2007a). "Diskontinuität in der Entwicklung des Türkischen: Anfstieg und Niedergang des osmanischen Optativs" (baskıda).

Johanson, L. (2007b). "Contact-induced renewal of Turkic modal expressions of volition, necessity and possibility" (baskıda).

Johanson, L. (2007c). "Aspectotemporal connectivity in Turkic", (baskıda).

Karahan, L. (1994). "-sa/-se Eki Hakkında", *Türk Dili* (Aralık), 471-474.

Karahan, L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara: TDK.

Karahan, L. (1997). "Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine", *Türk Dili*, 549: 209-213.

Karahan, L. (2004). *Türkçede Söz Dizimi*, 7. baskı, Ankara: Akçağ.

Kerslake C., Göksel A. (2005). *Turkish: A comprehensive grammar*, Routledge.

Kıral, F. (2006). "Weiteres zum Imperativ im Chaladsch", *UAJb* 20: 183-198.

Kocaman, A. (1981). "Türkçede Kip Olgusu Üzerine Görüşler". *TDAY Belleten*, 81-85. Ankara: TDK.

Kocaman, A. (1988). "Modality in the Turkish discourse", *Proceedings of the Fourth International Conference on Turkish Linguistics*, 463-468, Ankara: METU.

Kocaman, A. (1990). "The necessitive mood in Turkish", *Proceedings of the Fifth International Conference on Turkish Linguistics*, 433-458, Ankara: Hitit.

Kononov, A. N. (1956). *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, Moskva: Akademiya Nauk SSSR.

Korkmaz, Z. (1995a). "Türkiye Türkçesi", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* I, 537-606, Ankara: TDK.

Korkmaz, Z. (1995b). "-sa / -se Dilek-Şart Kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var mıdır?", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* I, 160-167, Ankara: TDK.

Korkmaz, Z. (1995c). "-ası, -esi Gelecek Zaman Sıfat-fiil (Participium) Ekinin Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* I, 145-150, Ankara: TDK.

Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*, Ankara: TDK.

Kornfilt, J. (2001). *Turkish*, London: Routledge.

König, G. (1990). "Türkçe'de Sen/Siz Adıllarının İkinci Tekil Şahıs İçin Kullanımına Toplumdilbilimsel Bir Yaklaşım", *IV. Dilbilim Sempozyumu Bildirileri,* 175-184. Hz. Sumru Özsoy-Hikmet Sebüktekin, İstanbul: Boğaziçi Yay.

König, G. (1992). "Dil ve Cins: Kadın ve Erkeklerin Dil Kullanımı", *Dilbilim Araştırmaları*, 26-36, Ankara: Hitit Yayınevi.

Kövecses Z., Radden G. (1998). "Metonymy: Developing a Cognitive linguistic View", *Cognitive Linguistics*, 9/1: 37-77.

Kratzer, A. (1991). "Modality", in *Semantics: An International handbook of contemporary research*, 659-650, Berlin: Walter de Gruyter.

Labov, W. (1972). *Sociolinguistic Patterns*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Labov, W. (2001). *Principles of Linguistic Change II: Social factors*, Blackwell.

Lakoff, R. (1972). "Pragmatics of Modality" *CLS* 8, 229-246.

Lakoff, R. (1973). "The Logic of Politeness" *Proceedings of the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistics Society*, 292-305.

Lehmann, C. (2002). *Thoughts on grammaticalizatin*, Seminar für Sprachwissenchaft der Universität, Erfurt.

Levinson, S. C. (2005). *Pragmatics*, Cambridge: Cambridge University Press.

Lyons, J. (1977). *Semantics I-II*, Cambridge: Cambridge University Press.

Lyons, J. (1983). *Kuramsal Dilbilime Giriş*, Türkçesi: Ahmet Kocaman, Ankara: TDK.

Lyons, J. (2005). *Linguistic Semantics: An Introduction*, Cambridge University Press.

Martin, L. (1998). "Irrealis Constructions in Mocho", Symposium on Irrealis, *Anthropological Linguistics*, 40/2: 198-213. Bloomington: Indiana University.

Menges, K. (1968). *The Tukic languages and Peoples*, 1st. Edition, Wiesbaden: Harrossowitz Verlag.

Menges, K. (1995). *The Turkic Languages and Peoples*, 2nd. Edition, Wiesbaden: Harrossowitz Verlag.

Mızıkacı, F. (1991). *A Sociocultural Investigation of Speech Acts (requests and apologies) in Turkish and English*, Unpublished thesis, Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, Ankara.

Milroy, L. (1987). *Observing and Analyzing Natural languages*, Oxford: Basil Blackwell.

Mithun, M. (1995). "On the Relativity of Irreality", Modality *in Grammar and Discourse,* 367-388, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Mühlhäusler, P. (1990). *Pronouns and Peoples*: *The Linguistic Construction of Social Identity*, Language in Society, England.

Oktar L., Cem Değer A. (1999). "Gazete Söyleminde Kiplik ve İşlevleri", *Dilbilim Araştırmaları*, 45-53, İstanbul: Simurg.

Ozil, Ş. (1994). "Temel Tümcelerde ve Ortaçlı Yapılarda Kip Anlatımı", *Dilbilim Araştırmaları*, 112-127.

Özkan, M. (2000). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul.

Özsoy S., Taylan, E. (1993). "Türkçede Bazı Kiplik Biçimlerin Öğretimi Üzerine", *VII Dilbilim Kurultayı Bildirileri,* Ankara.

Palmer, F.R. (1986). *Mood and Modality*, Cambridge Textbooks in Linguistics, 1st. Edition, Cambridege University Press.

Palmer, F.R. (2001). *Mood and Modality,* Cambridge Textbooks in Linguistics, 2nd. Edition, Cambridege University Press.

Papafraguo, A. (2000). *Modality: Issues in the Semantics-Pragmatics Interface*, Elsevier Publishing Company.

Räsänen M. (1957). *Materialen zur morphologie der Turkischen Sprachen*, Studia Orientalia XXI, Helsinki.

Rooth, M. (1996). "Focus", in *The Handbook of Contemporary Semantic Theory*, Shalom Lappin (ed.), Oxford: Blackwell.

Ruhi Ş., Zeyrek D., Turan, Ü. D. (1999). "Koşul Tümcelerinde Varsayımsallık ve Gerçek Karşıtlığı", *XIII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, 19-29, Hz. S. Özsoy, E. Taylan, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Schönig, C. (2003). "Diachronic and areal approach to the Turkic imperative paradigm", *EJOS VI*, No: 16, 1-15.

Searle, J. (2000). *Söz Edimleri*, Çev. Levent Aysever, Ankara: Ayraç.

Sperber D., Wilson D. (1986). *Relevance: Communication and Cognition*, Oxford: Basil Blackwell.

Sweetser, E. (1990). *Modality*: *From Etymology to Pragmatics, Metaphorical and cultural aspects of semantic structure*, Cambridge: Cambridge University Press.

Tannen, D. (1994). "Why Don't You Say What You Mean?: Indirectness at Work", *Talking Form: Women and men in the Workplace, Sex and Power*, New York.

Tekin, Ş. (1992). "Eski Türkçe", *Türk Dili El Kitabı* II, Ankara: TKAEY.

Tekin, T. (2003a). *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul: TDAD.

Tekin, T. (2003b). "Relics of Altaic Stem-Final Vovels in Turkic", *Makaleler I: Altayistik*, Ankara: Grafiker.

Tekin, T. (2003c). *Orhon Yazıtları*, Yıldız Dil ve Edebiyat I, İstanbul.

Tekin, T. (2004). *Irk Bitig, Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara: Öncü.

Thomas, J. (1995). *Meaning in interaction: An introduction to pragmatics*, London: Longman.

Tolon, A. (1997). *A Linguistic Study of request in Turkish*, Doctoral Dissertation, Hacettepe University, Institute of Social Sciences, Ankara.

Trosborg, A. (1995). *Interlanguage pragmatics: Requests, complaints, and apologies*, Berlin: Mouton de Gruyter.

Trudgill, P. (1983). *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*, 1st edition, England: Penguin Books.

Trudgill, P. (2000). *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*, 2nd edition, England: Penguin Books.

TS, *Türkçe Sözlük* (2005), TDK, Ankara.

Türker, E. (1995). "Milroy's social network theory- A critical account", *Dilbilim Araştırmaları*, 56-66.

Türkyılmaz, F. (1999). *Tasarlama Kiplerinin İşlevleri*, Ankara: TDK.

Uğurlu, M. (2003). "Türkiye Türkçesinde Bakış (aspectotempora)", *Türkbilig* 2003/5: 124-133.

Uzun L., Emeksiz E. Z. (2002). "Türkçede -Ar biçimbiriminin sözdizimsel ve anlambilimsel yapısı üzerine" *18. Türk Dilbilim Kurultayı*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Uzun, N. E. (1998). "Türkçede Görünüş/Kip/Zaman Üçlüsü", *Dil Dergisi*, 68: 5-22.

Uzun, N. E. (2004). *Dilbilgisinin Temel Kavramları*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 39, İstanbul.

Uzun, N. E. (2006). *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, İstanbul: Papatya.

Üstünova, K. (2004). "Dilek Kiplerinde Zaman Kavramı", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,* 635: 678-686.

Vardar, B. vd. (1980). *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, , İstanbul: ABC Yayınevi.

Von Wright, E. H. (1951). *An essay in modal logic*, Amsterdam: North Holland.

Wardhaugh, R. (1986). *An Intoduction to Sociolinguistics*. 1st edition, Oxford: Blackwell Publishing.

Wardhaugh, R. (1998). *An Intoduction to Sociolinguistics*, 2nd edition, Oxford: Blackwell Publishing.

Wiezman, E. (1989). "Requestive hints", in *Cross-cultural Pragmatics: request and apologies,* Blum-Kulka (eds), Noowood.

Wiezman, E. (1993). "Interlanguage requestive hints", in *Interlanguage Pragmatics*, Kasper & Blum-Kulka eds.

Yaman, E. (1999). *Türkiye Türkçesinde Zaman Kaymaları*, Ankara: TDK.

Yavaş, F. (1980). "The Turkish Future Marker", *Kansas Working Papers in Linguistics*, 5/1: 139-150.

Yavaş, F. (1982). "The Turkish Aorist", *Glossa* 16: 41-50.

Yaylagül, Ö. (2002). *Türk Dilinde –sA(r)'lı Kuruluşlar (Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Durum Çalışması)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya (basılmamış doktora tezi).

Yule, G. (2005). *Pragmatics*, Oxford University Press.

Ziegeler, D. (2000). *Hypothetical Modality, Grammaticalisation in an L2 dialect*, Studies in Language Companion Series 51, National Tsing Hua University, Taiwan.

2. ÖRNEKLERİN ALINDIĞI ESERLERİN KAYNAKÇASI

YÖ, Ömer Seyfettin (1909-1920), *Yüksek Ökçeler*, Ankara: Bilgi Yay., 1992.

MH, Refik Halit Karay (1909-1919), *Memleket Hikayeleri*, İstanbul: İnkılap Yay. 1993.

ÇK, Reşat Nuri Güntekin (1922), *Çalıkuşu*, İstanbul: İnkılap Yay., 1999.

VK, Halide Edip Adıvar (1923), *Vurun Kahpeye*, Özgür Yay., 1997.

H, Suat Derviş (1923), *Hiçbiri,* Doğan Kitap, 2004.

GE, Reşat Nuri Güntekin (1924), *Gizli El,* İstanbul: İnkılap Yay., 1995.

SK, Peyami Safa (1925), *Sözde Kızlar*, Ötüken, 2000.

UA, Hüseyin Rahmi Gürpınar (1930), *Utanmaz Adam*, Özgür Yay., 1997.

ÇD, Sadri Ertem (1931), *Çıkrıklar Durunca*, İstanbul: Otopsi Yay., 2001.

AK, Memduh Şevket Esendal (1934), *Ayaşlı ve Kiracıları*, Bilgi Yayınevi, 1996.

BAY, Necip Fazıl Kısakürek (1938), *Bir Adam Yaratmak*, Büyük Doğu Yayınları, 1983.

HKY, Ahmet Hamdi Tanpınar (1943-1955), *Hikayeler*, Dergah Yayınları, 2002.

Y, Peyami Safa (1951), *Yalnızız*, İstanbul: MEB Yay., 1991.

M, Orhan Kemal (1952), *Murtaza*, Cem Yay., 1973.

TCa, Aziz Nesin (1957), *Toros Canavarı*, Adam Yayıncılık, 2003.

SY, Necati Cumalı (1962), *Susuz Yaz,* Cumhuriyet Kitapları, 2005.

AS, Fakir Baykurt (1966), *Amerikan Sargısı*, Adam Yay., 1996.

DA, Kemal Tahir (1967), *Devlet Ana*, Yaylacık Matbaası, 2000.

İR, Tarık Buğra (1970), *İbişin Rüyası*, Ankara: Hisar Yay.

BESS, Seviç Çokum (1970-74), *Bir Eski Sokak Sesi*, Ötüken Yay., 1993.

BS, Füruzan (1972), *Benim Sinemalarım,* YKY, 1997.

AO, Yusuf Atılgan (1973), *Anayurt Oteli*, Bilgi, 1974.

SÖ, Fakir Baykurt (1975), *Sınırdaki Ölü,* Adam Yayınları, 1975.

SAY, Rıfat Ilgaz (1976), *Sarı Yazma*, Çınar Yay., 1999.

Z, Sevinç Çokum (1977), *Zor*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 1978.

K, Ayla Kutlu (1977), *Kaçış*, Bilgi Yayınevi, 1986.

ÜK, Peride Celal (1987), *Üç Kadın*, Remzi Kitabevi.

SS, Kenize Murat (1990), *Saraydan Sürgüne*, İsis.

APB, Nazlı Eray (1995), *Âşık Papağan Barı*, Can Yay.

DDK, Şükrü Karaca (1995), *Dünyayı Dolduran Kiraz*, Vadi, 2002.

AA, Ayşe Kulin (1997), *Adı Aylin*, Remzi Kitabevi, 1975.

GF, Hıfzı Topuz (2001), *Gazi ve Fikriye*, Remzi Kitapevi, 2001.

İGK, Perihan Maden (2002), *İki Genç Kızın Romanı*, Everest Yay., 2002.

BYV, Tuna Kiremitçi (2003), *Bu işte Bir Yalnızlık Var*, 2003.

MR, İnci Aral (2003), *Mor*, Eplison, 2005.

EUG, Ahmet Altan (2005), *En Uzun Gece*, Alkım Yay., 2005.

EGT, *En Güzel Türk Hikayeleri* (1934-1962), Altın Kitap, 2002.

Örneklerin alındığı internet kaynakları

YÇ, Adnan Yücel, *Yürek Çağrısı*,
http://www.siirgen.org/siir/a/adnan_yucel/yurek_cagrisi.htm

CD, Halit Gezen, *Cebidelik Düşünceler*,
http://www.sakaryagazetesi.com.tr/yazi.asp?id=4005&yazar=1

YAO, Yusuf Önder Bahçeci, *Yazılan Şiirler Anadolu Olmalı*,
http://www.antoloji.com/siir/siir/siir_SQL.asp?sair=26634&siir=384313&order=oto

UY, Ebruli, *Uzun Yürek*,
http://www.beyazkarga.com/index2.asp?memphis=1&subcode=20920063

BP, Soner Yalçın vd, *Bay Pipo*, http://books.google.com/

Hr, Ahmet Hamdi Tanpınar, *Huzur*, http://books.google.com/

BU, Yalçın Toker, *Büyük Uyanış*, http://books.google.com/

İGA, Ahmet Altan, *İsyan Günlerinde Aşk*, http://books.google.com/

İM, Yaşar Kemal, *İnce Memed*, http://books.google.com/

Mrd, Yunus Emre Anılgan, *Muradım*, http://www.siirkolik.com/siir_oku.asp?id=8073

SÖZLÜKLÜ TERİMLER DİZİNİ

A

alışkanlık görünüşü [habitual aspect]: Belirli bir süreyi kapsayan ya da sık sık gerçekleşerek o süre için karakteristik olan eylemlerin görünüşü. *Ayşe sigara içer* vb.
76

anlam birim: Belirli bir anlamı diğerinden ayıran içerik ya da tema. Tek bir sözcükten, bağımsız bir cümleye hatta bir söylem parçasına genişleyen; değişik büyüklükteki dil ögeleriyle ifade edilir.
5, 6, 7, 159

aspekt [aspect]: bk. *görünüş*.
29, 31

aspekt-zaman [aspektotempora]: Görünüş ve zaman kategorilerinin aynı biçimbirimlerle, eş zamanlı olarak ortaya çıkması (bk. Johanson 1994).
30, 94, 123, 128

aşınma [erosion]: bk. *gramatikalleşme.*
53

atletik kiplik [athlethic modality]: Kesinliklerin ya da mantıksal zorunlulukların ifadesiyle ilgilenen kiplik.
13

B

bağdaştırma teorisi [accommodation theory]: Konuşma stilini karşıdakinin konuşmasına yaklaştırmanın, farklılıkları azaltarak toplumsal kabul ve yakınlık sağlayacağı prensibine dayanan teori (bk. Giles ve Powesland 1997).
106, 160, 167, 168

bağımlı cümle kipliği [subordinating modality]: Kiplik ifadelerin, ana cümledeki değil yan cümledeki ifadesiyle ilgilenen kiplik alan. bk. *kiplik.*
13

bağıntılılık [relevance]: Bir iletinin mümkün olan en küçük zihinsel enerjiyle mümkün olan en büyük zihinsel etkiyi yaratması (bk. Sperber & Wilson 1986: vii).
16, 135

bağlam [context]: İfadenin anlaşılması ve yorumunu etkileyen dil içi ve dil dışı unsurların bütünü.
1, 9, 14, 15, 16, 17, 18, 24, 37, 40, 44, 51, 53, 55, 57, 59, 65, 68, 73, 76, 78, 80, 81, 82, 86, 90, 95, 96, 106, 119, 121, 124, 126, 132, 133, 134, 137, 141, 145, 146, 147, 150, 153, 154, 156, 157, 158, 162, 164, 166, 170, 172, 174, 176, 177, 179, 182, 183

bakış [aspect]: bk. *görünüş*
31, 32, 33, 70

başlangıç sınırı [terminus initialis]: Eylemin başlama noktası ya da eşiği.
32

bilgi kipliği [epistemic modality]: Konuşurun tutumunu ve aktardığı bilginin gerçeklik değerine dair yargısını; bu tür tutum ve yargıların ifadesini konu alan kiplik (bk. Palmer 2001: 8).
12, 13, 14, 15, 27, 31, 68

bilgi yapısı [information structure]: Cümlede *yeni* ya da *önemli bilgi* [odak] ile *eski* ya da *bilinen*, *paylaşılan bilgi*nin [konu] yapılanma biçimi. Bilgi yapısı dil tiplerine göre farklılık gösterir. Türkçe cümlelerde genellikle yeni ya da önemli bilgi yüklem öncesi ögelerde; eski ya da varsayılan bilgi ise yüklem üzerinde ya da yüklem sonrasında bulunur.

86, 131
bitimli fiil [finite verb]: Kip, görünüş, zaman eklerinden birini alan; bağımsız bir cümle kurabilen ya da bir ana cümlenin yüklemi olabilen, bir cümleyi bitirebilen fiil.
37, 66, 115, 145, 147, 150
bitiş sınırı [terminus finalis]: Eylemin tamamlandığı nokta, son limit.
32
bitmemişlik görünüşü [imperfective aspect]: Belirli bir yöneliş noktasından, henüz tamamlanmamış; sürmekte olan veya tekrar eden eylemlerin görünüşü, krş. *bitmişlik görünüşü.*
76
buyruğa odaklanan emir cümleleri [order oriented imperative sentences]: Eyleyicinin kimliğinden çok yapılacak işin yani buyruğun öne çıkarıldığı; yüklemcil ögenin ya 'edilgen' olduğu ya da '3. kişi biçimbirimi' ile kodlanıp cansız bir varlığa göndermede bulunduğu emir cümleleri.
46, 47, 62, 75

C

cesaretlendiriciler [hortative]: Konuşurun dinleyiciyi bir eylem gerçekleştirmesi için cesaretlendirdiği veya kışkırttığı ifadeler (bk. Bybee vb. 1994: 179).
14
cinsiyet [gender]: bk. *toplumsal cinsiyet*.
17, 45, 134, 136, 159, 160, 179

Ç

çift geçişlilik [ditransitive]: Fiillerin özne dışında, biri *–A*, *-DA, -DAn*, diğeri *–X* hâl ekli iki ayrı tamlayıcıyı yönetebilme özelliği.
79, 173

D

dayanışma [solidarity]: Bireyler arasındaki toplumsal mesafe ve resmiyetin, yerini yakınlığa ve işbirliğine bıraktığı; hitap biçimi ve konuşma stili tercihine de yansıyan toplumsal ilişki türü.
6, 56, 59, 116, 141, 142, 159, 160, 162, 163, 164, 165, 166
değerlilik [valency]: bk. *istem*
79
deontik anlam [deontic meaning]: Yükümlülükleri ve zorunlulukları bildiren anlam.
15
deontik kiplik [deontic modality] İfadenin sözeylem gücü üzerinde duran; zorunluluk, izin, taahhüt gibi eyleyicinin sorumlu olduğu davranışların ifadesini konu alan kiplik (bk. Coates 1990).
12, 13, 15
dil dışı bağlam [nonlinguistic contex]: İletişim katılanlarının durumsal, toplumsal, psikolojik özellikleri, statüsü, gücü, eğitimi, cinsiyeti, iletişim ortamı vb. unsurlardan oluşan; ifadelerin anlamı ve yorumu üzerinde belirleyici olan ögelerin bütünü.
15, 64, 69, 116, 172
dil içi bağlam [linguistic contex]: İfadenin öncesinde ve sonrasında ya da kendisinde yer alan, yorumlamayı ve anlamlandırmayı belirli biçimlerde etkileyen dil birimleri ya da söylem parçaları.
15, 64, 116
dinamik kiplik [dynamic modality]: İsteklerin, niyetlerin ve yeterliliğin ifadesiyle ilgilenen kiplik (bk. Papafragou 2000).
11, 13, 14, 27, 68, 91

doğrudan ricalar [direct requests]: *Emir, komuta* vb., istenilenin doğrudan ifade edildiği isteme biçimleri.
141

durumsal bağlam [situational context]: Konuşma sırasında, iletinin anlaşılmasına yarayan o anki olay veya durumların bütünü.
22, 86, 158

düşük odaklı [low-focal]: Yönelinen noktada belirli bir hareketin ya da yoğunluğun görünmediği eylemlerin görünüş özelliği (bk. Johanson 1994).
66, 75, 115, 117, 172

düz söz [locutionary act]: Sözeylem kuramına göre, eylemsel içerik taşımayan, harekete geçirici özelliği olmayan düz bildirimler, krş. *edim söz* (bk. Searle 2000).
25

E

edim söz [illocutionary act]: Sözeylem kuramına göre, seslendirilmenin ötesinde eylemsel bir içerik ve güç taşıyan; dinleyiciyi ya da konuşuru harekete geçirici özelliği olan *emir, rica, özür dileme*, *söz verme* vb. bildirimler (bk. Searle 2000).
25

emir kipliği [imperative modality]: Emrin ifadesini konu alan; gramatikal statüleri birbirinden farklı emir işaretleyicilerinin emri nasıl ve hangi anlamsal detaylarla karşıladığını inceleyen kiplik alan.
26, 27, 28, 44, 52, 54, 66, 68, 71, 82, 97, 115, 118, 162, 172

emir semantiği: Emri *istek, rica, yalvarma* vb. bildirimlerden ayıran, emrin içeriğini/temasını oluşturan anlam değeri.
22, 23, 24, 25, 26, 28, 34, 35, 37, 38, 43, 44, 45, 47, 50, 52, 54, 55, 56, 57, 63, 68, 72, 73, 74, 76, 79, 80, 82, 83, 84, 97, 104, 161, 162, 164, 169, 172, 173, 174

epistemik anlam [epistemic meaning]: Konuşurun tutum ve yargılarını ifade eden anlam.
15

etki söz [perlocutionary act]: Bir edim sözün, dinleyici üzerinde beklenen etkiyi ya da eylemi yaratması durumu, bk. *edim söz.*
25

epistemik kiplik [epistemic modality]: bk. *bilgi kipliği.*
12, 13, 15, 124

etkileşimli toplum dilbilim [interactional sociolinguistics]: İletişim ya da toplumsal etkileşim sırasında, konuşurların anlamları nasıl ifade ettikleri ve yorumladıklarıyla ilgilenen; toplum dilbilim, söylem çözümlemesi ve pragmatik disiplinlerinin kesiştiği dilbilim alanı.
14

etkileşimsel söylem [interactive discourse]: İki ya da daha fazla katılımcı arasındaki dilbilimsel iletişime dayalı söylem.
15, 134

eylem kipliği [event modality]: Henüz gerçekleşmeyen ancak gerçekleşme olasılığı bulunan olay ve durumlara gönderme yapan; yükümlülük kipliği ve dinamik kiplik olmak üzere kendi içinde ikiye ayrılan kiplik alan (bk. Palmer 2001).
13, 14, 27

eylem zamanı: Dil dışında gerçek hayatta vuku bulan ve çekimli fiil vasıtasıyla dile getirilen hareketin zamanı (bk. Uğurlu 2003).
29, 30, 73, 92, 93, 109, 144, 150, 155, 175

eyleyici odaklı kiplik [agent oriented modality]: Eyleyici üzerinde, yüklemde belirtilen eylemi gerçekleştirmesi yönünde iç ve dış dinamiklerin ya da koşulların bulunduğu ifadeleri konu alan kiplik türü. *Zorunluluk, gereklilik, dilek* ve *yeterlilik* eyleyici odaklı kipliğe girer; çünkü ilk ikisinde eyleyici üzerinde yüklemin belirttiği işi yapması için toplumsal koşullar; son

ikisinde ise, eyleyiciyi işi yapmaya yönlendiren içsel koşullar bulunur (bk. Bybee vd. 1994: 177, 178).
11, 13, 91

eyleyiciye odaklanan emir cümleleri [agent oriented imperative sentences]: Konuşurdan eyleyiciye yönelen, eyleyici ile dilbilgisel öznenin özdeş olduğu emir cümleleri, krş. *buyruğa odaklanan emir cümleleri.*
44, 47, 62, 75

G

genişleme [extension]: bk. *gramatikalleşme*.
53, 67

gizli güç [hidden power]: Bir ifadenin, nazik söylenmesine karşılık belirli bir dayatma ve yaptırım gücüne sahip olması (bk. Fairclough 2001).
142, 163

gönüllülük kipi [voluntative]: İstek bildiriminde kullanılan *-(y)AyIm, ø, -sXn; -(y)AlIm, -(y)Xn(Iz), -sXnlAr* biçimindeki paradigma.
2, 5, 9, 10, 51, 52, 63, 64, 65, 66, 89, 90, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 117, 119, 120, 121, 124, 127, 129, 143, 144, 145, 149, 154, 155, 168, 169, 176, 177, 178, 180, 182, 183

göreceli zaman [relative tense]: Genellikle yardımcı cümlede yer alan ve ana cümlenin yüklemine kodlanan mutlak zamana göre değer kazanan zaman, krş. *mutlak zaman*.
29, 31

görünüş [aspect]: Konuşurun, eylemin anlattığı olaya nasıl yöneldiğini, olayın hangi noktasını önemsediğini gösteren fiil çekim kategorisi.
1, 18, 29, 31, 32, 33, 39, 66, 67, 69, 70, 71, 75, 76, 77, 80, 93, 115, 117, 118, 144, 150, 154, 170, 172, 173, 181

gramatikal zaman [tense]: Ontolojik zamanda tecrübe edilen olayların sırasını göstermek için kullanılan ve dil bilgisi ögeleri üzerine kodlanan zaman (Fleischman 1982: 8), krş. *ontolojik zaman.*
29, 32, 41, 70

gramatikalleşme [grammaticalization]: Anlamlı birimlerin *semantik içeriğini yitirme* [desemanticization], (kullanıma bağlı) *genişleme* [extension], *kategori değiştirme* [decategorialization] ve *aşınma* [erosion] süreçlerinden geçerek görevli birimler haline gelmesi (bk. Bernd 2004).
9, 53, 54, 76, 78, 129, 173

İ

iletişim sezdirimleri kuramı [conversational implicatures]: Grice'nin kurguladığı; konuşur tarafından sarfedilen anlamın dinleyicinin çıkarımları sonucu yeniden elde edilmesiyle ilgilenen kuram. Konuşurların iletişim sırasında *nicelik, nitelik, bağıntılılık* vb. iletişim prensiplere uyduğu ve iletinin bu yolla anlaşılır hale geldiği; bu prensiplerin bilerek ya da bilmeyerek aksatılması durumunda iletişimde aksamaların ve yanlış anlamaların olabileceği vb. konular üzerinde durur.
16

irrealis: Kaynağını hayal gücünden alan ifadeler.
5, 13, 93, 113

istek kipliği [volution]: İsteğin ifadesini konu alan kiplik.
108, 124

istek semantiği: İsteği *emir rica, yalvarma* vb. bildirimlerden ayıran, isteğin içeriğini/temasını oluşturan anlam değeri.
10, 72, 88, 89, 90, 104, 108, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 124, 125, 133, 134, 142, 143, 153, 155, 169, 175, 176, 177, 178

istem [valency]: Cümlenin doğru ve eksiksiz ifadesi için yüklemin mutlaka istediği ögeler.
79, 86, 121, 178
isteme: bk. *isteme anlam birimi*
1, 2, 5, 7, 9, 10, 11, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 44, 49, 53, 54, 56, 58, 64, 71, 82, 83, 86, 88, 89, 96, 116, 125, 126, 130, 131, 141, 145, 146, 150, 153, 154, 159, 160, 161, 166, 167, 170, 173, 175, 177, 178, 180, 182
isteme anlam birimi: *Emir, istek, rica ve yalvarma* gibi farklı türlerdeki istenirlerin ortak anlam alanı; yönlendirici, harekete geçirici, potansiyel istenirlerin ifadesini sağlar.
1, 2, 5, 6, 18, 20
isteme kipliği: İsteğin ve isteğe dahil edilen alt anlam alanlarının ifadesini konu alan kiplik alan.
10, 11, 82, 141, 162
isteme semantiği: bk. *isteme anlam birimi*.
9, 23, 89, 103, 116, 117, 124
işaretleyici [marker]: Anlam, görünüş, zaman vb. kategorileri kodlayarak dilbilgisel düzlemde ifade edilmelerini sağlayan morfolojik, sözlüksel, sözdizimsel vb. dil araçları.
1, 2, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 18, 19, 20, 22, 28, 30, 32, 35, 38, 39, 41, 42, 58, 60, 65, 68, 73, 77, 78, 84, 89, 90, 93, 94, 116, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 127, 128, 133, 134, 141, 144, 149, 151, 153, 155, 157, 160, 161, 170, 171, 173, 175, 176, 179, 181, 182
izin vericiler [permissive]: İzin bildiren ifadeler (bk. Bybee vd. 1994: 179).
14

K

kanıtsallık [evidentiality]: Konuşur tarafından aktarılan bilginin kaynağını ve kanıtlarını gösteren; *görsel, işitsel, birinci el, ikinci el* vb. değişik statülerideki kanıtların ifadesiyle ilgilenen kiplik alan.
14, 27, 63.
karşılıklı olmayan [eşit olmayan] güç ilişkisi: İletişim katılanlarından birinin, toplumsal statü ve güç bakımından diğerinden daha üstün olması.
14, 24, 27, 63, 161
kategori değiştirme [decategorialization]: bk. *gramatikalleşme*.
53
katılımcı odaklı kiplik [participant oriented modality]: Auwra ve Plungian (1998) tarafından, cümlenin öznesi ile eyleyicinin aynı olmadığı durumların ifadesi için kurgulanan kiplik alan.
13, 91
kılınış [aktionsart, actionality]: Sözlüksel görünüş [lexical aspect] de denilen, fiil tabanının eylemsel içeriğine göre belirlenen görünüş özelliği. Johanson Türkçe fiilleri kılınış özelliklerine göre *sınır vurgulamayanlar, ön sınırı vurgulayanlar, son sınırı vurgulayanlar* biçiminde sınıflandırır (2000).
34
kip [mood]: Kipliğin ifadesini sağlayan, biçimsel açıdan gramatikalleşmiş, fiil çekim paradigmalarıyla ifade edilen morfolojik kategori (bk. Bybee vd. 1995)
7, 8, 9, 10, 15, 30, 31, 36, 38, 39, 40, 41, 53, 54, 56, 60, 62, 66, 68, 71, 81, 83, 84, 88, 90, 97, 115, 118, 123, 127, 129, 130, 132, 133, 143, 145, 147, 149, 150, 153, 159, 173, 174, 175, 188, 190, 191
kiplik [modality]: Konuşurun, aktardığı bilginin gerçeklik değerine dair yargısını gösteren *tahmin*, *çıkarım, varsayım*; gerçekliğine dair delillerini gösteren *görsel-işitsel delil, söylenti, genel bilgi, birinci el kişisel tecrübe* vb.; koşullarına ve gerçekleşme potansiyeline yönelik beklentilerini gösteren *zorunluluk*, *gönüllülük, istek* vb. anlam kategorilerinin ifadesini konu edinen inceleme alanı (bk. Palmer 2001).

7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 19, 22, 26, 27, 28, 29, 31, 38, 39, 40, 41, 42, 54, 56, 57, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 90, 91, 94, 115, 116, 117, 118, 121, 123, 124, 134, 143, 144, 153, 155, 170, 172, 173, 174, 178, 180, 182, 190

kiplik söz [modal expression]: Bir kısmı basit ya da öbek yapısında olan; bir kısmı ise kip-kişi ve sayı için çekimli cümle görünümünde olmasına rağmen, bağımsız bir cümle oluşturmaktan çok, yarı gramatikal-görevli birer öge gibi kullanılan; konuşurun tutum ve beklentilerini yansıtan sözler.
9, 69, 77, 81, 82, 104, 123, 124, 125, 126, 143, 144, 145, 147, 149, 150, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 181, 182

kiplik yüklem [modal predicate]: *İstek, emir, rica* vb. anlamları leksikal semantiği ile kodlayabilen, harekete geçirici özelliği bulunan yüklemler.
7, 9, 77, 78, 79, 84, 88, 94, 121, 122, 127, 132, 149, 156, 157, 159, 166, 170, 175, 178, 181

kiplik zarf [modal adverbs]: Cümleye ya da cümledeki bir ögeye odaklanarak anlamlandırma ve yorumlama sürecini etkileyen, *tamamlayıcı, sınırlayıcı, derecelendirici* veya *yönlendirici* olma işlevleri görerek kiplik anlatımda etkili olan zarflar.
9, 77, 81, 82, 104, 121, 123, 124, 125

kişisiz cümleler [impersonal sentences]: Yükleminde kişi belirtisi olmayan *Hastaneye buradan gidilir, En iyisi yarın erken kalkmalı, bütün işleri bitirmeli* vb. cümleler.
91, 75

konu [topic]: Cümledeki, konuşur ve dinleyici tarafından bilinen ya da bilindiği varsayılan eski bilgi.
86, 131, 151, 179, 181

konuşma bağdaşması [speech accommodation]: Konuşurun dinleyiciye yakınlık ve dayanışma mesajı vermek ve dinleyici tarafından kabul görmek için, konuşma stilini onunkine yaklaştırması, krş. *konuşma farklılaşması.*
167

konuşma farklılaşması [speech divergence]: Konuşurun farklılığını, görüş ayrılığını vurgulamak istemesi nedeniyle veya politik nedenlerle; zaman zaman statü üstünlüğünü vurgulamak, ilgi çekmek gibi kaygılarla konuşma stilini dinleyiciden farklılaştırması.
168

konuşma zamanı: Olayın ifade edildiği zaman. Olaylarla konuşma zamanı arasında *öncelik, eşzamanlılık* veya *sonralık* ilişkisi bulunur.
29, 30, 31, 33, 41, 42, 73, 92, 93, 109, 144, 150, 155, 170, 175

konuşur odaklı kiplik [speaker oriented modality]: Eyleyiciyi harekete geçirenin konuşur tarafından empoze edilen güç olduğu, *Buraları temizle, Bu işleri bitirmelisin* vb. ifadeleri konu alan kiplik türü (bk. Bybee vd. 1995), krş. *eyleyici odaklı kiplik*.
11, 13, 91, 98, 100, 103

kök kiplik [root modality]: Zorunluluk, izin, yetenek, istek vb. anlamların ifadesini konu alan kiplik.
13

kullanımbilim: bk. *pragmatik.*
6

M

mutlak zaman [absolute tense]: Konuşma zamanı ile eylem zamanı arasında doğrudan bir ilişki varsa; yani yüklemin içerdiği eylem konuşma zamanına göre konumlanıyorsa, söz konusu olan mutlak zamandır (bk. Fleischman 1982: 8).
29, 31, 113

N

negatif nezaket [negative politeness]: Dinleyici üzerinde baskı oluşturmamak ve istenilen işi yapıp yapmamak konusundaki özgürlük alanını daha geniş tutmak amacıyla istenilenin dolaylı olarak dile getirilmesi.
59, 111, 141, 142, 165, 166, 180

negatif nezaket stratejisi [negative politeness strategies]: bk. *nezaket stratejileri.*
59, 94, 111, 123, 141, 142, 143, 144, 147, 149, 150, 153, 165, 166, 180, 181

nezaket [politeness]: Nezaket *mesafe, saygı, dayanışma, yakınlık* vb. toplumsal ilişkilerin iletişim kodunda birtakım karşılıklar bulduğu ve birden fazla stratejisi olan bir olgudur. Dilbilimsel açıdan nazik olmak, kişilerle aramızdaki toplumsal ilişkinin gereklerine uygun biçimde konuşmaktır. Uygun olmayan dilbilimsel seçimler kaba olarak düşünülür (bk. Holmes 1992: 97).
6, 7, 17, 23, 59, 60, 89, 122, 141, 142, 144, 147, 152, 159, 160, 163, 165, 166, 167, 180

nezaket stratejileri [politeness strategies]: Nezaketin üç ana stratejisi bununur: *Negatif nezaket, pozitif nezaket* ve *örtük* [off-record] *nezaket*. Bu stratejiler 'onur' [face] kavramıyla yakından ilişkilidir. Negatif nezaket, konuşurun dinleyiciyle arasındaki toplumsal mesafeyi koruduğu, daha dolaylı stratejilerden oluşur; dinleyici üzerinde baskı oluşturmamak ve istenilen işi yapıp yapmamak konusundaki özgürlük alanını daha geniş tutmak amacıyla gerçekleştirilen nezaket stratejilerini içine alır. *Pozitif nezaket* ise, sosyal mesafenin azaldığı, yerini yakınlığın ve dayanışmanın aldığı, daha az resmi stratejilerden oluşmaktadır. *Örtük nezaket*le kastedilense, konuşurun dinleyiciyi baskı altına almadan, isteğini örtük bir biçimde, sezdirerek anlatmasıdır. Genellikle, doğrudan söylenmesi konuşur tarafından çekinceli görülen durumlarda tercih edilmektedir (bk. Yule 2005, Brown-Levinson 2004).
94

O

odak [focus, rheme]: Cümledeki yeni ya da önemli bilgi. *Odak* ve *konu* [topic, theme] birlikte bir cümlenin *bilgi yapısı*nı [information structure] oluşturur (bk. Rooth 1996).
86, 131, 151, 179, 181

odaksız [non-focal]: 72, 124, Yönelinen noktada belirli bir hareketin ya da yoğunluğun görünmediği eylemlerin görünüş özelliği (bk. Johanson 1994).
66, 115

olasılıklar [possibilities]: Kiplik kuramına göre dünya bilgisi ikiye ayrılmaktadır: *olasılıklar* [possibilities] ve *zorunluluklar* [necessities]. Bir bilgi doğru ya da yanlış olabileceğine göre, dünya da olası doğru ve olası yanlışlardan oluşur. Bir bilgi bir dünya/evren ya da durum için doğruyken başka bir dünya/evren ya da durum için yanlış ise, bu *olası doğru* bir bilgidir. Ancak bütün dünyalar/evrenler ya da durumlar için doğru ise bu *zorunlu doğru* bir bilgidir (bk. Lyons 1977).
12

olay öncesi sözeylemler [pre-event speech acts]: Önce sözün söylendiği, sonra eylemin gerçekleştiği, eylem zamanının konuşma zamanından sonra olduğu *rica, emir* vb. sözeylemler (bk. Trosborg 1995: 187).
144, 155

ontolojik zaman [time]: Gerçekte tecrübe edilen, geleneksel olarak *geçmiş, gelecek* ve *şimdi* biçiminde sınıflandırılan zaman.
28, 29, 32, 70

Ö

ön sınırı vurgulayanlar [initiatransformatives]: Hareketin gerçekleşmeye başlaması için ön sınırın aşılmasının gerektiği *yat-, uyu-* vb. eylemlerin kılınış özelliği (bk. Johanson 2000, Uğurlu 2003).

34
önerme kipliği [propositional modality]: Bilgi kipliğini ve kanıtsallığı içine alan bir üst kiplik alan. Bilgi kipliği ve kanıtsallık arasındaki fark, bilgi kipliğinin, konuşurun, bilginin gerçeklik statüsüne dair yargısıyla, kanıtsallığın ise bilginin gerçeklik statüsüne ilişkin kanıtlarıyla ilişkili olmasıdır (Palmer 2001: 8).
13, 14, 27
öngörülü [prorespective]: bk. *öngörülülük*.
32, 35, 36, 75, 79
öngörülü bakış [prospective aspect]: bk. *öngörülülük*
32, 69
öngörülülük [prospectivity]: Bir yöneliş noktasından *henüz gerçekleşmemiş* ancak *umulan, tahmin edilen, niyet edilen* bir olaya yönelen görünüş; zaman olarak da göreceli sonralık bildirir (bk. Johanson 2000: 8).
30, 33, 34, 73, 94
öngörülülük görünüşü [prospective aspect]: bk. *öngörülülük*
30, 32, 33, 70, 73, 93, 128
örtük nezaket [off-record politeness]: bk. *nezaket stratejileri*.
141, 142, 165
özneler arasılık [intersubjectivity]: Öznelerin birbirilerine dair ön bilgisi ve ortak varsayımlarına dayanan, iletişimde anlaşmayı kolaylaştıran, özneler tarafından paylaşılan bilgi.
86.

P

paradigma [paradigm]: Biçimbirimsel çekim dizgesi.
2, 3, 4, 7, 9, 22, 28, 34, 35, 37, 49, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 65, 77, 78, 88, 89, 90, 91, 94, 95, 96, 97, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 141, 143, 153, 155, 162, 169, 171, 172, 175, 176, 177
pozitif nezaket [positive politeness]: Toplumsal mesafenin azaldığı, yerini dayanışma ve yakınlığın aldığı durumlarda, yapılması istenilenin rahatça ifade edilebilmesi, krş. *negatif nezaket.*
166, 59, 141, 165
pragmatik [pragmatics]: Semantiğin dışarıda bıraktığı, bağlama bağlı anlamları ve anlamsal çıkarımları inceleyen dilbilim disiplini.
6, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 22, 54, 57, 64, 65, 66, 71, 72, 91, 94, 95, 103, 116, 119, 134, 135, 141, 147, 150, 159, 166, 167, 170, 176, 181

R

realis: Geçmişte olan ya da süren; gerçekliğine dair bilginin bulunduğu eylemlerin ifadesi, krş. *irrealis*.
4, 13, 113
rica semantiği: Ricanın anlamsal içeriğini oluşturan, ricayı *emir, istek, yalvarma* gibi diğer isteme ifadelerinden ayıran ve nezaket olgusuyla şekillenen anlam değeri.
68, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 152, 180

S

semantik [semantics]: Anlambilim; anlamsal içerik ya da tema.
1, 5, 6, 7, 10, 12, 14, 15, 16, 17, 19, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 34, 35, 40, 43, 44, 52, 53, 57, 60, 62, 63, 64, 67, 70, 71, 73, 77, 78, 82, 83, 84, 88, 89, 90, 95, 96, 101, 103, 105, 109, 110, 113, 115, 116, 117, 119, 124, 132, 134, 141, 143, 144, 145, 146, 149, 153, 155, 160, 169, 173, 179, 180, 182
semantik içeriğini yitirme [desemanticalization]: bk. *gramatikalleşme*

53

sınır vurgulamayanlar [nontransformatives]: Meydana gelmiş sayılması için herhangi bir sınırı aşmak veya sınıra ulaşmak gerekli olmayan fiiller: *iç-, yaz-, ye-* vb. (bk. Johanson 2000, Uğurlu 2003).
34

sınır vurgulayanlar [transformatives]: Önemli sınırı bulunan fiiller (bk. Johanson 2000, Uğurlu 2003).
34

sınırlararası [initiaterminal]: bk. *sınırlararasılık*
70, 75, 94, 173

sınırlararası bakış: bk. *sınırlararasılık*
31, 70

sınırlararasılık [intraterminality]: Olayın süreğine, başlangıç ve bitiş sınırı arasındaki bölümüne yönelen görünüş
30,32, 33, 69, 75, 76

sınırötesi: bk. *sınırötesilik*
70, 73

sınırötesi bakış: bk. *sınırötesilik*
32, 70

sınırötesilik [postterminality]: Olayın sınır ötesine, tamamlandıktan sonraki noktasına yönelen görünüş 30, 32, 33, 69, 73.

son sınırı vurgulayanlar [finitransformatives]: Gelişerek bitiş veya son sınıra ulaşmadıkça meydana gelmemiş sayılan hareketler: *öl-, bul, bitir-* vb. (bk. Johanson 2000, Uğurlu 2003).
34

sonlanmamış aspekt-zaman [non-anterior aspektotempora]: Tamamlanmamış, sürmekte olan eylemlerin zaman ve görünüş özelliği. Türkiye Türkçesinde *-(X/A)r, -(X)yor, -mAktA* ile işaretlenir.
67, 115, 123, 128, 144, 150, 155

sonlanmış aspekt-zaman [anterior aspektotempora]: Tamamlanmış, bitiş sınırını aşmış eylemlerin görünüş ve zaman özelliği**.**
166

sözeylem [speech act]: Yalnızca seslendirilmeyen, aynı zamanda bir eylem de yaratan ifadeler.
12, 13, 20, 25, 35, 38, 61, 91, 92, 95, 134, 141, 142, 143, 154, 156, 163, 171, 179

sözlüksel görünüş [lexical aspect, aktionsart, actionality]: bk. *kılınış*.
34

standartlaşmamış dolaylı ricalar [nonconventional indirect requests]: Sezdirme yoluyla gerçekleştirilen isteme biçimleri.
141

standartlaşmış dolaylı ricalar [conventional indirect requests]: *Şu kitabı uzatabilir misiniz lütfen* vb. yaygınlaşmış rica kalıplarıyla ifade edilen isteme biçimleri.
141

sürek [cursus]: Olayın başlangıç ve bitiş sınırları arasındaki bölüm.
32, 33, 70, 75, 76, 94, 173

sürme görünüşü [progressive aspect]: Olayın başlangıç ve bitiş sınırları arasındaki bir noktasına, süreğine yönelen görünüş.
76

T

toplum dilbilim [sociolinguistics]: Toplumsal dil türleri, bireylerin farklı toplumsal bağlamlarda farklı konuşma biçimlerini tercih etme nedenleri ve buna bağlı toplumsal anlamlar; toplumsal ağ, cinsiyet, eğitim, yaş, toplumsal statü vb. unsurların dil kullanımı üzerindeki etkileri vb. konuları araştıran dilbilim disiplini.

6, 11, 15, 17, 18, 19, 82, 159, 160, 162, 166, 188
toplumsal ağ [social network]: Bir kişinin diğer insanlarla yaşadığı ilişkiler toplamı (Milroy 1987: 105) ya da bireylerin etrafında oluşan ilişki örüntüleri (Holmes 1992).
7, 88, 106, 143, 160, 168, 169
toplumsal bağlam [social context]: Bireylerin toplumsal ve kültürel arka planları, yaş, cinsiyet, meslek, toplumsal ağ, toplumsal mesafe ve güç, toplumsal nezaket vb., toplumsal anlamlar oluşturarak dil kullanımı, stil tercihi ve iletişim üzerinde etkili olan toplumsal unsurların bütünü.
17, 22, 116, 125, 159, 160
toplumsal cinsiyet [social gender]: Kadın ve erkeklerin, toplumun onlara farklı roller biçmesinden kaynaklanan kültürel, davranışsal ve iletişimsel farklılıklarının bütünü.
136, 160
toplumsal dayanışma [social solidarity]: bk. *dayanışma.*
89
toplumsal diyalekt [sociolect]: Toplumsal katman, eğitim, toplumsal statü, cinsiyet vb. unsurlara bağlı olarak ortaya çıkan dil değişkeleri; bireylerin toplumsal arka planlarına göre değişen konuşma biçimleri.
160
toplumsal güç [social power]: Bireylerin toplumsal statü, gelir, eğitim, cinsiyet vb. nedenlerle elde ettiği toplumsal üstünlük.
6, 23, 36, 159, 161, 162
toplumsal mesafe [social distance]: İletişim katılanlarının statü ve güç farklılıklarından kaynaklanan toplumsal düzey farkı ve bunun ilişkiye resmiyet biçiminde yansıması.
6, 23, 55, 56, 58, 59, 60, 89, 95, 100, 142, 145, 146, 159, 160, 162, 163, 164, 165, 166, 176, 180
toplumsal statü [social status]: Eğitim, gelir, meslek vb. nedenlerden kaynaklanan toplumsal saygınlık.
6, 22, 36, 45, 46, 58, 59, 82, 116, 134, 136, 142, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 179, 180

U

uyarıcılar [admonitive]: Konuşurun dinleyiciyi uyardığı ifadeler.
14

V

varsayım işaretleyicisi [hypothetic marker]: Varsayıma dayalı bildirimleri kodlayan morfolojik, sözlüksel vb. ögeler
5, 89
varsayım kipliği [hypothetical modality]: 'Olanaksız, kesin olmayan, görece imkânlı' vb. değişik derecelerdeki gerçekliğin [factuality] ifadesini konu edinen kiplik alan (Debra 2000: 5).
109, 119
varyasyon [variation]: Değişke
17, 58, 164

Y

yalvarma semantiği: Yalvarmayı *istek, rica, emir* vb. bildirimlerden ayıran, yalvarmanın içeriğini/temasını oluşturan anlam değeri.
153, 154, 155, 156, 157, 158, 182
yarı gramatikal: Gramatikalleşmekte olan, gramatikalleşme sürecini tamamlamamış. bk. *gramatikalleşme*

9, 22, 53, 81, 83, 88, 120, 123, 141, 145, 147, 150, 174
yasaklayıcılar [prohibitive]: Olumsuz emirler.
13
yoğun toplumsal ağ [dense social network]: İnsanlar arasındaki ilişkilerin yapısı ve türü *yakınlık* ve *kaynaşma* biçiminde ise bu tür ilişki örüntüleri yoğun toplumsal ağ olarak adlandırılır.
7, 88, 106, 143, 168, 169, 175
yüksek odaklı [high focal]: Yönelinen noktada bir hareketliliğin ve yoğunluğun görüldüğü eylemlerin görünüş özelliği (bk. Johanson 1994)
66, 68, 75, 115, 173
yükümlülük kipliği [deontic modality]: bk. *deontik kiplik.*
11, 12, 13, 14, 15, 27, 39, 57, 76, 91

Z

zorunluluklar [necessities]: Kiplik kuramına göre dünya bilgisi ikiye ayrılmaktadır: *olasılıklar* [possibilities] ve *zorunluluklar* [necessities]. Bir bilgi doğru ya da yanlış olabileceğine göre, dünya olası doğru ve olası yanlışlardan oluşur. Bir bilgi bütün dünyalar/evrenler ya da durumlar için doğru ise bu *zorunlu doğru* bir bilgidir (bk. Lyons 1977), krş. *olasılıklar*.
12

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Sema Aslan Demir

Doğum Yeri ve Tarihi : Gaziantep, 19.05.1979

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği

Yüksek Lisans Öğrenimi : Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Anabilim Dalı

Bildiği Yabancı Diller : İngilizce

Bilimsel Faaliyetleri :

2006. "Türkiye Türkçesinde Sezdirmelerin Anlamsal Kapalılık-Göreceli Açıklık Dereceleri", 13th. *International Conference on Turkish Linguistics, Uppsala Üniversitesi, İsveç (16-20 Ağustos).*

2006. "Türkiye Türkçesinin Morfonolojisi Üzerine", *Türk Dili*, Haziran 2006 Ankara.

2005. [Tanıtma] Talat Tekin, Irk Bitig: Eski Uygurca Fal Kitabı. Hz. Nurettin Demir-Emine Yılmaz, Öncü Kitap, Ankara. *İlmi Araştırmalar*, sayı 18. İstanbul.

2005. *Üniversiteler İçin Türk Dili Ders Kitabı* [Abdurrahman Güzel, Nurettin Demir vd. ile birlikte], Başkent Üniversitesi Yayınları, Ankara.

2005. "Türkiye Türkçesinde Sezdirmeye Dayalı Rica Stratejileri." *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, sayı 1, 114-126 Ankara. http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/sonsayi.php

2004. [Tanıtma] Árpád Berta, Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları. Çev. Nurettin Demir-Emine Yılmaz, Ankara 2002". *bilig*, sayı: 28. s. 175-179.

2004. [Çeviri] Güney Sibirya Türk Dillerinde Adlar ve Sıfatlar (Nouns and Adjectives in South Siberian Turkic Languages). Lars Johanson. *bilig*, sayı: 29. s. 1-27.

2004. "Türk-Moğol-Tunguz Dillerinde 3. Kişi Bildiricileri ve Zamir n'si Problematiği." *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt. V.

2003. Ansiklopedi Terimleri: "Büyük Ünlü Uyumu", "Eşanlamlılık" T*ürk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, cilt I-II Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

2002. "Türkiye Türkçesinde Küçültme ve Pekiştirme Kavramları, -CIk Eki Üzerine." *Türk Dili*. Mart. s. 224-228.

2002. "Reflections from Turkish Narrative Tradition: From Dede Korkut to Latife Tekin" *II. International Student Conference*, Baskent University,

Ankara. http://www.baskent.edu.tr/~amer/res/sema.htm

2002. [Tanıtma] Lars Johanson, Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler. Çev. Nurettin Demir-Emine Yılmaz. *Türk Dili*, Eylül s. 778-781.

2002. [Tanıtma] Ewa Siemieniec-Gołaś, The Formatives of Substantives in 7th Century Ottoman-Turkish, Kraków: Jagiellonian University, Institue of Oriental Philology, Ed. Stanisław Stachowski 1997. *bilig*, sayı: 20.

İş Deneyimi

Stajlar :

Projeler :

Çalıştığı Kurumlar : Başkent Üniversitesi

İletişim

E-Posta Adresi : aslans@baskent.edu.tr

Tarih : 2007